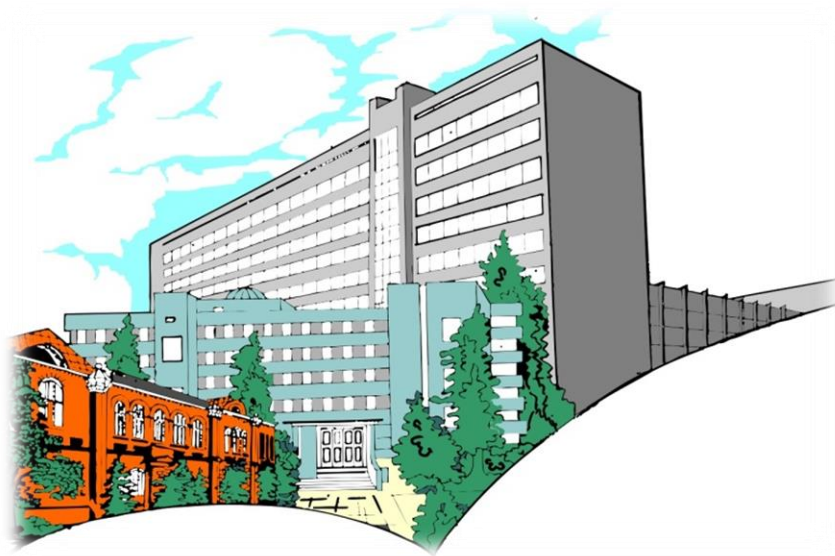

**Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет**

Карабута О.П., Климович С.М., Мартос С.А.

КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ З СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

**для студентів спеціальності
014 Середня освіта (українська мова та література)
заочної (дистанційної) форми навчання**

Навчально-методичний посібник

Херсон, 2019

УДК [811.161.2 + 82] 6 37.091.26 (072)

ББК 81.2 Укр – 3 я73

К 21

Контрольні роботи з сучасної української літературної мови для студентів спеціальності 014 Середня освіта (українська мова та література) заочної (дистанційної) форми навчання : Навчально-методичний посібник / О.П. Карабута, С.М. Климович, С.А. Мартос. – Херсон, 2019. – 225 с.

Рецензенти:

Валух З. О. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та славістики Київського національного лінгвістичного університету;

Кричун Л. П. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, декан факультету філології та журналістики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Експерт:

Гладкова Р. Я. – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янської філології Херсонського державного університету

Коректор:

Мандич Т. М. – старший лаборант кафедри української мови Херсонського державного університету

*Рекомендовано вченою радою Херсонського державного університету
(протокол № 12 від «24» червня 2019 р.)
як навчально-методичний посібник для викладачів і студентів
факультету української філології та журналістики*

Навчально-методичний посібник складено відповідно до нормативів Міністерства освіти і науки України з дотриманням принципів науковості, систематичності й послідовності, наступності у вивченні навчального матеріалу. Він містить передмову, вимоги до написання та критерії оцінювання контрольних робіт, навчальну програму курсу «Сучасна українська літературна мова», модульні контрольні роботи, тексти для лінгвістичного аналізу й короткий словник лінгвістичних термінів. Розроблені модульні контрольні роботи орієнтують навчальний процес на пошуково-творчі завдання самостійної пізнавальної діяльності студентів заочної (дистанційної) форми навчання, містять систему різноманітних завдань, які підвищують рівень дієвості знань.

Може бути корисним для викладачів та студентів філологічних факультетів закладів вищої освіти.

ISBN 978-966-1596-89-3

ББК 81.2 Укр – 3 я73

© Карабута О.П., Климович С.М., Мартос С.А.,

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	6
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	8
НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ	9
РОЗДІЛ 1. ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ. МОРФОНОЛОГІЯ. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ.	23
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ	23
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ	24
СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ	30
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	32
РОЗДІЛ 2. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР.	33
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ	33
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ	35
СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ	41
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	44
РОЗДІЛ 3. ГРАМАТИКА. МОРФОЛОГІЯ. ІМЕННИК. ПРИКМЕТНИК. ЧИСЛІВНИК. ЗАЙМЕННИК.	45
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ	45
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ	47
СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ	55
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	58
РОЗДІЛ 4. ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ФОРМИ. ПРИСЛІВНИК. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК.	59
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ	59
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ	60
СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ	69
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	74
РОЗДІЛ 5. СИНТАКСИС. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ.	75
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ	75
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ	76
СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ	87

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	89
РОЗДІЛ 6. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ	90
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ	90
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ	90
СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ	98
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	98
РОЗДІЛ 7. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНІ, СКЛАДНОПІДРЯДНІ ТА БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ.	99
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ	99
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ	100
СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ	109
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	113
РОЗДІЛ 8. СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ. КОНСТРУКЦІЇ З ЧУЖИМ МОВЛЕННЯМ. ТЕКСТ. ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ.	113
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ	113
ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ	114
СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ	135
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	138
ТЕКСТИ ДЛЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ	138
КОРОТКИЙ СЛОВНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ	145

ПЕРЕДМОВА

Концепція сучасної української освіти передбачає підготовку кваліфікованих, компетентних фахівців на рівні світових стандартів, соціально й професійно мобільних, конкурентоспроможних на вітчизняному, європейському і світовому ринках праці. Основною метою навчання у XXI столітті є не тільки засвоєння суми знань, а й розвиток особистості вчителя-словесника та формування його мислення. Специфіка підготовки вчителя-фахівця вимагає постійного вдосконалення його професійної та методичної майстерності.

Пріоритетними сьогодні вважаються модульні технології навчання і рейтингові системи контролю та оцінювання знань. Одним із елементів модульно-рейтингового навчання є різні види самостійної пізнавальної та навчально-фахової діяльності студентів.

Основне завдання вищої освіти полягає у формуванні творчої особистості фахівця, здатної до саморозвитку, самоосвіти, інноваційної діяльності. Виконання цього завдання навряд чи можливе лише через передачу знань у готовому вигляді від викладача до студента. Необхідно перевести студента з пасивного споживача знань у активного їх творця. У цьому допоможе належна організація самостійної роботи студентів.

Самостійна робота – це форма організації індивідуального вивчення студентами навчального матеріалу в аудиторний та позааудиторний час. Мета самостійної роботи студента – сприяти формуванню самостійності як особистісної риси та важливої професійної якості молодого людини, суть якої полягає в умінні систематизувати, планувати, контролювати й регулювати свою діяльність без допомоги й контролю викладача.

Відповідно до сучасних тенденцій розвитку вищої освіти в Україні специфічною постає організація перевірки знань студентів заочної (дистанційної) форми навчання, що реалізується через виконання модульних контрольних робіт.

Контрольна робота – це різновид самостійної роботи студентів, що спрямована на формування вмінь самостійно працювати з теоретичним матеріалом, аналізувати найважливіші категорії дисципліни, встановлювати взаємозв'язок між її головними поняттями.

Метою написання контрольних робіт є закріплення знань із навчального курсу, що передбачає оволодіння студентами заочної (дистанційної) форми навчання методами наукового аналізу, самостійного вивчення теоретичного матеріалу курсу сучасної української літературної мови.

Навчально-методичний посібник містить вимоги до написання контрольних робіт, критерії оцінювання їх, навчальну програму курсу «Сучасна українська літературна мова», розроблені модульні контрольні роботи, які орієнтують навчальний процес на пошуково-творчі завдання самостійної пізнавальної діяльності студентів заочної (дистанційної) форми навчання, пропонують систему різноманітних завдань, що підвищують

рівень дієвості знань. Навчально-методичний матеріал у посібнику розбито на вісім розділів (посеместрово), які відповідають робочій програмі з сучасної української літературної мови.

У кожному розділі посібника наявні теоретичні питання, практичні завдання (у двох варіантах), схеми і зразки лінгвістичного аналізу мовних одиниць, списки рекомендованої літератури.

Лінгвістичний аналіз (лінгвістичний розбір, мовний розбір, мовний аналіз) – це специфічний різновид вправ, виконання яких охоплює ідентифікацію певної мовної одиниці, поділ її на частини, виявлення та характеристику її ознак. Його систематично застосовують при вивченні всіх мовних рівнів.

Лінгвістичний аналіз як дидактичний феномен є засобом: 1) активізації процесу оволодіння системою теоретичних знань у зв'язку з необхідністю застосування їх на практиці; 2) закріплення та систематизації лінгвістичних знань у процесі виконання розборів мовних одиниць різних рівнів; 3) розвитку логічного, активного й самостійного мислення і мовного чуття; 4) формування аналітичних здібностей, уміння диференціювати і класифікувати мовні явища, зіставляти і встановлювати їх спільні й відмінні ознаки, застосовувати загальні положення лінгвістичної теорії при поясненні конкретних мовних явищ.

Лінгвістичний аналіз є ефективним засобом контролю та самоконтролю, тому використання його найдоцільніше і найпродуктивніше на етапах узагальнення й систематизації знань, під час виконання підсумкових контрольних робіт.

Наприкінці навчально-методичного посібника вміщено «Короткий словник лінгвістичних термінів», який сприятиме кращому засвоєнню студентами заочної (дистанційної) форми навчання теоретичних питань із сучасної української літературної мови.

Навчально-методичний посібник укладено з метою надання практичної допомоги студентам заочної (дистанційної) форми навчання, що готуються до складання заліку або екзамену.

ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Контрольна робота – це самостійно виконана робота студента, яка свідчить про вміння автора працювати з літературою, аналізувати фактичний матеріал.

Завдання контрольної роботи – перевірити рівень знань із конкретного розділу сучасної української літературної мови.

Перед виконанням контрольної роботи студент має детально вивчити лекційний матеріал із курсу, підібрати відповідну навчальну, методичну та спеціальну літературу за рекомендованим списком (а також самостійно підбраною).

Для студентів розроблено кілька варіантів. Кожен із них містить теоретичні питання, різнопланові завдання практичного характеру, зокрема схеми і зразки аналізу мовних одиниць, списки рекомендованої літератури.

Контрольна робота виконується студентами самостійно. Вона повинна бути викладена логічно та технічно правильно оформлена. Робота пишеться чітким і розбірливим почерком, допускається також друкований або комп'ютерний її варіант.

Написання контрольної роботи є складовою навчального процесу, а також впливає на підсумкову оцінку з дисципліни студентів заочної (дистанційної) форми навчання.

Зразок титульного листа контрольної роботи

Херсонський державний університет
Кафедра української мови

Контрольна робота
з сучасної української літературної мови
(Розділ 1. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка.
Орфографія)

Студентки 111 групи
факультету української філології та
журналістики
спеціальності 014.01 Середня освіта
(українська мова та література)
Петрової Юлії

Херсон-2019

Витяг з «Положення про організацію освітнього процесу в Херсонському державному університету»

Контрольні роботи є обов'язковим видом самостійної роботи студентів заочної форми навчання.

Термін виконання контрольних робіт встановлюється до початку наступної сесії. Завдання до виконання домашніх контрольних робіт видаються студентам на попередній сесії.

Реєстрація отриманих контрольних робіт проводиться на кафедрах у відповідному журналі, потім передається викладачеві на перевірку. Термін перевірки викладачем домашньої контрольної роботи становить 7 днів.

Не зараховані контрольні роботи разом із рецензією повертаються студенту заочної форми навчання на доопрацювання.

Результати перевірених контрольних робіт оцінюються і фіксуються у відомості про перевірку контрольних робіт встановленого в університеті зразка.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Виконання контрольної роботи оцінюється за такими критеріями:

- повнота й ґрунтовність викладу;
- аргументованість тверджень;
- термінологічна коректність;
- творче осмислення набутих теоретичних знань;
- уміння використовувати теоретичні знання під час виконання практичних завдань;
- точність виконання практичного завдання;
- технологічна й методична грамотність.

За шкалою ECTS та шкалою університету	Змістовий вияв критерію	За національною шкалою
A (90-100)	Студент у повному обсязі засвоїв та усвідомив теоретичний матеріал із сучасної української літературної мови, використовуючи при цьому рекомендовану літературу. Твердження чітко аргументовані. Продемонстровано термінологічну грамотність. Глибоко та всебічно розкрито зміст практичних завдань. Усі вправи, зокрема й лінгвістичні розбори, виконані правильно.	зараховано
B (83-89) C (74-81)	Студент достатньо повно володіє навчальним матеріалом із курсу сучасної української літературної мови. Наявна нечітка аргументація тверджень та часткова термінологічна некоректність. При виконанні деяких практичних завдань допускає окремі несуттєві неточності та незначні помилки.	
D (64-73) E (60-63)	Студент загалом володіє навчальним матеріалом курсу, викладає його основний зміст, але без глибокого всебічного аналізу, обґрунтування та аргументації. Наявна	

	термінологічна неграмотність. При виконанні практичних завдань, зокрема й лінгвістичних розборів мовних одиниць, допускає окремі суттєві неточності та помилки.	
FX (35-59) F (1-34)	Студент не володіє навчальним матеріалом із сучасної української літературної мови, не в змозі викласти зміст більшості питань. Аргументація відсутня. Наявна термінологічна неграмотність. Практичні завдання виконані частково, але навіть у них допущені суттєві помилки.	незараховано

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА КУРСУ «СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА»

Предмет вивчення – сучасна українська літературна мова.

Міждисциплінарні зв'язки

Засвоєння норм сучасної української літературної мови неможливе без знання таких лінгвістичних дисциплін, як «Історична граматика», «Історія української літературної мови», «Українська діалектологія», «Лінгвістичний аналіз тексту», «Стилістика», «Старослов'янська мова», «Етимологія», «Історія української літератури», «Історія України».

Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета курсу – поглибити знання студентів із сучасної української літературної мови; сформувані в них погляд на мову як на системно-структурне явище; допомогти їм ґрунтовно оволодіти мовними категоріями; спрямувати студентів на розвиток лінгвістичного мислення, поглиблене засвоєння мовних законів і явищ, мовознавчої термінології, на вивчення основних розділів сучасної української мови (фонетики, фонології, орфоєпії, орфографії, лексикології, лексикографії, фразеології, морфеміки, словотвору, морфології та синтаксису, пунктуації).

Теоретичні завдання курсу – формувати у майбутніх філологів творчий підхід до вивчення мовних явищ, мовно-ціннісні орієнтації; ознайомити з науковими засадами й основними положеннями сучасної української літературної мови; вивчити фонетичні, лексикологічні, граматичні, правописні, мовностилістичні явища і тенденції; оволодіти різними аспектами і нюансами української мови; розвивати гуманітарно-філологічне мислення.

Практичні завдання курсу – сприяти виробленню у студентів навичок системного аналізу мовних явищ, оволодінню лексичними, орфоєпічними,

орфографічними, граматичними, пунктуаційними та стилістичними нормами української літературної мови.

Компетентності

Загальні компетентності:

- знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності;
- здатність працювати в команді;
- здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел;
- здатність застосовувати набуті знання в практичних ситуаціях;
- здатність вчитися й оволодівати сучасними знаннями;
- здатність до адаптації та дії в новій ситуації.

Предметні компетентності:

- здатність використовувати досягнення сучасної науки в галузі теорії та історії української мови в практиці навчання української мови;
- здатність вільно володіти сучасною українською літературною мовою, адекватно використовувати мовні ресурси, демонструвати сформовану мовну й мовленнєву компетенції в процесі фахової та міжособистісної комунікації, володіти різними засобами мовної поведінки в різних комунікативних контекстах;
  - здатність використовувати когнітивно-дискурсивні вміння, спрямовані на сприйняття й продукування зв'язних монологічних і діалогічних текстів в усній і письмій формах;
  - здатність інтерпретувати й зіставляти мовні явища, використовувати різні методи й методики аналізу тексту;
  - здатність власною державницькою позицією, особистою мовною культурою, ерудицією, повагою й любов'ю до української мови виховувати національно свідомих громадян України.

Очікувані результати навчання

Після засвоєння курсу сучасної української літературної мови студент повинен:

- знати основний теоретичний матеріал із курсу «Сучасна українська літературна мова»;
- володіти навичками системного аналізу мовних явищ;
- користуватися спеціальною довідковою літературою та словниками;
- знати фонетичні, лексикологічні, граматичні, правописні та мовностилістичні явища і тенденції сучасної української літературної мови;
- володіти лексичними, орфоепічними, орфографічними, граматичними, пунктуаційними та стилістичними нормами української літературної мови;
- знати особливості української мови як державної, її комунікативно-соціальні функції;
- оперувати навичками володіння усним і писемним літературним мовленням;

- використовувати лінгвістичну інтуїцію та дослідницькі здібності.

Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Вступ. Поняття «Сучасна українська літературна мова». Завдання курсу. Статус української мови як державної. Українська мова – мова міжнародного спілкування народів України, одна із форм його національної культури. Походження і розвиток мови української народності і нації, її зв'язки з іншими слов'янськими мовами. Соціальні функції сучасної української літературної мови. Територіальні діалекти української мови. Поняття про норми сучасної української літературної мови. Основні стилі сучасної української літературної мови. Лінгвістичні дисципліни, що вивчають різні рівні системи сучасної української літературної мови.

Фонетика. Поняття про звуковий склад сучасної української літературної мови. Фонетичний і фонологічний аспекти вивчення звукового складу сучасної української літературної мови. Предмет і завдання фонетики як мовознавчої дисципліни.

Фонологія. Предмет і завдання фонології як мовознавчої дисципліни, що вивчає звуки української мови з погляду їх смислорозрізняювальних функцій. Поняття фонем. Інваріант (головний вияв) і варіанти фонем, її функції. Система фонем сучасної української літературної мови.

Голосні фонем, їх класифікація. Артикуляційна та акустична характеристики голосних фонем у їх головних виявах. Варіанти голосних фонем у ненаголошеній і наголошеній позиціях.

Приголосні фонем, їх класифікація. Артикуляційна та акустична характеристики приголосних фонем у їх головних виявах. Протиставлення приголосних фонем за твердістю-м'якістю.

Асиміляція і дисиміляція приголосних у потоці мовлення. Спрощення у групах приголосних. Подовжений приголосний звук як поєднання двох фонем. Специфічні випадки подовження приголосних в українській мові.

Фонематична та фонетична транскрипції.

Основні фонетичні одиниці мовлення: звук, склад, фонетичне слово, мовленнєвий такт, фраза.

Закономірності сполучуваності звукових одиниць в українській мові. Позиційні зміни приголосних та голосних звуків.

Морфонологія. Морфонологія як учення про регулярні фонетичні чергування у складі морфем, пов'язані зі словотвором і словозміною. Взаємозв'язок фонем та морфем. Морфи як варіанти однієї морфем.

Чергування голосних фонем у сучасній українській літературній мові (зумовлені найдавнішими фонетичними процесами, зумовленими пізнішими фонетичними процесами).

Чергування приголосних фонем у сучасній українській літературній мові. Зміна /z/, /k/, /x/ на передньоязикові /ж/, /ч/, /ш/ і /з', /ц', /с'. Чергування /д/ – /дж/, /ж/ – /ч/, /з/ – /ж/, /с/ – /ш/, /к/ – /ч/, /г/ – /ж/, /х/ – /ш/, /б/ – /бл', /п/ – /пл', /в/ – /вл', /м/ – /мл', /ф/ – /фл' та ін.

Поняття складу. Основні закономірності складоподілу в українській мові. Типи складів. Морфемне членування слова та складоподіл.

Наголос у сучасній українській літературній мові. Роль наголосу в розрізненні слів та їх форм. Головний та побічний наголоси. Слова з рухомим і нерухоми наголосом. Проклітики та енклітики. Логічний та емпатичний наголоси.

Орфоепія. Орфоепія як розділ мовознавчої науки. Вимова голосних і приголосних у сучасній українській літературній мові. Вимова звукосполучень приголосних. Уподібнення, палаталізація передньоязикових приголосних у звукосполученнях. Особливості вимови слів іншомовного походження. Орфоепія та культура усного мовлення. Орфоепічні норми сучасної української літературної мови.

Графіка сучасної української літературної мови. Поняття графеми. Український алфавіт. Позначення на письмі голосних і приголосних звуків. Співвідношення між буквами українського алфавіту та фонемами сучасної української літературної мови. Знак м'якшення й апостроф. Правопис слів іншомовного походження. Правила переносу слів з рядка в рядок.

З історії письма. Неалфавітні види письма. Алфавітне письмо. Неалфавітні графічні знаки.

Орфографія. Українська орфографія як розділ мовознавчої науки. Співвідношення орфографії з графікою та орфоепією. Принципи орфографії сучасної української літературної мови.

Лексикологія. Предмет і завдання лексикології сучасної української літературної мови. Поняття про лексичну і фразеологічну систему. Принципи виділення лексико-семантичних груп. Основні праці з питань лексикології та фразеології української мови.

Слово як основна одиниця лексичної системи. Слово та поняття. Номінативна функція слова. Поняття лексеми. Типи лексичних значень слів у сучасній українській літературній мові. Однозначні слова. Слова-терміни. Багатозначні слова. Пряме та переносне значення слів. Основні типи переносних значень слів.

Омоніми. Міжмовні омоніми. Пароніми. Парономазія. Розмежування омонімії та полісемії. Повні та часткові омоніми. Омофони, омоформи, омографи.

Антоніми. Антонімічні пари в сучасній українській літературній мові.

Синонімія граматичних форм. Синоніми, їх основні типи: ідеографічні, семантико-стилістичні, контекстуальні, абсолютні. Евфемізми як різновиди синонімів. Поняття про синонімічний ряд. Джерела синонімії.

Склад лексики української літературної мови з погляду її походження. Співвідношення спільнослов'янської, спільно-східнослов'янської та власне української лексики. Старослов'янізми у складі української лексики. Лексичні запозичення зі слов'янських і неслов'янських мов. Джерела та способи їх засвоєння. Характер адаптації іншомовних слів у лексичній системі української мови. Лексичні кальки.

Лексика сучасної української мови з погляду вживання. Активна та пасивна лексика. Діалектизми, неологізми, архаїзми та історизми.

Лексика сучасної української літературної мови з експресивно-стилістичного погляду. Лексика книжна, термінологічна, експресивно-емоційна; жаргонізми, арготизми.

Лексикографія. Предмет і завдання лексикографії. Поняття про словник. Основні словники української мови. Тлумачні й перекладні словники, їх характеристика. Основні аспектні та енциклопедичні словники. Розвиток української лексикографії.

Фразеологія. Поняття про фразеологію як розділ мовознавства. Фразеологізми і слово: фразеологічні зрощення та єдності, фразеологічні сполучення, фразеологізовані сполучення слів. Співвідношення між лексичним значенням слова та значенням фразеологізму. Класифікація фразеологічних одиниць.

Лексико-граматичні зміни фразеологічних одиниць: скорочення лексичного складу, заміна одного компонента іншим, розширення та звуження обсягу значень, зміна ступеня семантичної єдності компонента. Багатозначність фразеологізмів. Явища синонімії та антонімії у фразеології. Стилістичні властивості фразеологізмів.

Джерела формування фразеологізмів у сучасній українській літературній мові. Використання їх у різних стилях.

Морфеміка. Слово як об'єкт морфемного та словотвірного аналізу. Поняття про морфеміку сучасної української літературної мови. Морфема як мінімальна значуща одиниця у структурі слова.

Кореневі й афіксальні морфемі, функціональні відмінності між ними. Вільні та зв'язані кореневі морфемі, функціональні відмінності між ними. Типи афіксальних морфем: префікс, суфікс і закінчення. Матеріально виражені та нульові морфемі. Поняття про інтерфікс. Поділ афіксів на словотворчі (деривативні) та формотворчі. Морф як конкретний вияв морфемі та аломорф як морф певної морфемі, що зазнав фонетичної модифікації. Продуктивні та непродуктивні афікси.

Поняття про основу слова. Непохідна та похідна основа. Вільна та зв'язана основа.

Основні зміни в морфемній будові слова: спрощення, перерозклад, ускладнення, субстантивація, адвербіалізація, декореляція. Морфемний аналіз слова.

Словотвір. Словотвір як учення про творення слів і загальні принципи їх мотивації. Твірна основа та словотворчий формант. Словотвірний тип і словотвірне значення.

Способи словотвору в сучасній українській літературній мові.

Різновиди морфологічного словотвору: префіксальний, суфіксальний, суфіксально-префіксальний (конфіксальний), суфіксально-постфіксальний, суфіксально-префіксально-постфіксальний, безафіксний, аббревіація та основоскладання, словоскладання (юкстапозиція).

Різновиди морфолого-синтаксичного способу: субстантивація, ад'єктивація, вербалізація, прономіналізація, адвербіалізація, нумералізація, препозитивація, кон'юнкціоналізація, партикуляція, інтер'єктивація.

Лексико-синтаксичний і лексико-семантичний способи творення слів. Словотвір як джерело збагачення лексичного складу української мови. Словотвірний аналіз слова.

Граматики. Граматики сучасної української літературної мови як учення про її морфологічну та синтаксичну будову. Морфологія та синтаксис як розділи граматики. Основні граматичні поняття: граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, граматичне значення слова у його відношенні до лексичного. Способи вираження граматичного значення слова граматичною формою слова. Синтетичні й аналітичні форми слів. Граматичні категорії. Системи граматичних категорій у сучасній українській літературній мові. Морфологічні, синтаксичні та лексико-граматичні категорії. Поняття грамеми.

Морфологія. Морфологія як граматичне вчення про систему форм слова та засоби їх вираження. Поняття про словоформу. Взаємозв'язок між словом і словоформою. Частина мови та принципи їх виділення в українській мові. Повнозначні та службові частини мови. Проблема займенникових слів, нечастиномовні слова-морфеми і слова-речення, ступені й різновиди взаємопереходу частин мови.

Іменник. Іменник як частина мови. Семантико-граматичні ознаки його виділення. Лексико-граматичні розряди іменників: іменники власні та загальні назви, назви істот і неістот, конкретні, абстрактні та збірні іменники, іменники з речовинним значенням. Перехід іменників одного розряду до іншого.

Грамматичні категорії іменника. Категорія роду, її значення, морфологічне, синтаксичне та лексичне вираження. Формально-граматичні та значеннєві принципи розподілу іменників за родами. Іменники спільного та подвійного роду. Читання в роді іменників.

Категорія числа, її значення та граматичні засоби вираження. Іменники, що мають форму тільки однини або форму тільки множини. Категорія збірності й одиничності. Залишки форм двоїни. Роль наголосу у вираженні категорії числа.

Категорія відмінка. Відмінкова система сучасної української літературної мови. Кличний відмінок у парадигмі іменника. Основні значення відмінків.

Словозміна іменників. Поняття про парадигму іменників. Повна та неповна парадигма. Принципи поділу іменників на відміни та групи. Характеристика парадигм іменників I, II, III та IV відмін. Розмежування варіантів відмінкових форм. Невідмінювані іменники. Відмінювання іменників *pluralia tantum*. Іменники з ознаками прикметникової парадигми. Словотвір іменників.

Прикметник. Поняття про прикметник як частину мови. Специфіка граматичних категорій прикметника. Лексико-граматичні розряди прикметників: якісні, відносні, присвійні. Питання про порядкові прикметники. Перехід відносних прикметників у якісні, присвійних – у відносні та якісні.

Короткі та повні форми прикметників. Стягнені та нестягнені форми повних прикметників. Ступені порівняння якісних прикметників.

Особливості відмінювання та правопису прикметників. Творення та значення вищого й найвищого ступенів порівняння. Аналітичні форми ступенів порівняння.

Відмінювання прикметників твердої та м'якої групи. Проблема кількості відмінюваних градем прикметника. Особливості відмінювання та правопису прикметників на *-лиций*. Словотвір якісних, відносних, присвійних прикметників. Творення прикметників від географічних назв. Прикметники, утворені складанням основ, їх правопис. Перехід прикметників у іменники.

Числівник. Проблема частиномовної природи числівника. Розмежування числівників та інших слів із кількісним значенням. Числівник як частиномовна морфологічна периферія. Специфіка вияву граматичних категорій числівника.

Функціональні розряди числівників: означено-кількісні та неозначено-кількісні (власне-кількісні, збірні, дробові, неозначені). Особливості їх уживання. Питання про порядкові числівники. Морфологічні групи числівників: прості, складні та складені.

Відмінювання різних розрядів числівників. Аналіз специфіки парадигм кількісних числівників у сучасній українській літературній мові. Синтаксичні функції числівників.

Займенник. Займенникові слова в системі частин мови. Співвідношення займенникових слів за значенням, морфологічними ознаками та синтаксичною роллю в реченні з іншими частинами мови – іменниками, прикметниками, числівниками.

Лексико-граматичні розряди займенникових слів. Граматичні категорії займенникових слів, їх відмінювання. Специфічні випадки функціонування займенникових слів. Явище прономіналізації. Особливості наголошування займенникових слів. Словотвірні характеристики займенникових слів.

Дієслово. Поняття про дієслово як частину мови. Система дієслівних утворень у сучасній українській літературній мові. Неозначена форма дієслова. Типи дієслівних основ. Поділ дієслів на класи за співвідношенням з основами інфінітива, теперішнього часу. Поділ дієслів на дієвідміни.

Категорія виду дієслова. Протиставлення форм доконаного та недоконаного виду у видовій парі. Способи творення форм доконаного та недоконаного виду.

Загальнодієслівна категорія перехідності-неперехідності дієслова. Перехідні дієслова та засоби їх вираження. Неперехідні дієслова та засоби їх вираження.

Категорія стану дієслова та її зв'язок з перехідністю-неперехідністю. Дієслова активного стану, засоби їх вираження. Дієслова пасивного та зворотно-середнього стану.

Категорія особи. Безособові дієслова. Дієслова з неповною особовою парадигмою.

Категорія часу дієслова. Система дієслівних часів у сучасній українській літературній мові, їх творення та значення. Пряме та переносне вживання часових форм дієслова.

Категорія способу дієслова. Дійсний, умовний та наказовий способи, їх творення та значення. Словотвір дієслів.

Дієприкметник. Дієприкметник як проміжний розряд між дієсловом і прикметником. Граматичні категорії дієприкметника. Творення дієприкметників. Активні дієприкметники теперішнього часу, їх значення та вживання. Пасивні дієприкметники минулого часу обох видів. Перехід дієприкметників у іменники та прикметники. Дієслівні форми на -но, -то.

Дієприслівник. Дієприслівник як проміжний розряд між дієсловом і прислівником. Дієслівні та прислівникові характеристики дієприслівника. Значення дієприслівників доконаного та недоконаного видів. Творення та синтаксична роль дієприслівників. Перехід дієприслівників у прислівники та прийменники.

Прислівник. Значення прислівників як слів, що виражають статичну ознаку іншої ознаки. Морфологічні ознаки, синтаксична роль прислівників. Групи прислівників за значенням. Ступені порівняння означальних прислівників.

Творення прислівників (від прикметників, іменників, числівників, займенників, дієслів). Перехід у прислівники інших частин мови. Перехід прислівників у прийменники, сполучники, частки.

Слова категорії стану та їх місце в системі частин мови. Модальні слова і їх групи за значенням і вживанням. Синтаксична роль модальних слів.

Службові слова. Нечастиномовний статус службових слів.

Прийменник. Прийменники як слова, що виражають відношення (просторові, часові та інші) між повнозначними словами. Основні підходи до визначення статусу прийменника. Морфологічний склад прийменників. Перехід самостійних слів і словосполучень у прийменники. Уживання прийменників з певними відмінками іменників і субстантивованих слів. Полісемія прийменників. Синонімія прийменників.

Сполучник. Сполучники як слова, що виражають зв'язок між словами в реченні, між частинами речень. Основні підходи до визначення статусу сполучника. Синтаксичні функції сполучників. Морфологічний склад сполучників.

Сполучники сурядності й підрядності, їх групи. Сполучні слова, їх відмінність від сполучників. Перехід повнозначних слів у сполучники.

Частка. Частки як слова, що вносять певні відтінки у значення слів. Проблема лінгвістичного статусу часток. Групи часток за значенням. Функції

часток. Частки словотворчі і формотворчі. Правопис часток у сучасній українській літературній мові.

Вигук. Проблема статусу вигуку у теоретичному мовознавстві. Вигуки як слова, що виражають емоції та волевиявлення, їх роль у реченні. Групи вигуків за значенням, їх уживання. Перехід у вигуки повнозначних слів.

Синтаксис. Предмет синтаксису. Типи синтаксичних одиниць, елементарні й неелементарні синтаксичні одиниці-конструкції. Синтаксичні зв'язки у словосполученні й реченні. Типи і форми синтаксичних зв'язків. Семантико-синтаксичні відношення. Зв'язок синтаксису з лексикою і морфологією.

Словосполучення. Словосполучення як некомуникативна синтаксична одиниця. Особливості структури словосполучень. Типи словосполучень. Граматичні зв'язки між компонентами словосполучень. Способи підрядного зв'язку, синтаксичні відношення.

Речення. Речення та судження. Аспекти вивчення речення. Парадигма речення. Формально-синтаксична типологія простого речення.

Двоскладне речення. Головні члени двоскладного речення.

Підмет, засоби його вираження.

Присудок. Структурно-семантичні характеристики присудка, засоби його вираження. Характер зв'язку між підметом і присудком у реченні.

Односкладне речення. Проблема односкладного речення у сучасному мовознавстві. Поняття про односкладне речення. Особливості семантичної структури односкладних речень. Поширені та непоширені односкладні речення, повні, неповні (контекстуальні, ситуативні). Еліптичні речення. Комунікативні умови їх функціонування. Еквіваленти речення. Нечленовані конструкції (слова-речення).

Структурно-семантичні різновиди односкладних речень: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні, номінативні, вокативні, генітивні.

Непоширені та поширені речення.

Другорядні члени речення. Група підмета. Група присудка. Сучасні підходи до класифікації другорядних членів.

Додаток прямий і непрямої, засоби вираження.

Означення узгоджене та неузгоджене. Прикладка як різновид означення.

Обставини. Семантико-синтаксичні різновиди обставин та їх роль в організації двоскладного речення.

Перцельовані другорядні члени речення.

Детермінанти та дуплексииви.

Речення з однорідними членами. Прості ускладнені речення, їх особливості. Поняття про ускладнене речення. Речення із сурядними рядами. Засоби вираження однорідності. Речення з однорідними другорядними членами (додатки, обставини). Речення з однорідними і неоднорідними означеннями та прикладками. Проблемні питання про однорідні присудки.

Відокремлені другорядні члени речення. Речення з відокремленими членами. Поняття про відокремлення. Основні умови відокремлення другорядних членів речення. Відокремлені означення. Відокремлені прикладки. Відокремлені додатки. Відокремлені обставини. Уточнюючі члени речення.

Звертання. Вставні і вставлені слова (словосполучення, речення). Речення зі вставними і вставленими компонентами. Речення зі звертаннями.

Складне речення. Складне речення як синтаксична одиниця. Проблеми дослідження складного речення. Визначальні граматичні та семантичні ознаки складного речення. Засоби зв'язку частин складного речення. Поділ складних речень за основними засобами зв'язку на сполучникові та безсполучникові.

Складносурядні речення. Складносурядні елементарні речення. Засоби вираження синтаксичних зв'язків і змістових відношень між частинами складносурядного речення.

Структурно-семантичні типи складносурядних речень, виділювані на основі єдності характеру синтаксичних зв'язків і семантичних відношень між компонентами. Засоби поєднання предикативних частин складносурядних речень. Складносурядні речення відкритої та закритої структур.

Складнопідрядні речення. Складнопідрядні елементарні речення. Синтаксичне значення понять «головна частина» та «підрядна частина». Функції сполучних слів і сполучників у складнопідрядному реченні. Вказівні слова як факультативні та обов'язкові компоненти в головній частині. Принципи класифікації складнопідрядних речень.

Структурно-семантичні типи складнопідрядних речень (розчленовані і нерозчленовані). Характеристика складнопідрядних речень у зв'язку з функцією підрядної частини.

Складнопідрядні речення нерозчленованої структури. Складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними. Роль займенниково-співвідносного зв'язку у формуванні структури складнопідрядного речення. Складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним. Формальні та семантичні принципи його внутрішньої диференціації.

Складнопідрядні речення розчленованої структури.

Різновиди складнопідрядних речень із підрядними обставинними. Підрядні речення місця, часу. Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, міри або ступеня, порівняльними. Складнопідрядні речення з підрядними причини, наслідку, з підрядною частиною умовною, допустовою.

Складнопідрядне речення з підрядним супровідним. Складнопідрядні речення із зіставними і пояснювальними відношеннями між предикативними частинами. Функціональне співвідношення другорядних членів речення та підрядних частин складнопідрядних речень.

Складні сполучникові речення з різними типами синтаксичного зв'язку.

Безсполучникові складні речення. Проблема статусу складних безсполучникових речень. Складні безсполучникові речення з

однотипними частинами. Складні безсполучникові речення з різнотипними частинами.

Елементарні і неелементарні безсполучникові речення. Засоби синтаксичного зв'язку в безсполучниковому складному реченні. Роль інтонації в організації безсполучникових речень. Розділові знаки у безсполучниковому складному реченні.

Складні синтаксичні конструкції.

Безсполучникові багатоконпонентні речення. Складносурядні багатоконпонентні речення. Питання про семантико-синтаксичне співвідношення між безсполучниковими і складносурядними та складнопідрядними реченнями. Структурно-семантичні типи безсполучникових речень.

Багатоконпонентні складнопідрядні речення. Речення з кількома підрядними частинами, різновиди зв'язку підрядних частин у їх межах. Складнопідрядні речення з неоднорідною та однорідною супідрядністю. Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.

Складні багатоконпонентні речення з різними типами зв'язку.

Період. Період у сучасній українській літературній мові, його структурні типи, особливості інтонації та пунктуації.

Конструкції з чужим мовленням. Засоби передачі чужого мовлення, співвідношення форм прямої та непрямої мови. Різні типи зв'язку прямої мови з непрямою (авторською).

Заміна прямої мови непрямою та навпаки. Невласне-пряма мова, її структурні особливості та застосування. Пунктуація в реченнях із прямою, непрямою та невластне-прямою мовою.

Цитата. Синтаксична будова.

Текст. Текст як об'єкт синтаксично-комунікативного аналізу. Функціонально-комунікативні різновиди текстів. Монологічне мовлення як комунікативна та семантико-синтаксична форма усного й писемного тексту. Діалогічне мовлення.

Складне синтаксичне ціле. Складне синтаксичне ціле як синтаксична одиниця і компонент тексту. Засоби зв'язку між компонентами складного синтаксичного цілого. Структурні типи складних синтаксичних цілих. Абзац як композиційно-комунікативна одиниця, його роль у членуванні тексту.

Основи української пунктуації. Принципи української пунктуації. Система розділових знаків. Структура речення та пунктуація. Інтонація речення та пунктуація. Огляд уживання розділових знаків у простому та складному реченнях. Використання засобів пунктуації для вираження емоційно-змістових відношень речення.

Змістові модулі курсу

Програма навчальної дисципліни складається з таких змістових модулів:

1. Фонетика. Фонологія.
2. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія.

3. Лексикологія. Лексикографія. Фразеологія.
4. Морфеміка. Структура слова. Словотвір.
5. Граматика. Морфологія. Іменник. Прикметник.
6. Іменні частини мови: числівник, займенник.
7. Дієслово.
8. Прислівник. Прийменник. Сполучник. Частка. Вигук.
9. Словосполучення. Головні члени речення.
10. Односкладні речення. Другорядні члени речення.
11. Однорідні члени речення.
12. Відокремлені другорядні члени речення. Звертання. Вставні і вставлені слова (словосполучення, речення).
13. Складне речення. Складносурядне речення. Складнопідрядне речення розчленованої та нерозчленованої структури.
14. Складнопідрядне багатокomпонентне речення. Безсполучникові складні речення. Складні синтаксичні конструкції.
15. Період. Конструкції з чужим мовленням. Текст. Складне синтаксичне ціле. Основи української пунктуації.

Рекомендована література

1. Авксентьєв Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. Харків, 1988. 134 с.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків, 1987. 167 с.
3. Арполенко Г. П. Числівник української мови. Морфологія. Київ, 1980. 242 с.
4. Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. Київ, 1982. 132 с.
5. Бабій І.М., Лісняк Н.І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Тернопіль, 2006. 88 с.
6. Безпояско О. К. Граматика української мови: Морфологія. Київ, 1993. 336 с.
7. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії. Київ, 1991. 172 с.
8. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ, 1988. 352 с.
9. Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2014. 240 с.
10. Винник В. О. Історія української мови: Лексика і фразеологія. Київ, 1983. 743 с.
11. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. Київ, 1980. 288 с.
12. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983. 219 с.
13. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ, 1987. 232 с.
14. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004. 400 с.

15. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1989. 334 с.
16. Гайдученко Г. М. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Херсон, 2001. 40 с.
17. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
18. Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання. Київ, 1989. 883 с.
19. Голоскевич Г. Д. Правописний словник. Київ, 2006. 464 с.
20. Горбачук В. Т. Основні поняття і терміни морфеміки. Слов'янськ, 1982. 39 с.
21. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови. Київ, 2010. 208 с.
22. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Київ, 2004. 336 с.
23. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1999. 207 с.
24. Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. Київ, 1973. 168 с.
25. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ, 1978. 205 с.
26. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2002. 439 с.
27. Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови. Львів – Краків – Париж, 1993. 208 с.
28. Доленко М. Т. Сучасна українська мова. Київ, 1974. 367 с.
29. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків, 1980. 151 с.
30. Дудик П. С. Синтаксис словосполучення і простого речення. Київ, 1975. 222 с.
31. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.
32. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. Донецьк, 1996. 437 с.
33. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. Донецьк, 2001. 662 с.
34. Захарова Ю. М. Прикладна фонетика. Київ, 2015. 212 с.
35. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. Київ, 1986. 168 с.
36. Караванський С. Й. Практичний словник синонімів української мови. Київ, 2000. 480 с.
37. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 560 с.
38. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ, 1995. 312 с.
39. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996. 143 с.
40. Клименко Н. Ф. Словник афіксальних морфем української мови. Київ, 1998. 435 с.
41. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів в сучасній українській літературній мові. Київ, 1984. 251 с.

- 42.Короткий тлумачний словник української мови. Київ, 2010. 600 с.
- 43.Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ, 2000. 370 с.
- 44.Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. Луцьк, 2004. 393 с.
- 45.Мойсієнко А.К. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика. Київ, 2013. 340 с.
- 46.Мойсієнко А.К. Сучасна українська мова: Морфологія. Київ, 2013. 524с.
- 47.Нечволод Л. І. Сучасний український правопис. Донецьк, 2007. 224 с.
- 48.Німчук В. В. Історія українського правопису XVI-XX ст. Київ, 2004. 582 с.
- 49.Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. Київ, 1997. 230 с.
- 50.Олексенко В. П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників. Херсон, 2001. 240 с.
- 51.Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. Київ, 1986. 175 с.
- 52.Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2003. 287 с.
- 53.Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2 ч. Частина 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2005. 286 с.
- 54.Полюга Л.М. Словник українських морфем. Львів, 2001. 448 с.
- 55.Сучасна українська літературна мова в 5 кн. Київ, 1969-1973.
- 56.Сучасна українська літературна мова. Київ, 2001. 400 с.
- 57.Сучасна українська мова. Київ, 2005. 488 с.
- 58.Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика. Київ, 2013. 340 с.
- 59.Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. Київ, 1981. 182 с.
- 60.Тоцька Н. І. Українська пунктуація: Практикум. Київ, 1990. 157 с.
- 61.Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 856 с.
- 62.Українська пунктуація. Київ, 1994. 112с.
- 63.Український правопис. Київ, 2004. 240 с.
- 64.Цілина М. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2009. 220 с.
- 65.Шевчук С., Кабиш О., Клименко І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 544 с.

Форми підсумкового контролю успішності навчання – залік, екзамен.

Засоби діагностики успішності навчання – усне опитування, контрольні роботи, тестові завдання, проблемно-пошукові завдання, курсові та випускні роботи.

РОЗДІЛ 1

ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ. МОРФОНОЛОГІЯ. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Вступ. Поняття «Сучасна українська літературна мова». Завдання курсу. Статус української мови як державної. Українська мова – мова міжнаціонального спілкування народів України, одна із форм його національної культури. Походження і розвиток мови української народності і нації, її зв'язки з іншими слов'янськими мовами. Соціальні функції сучасної української літературної мови. Територіальні діалекти української мови. Поняття про норми сучасної української літературної мови. Основні стилі сучасної української літературної мови. Лінгвістичні дисципліни, що вивчають різні рівні системи сучасної української літературної мови.

Фонетика. Поняття про звуковий склад сучасної української літературної мови. Фонетичний і фонологічний аспекти вивчення звукового складу сучасної української літературної мови. Предмет і завдання фонетики як мовознавчої дисципліни.

Фонологія. Предмет і завдання фонології як мовознавчої дисципліни, що вивчає звуки української мови з погляду їх смислорозрізняювальних функцій. Поняття фонем. Інваріант (головний вияв) і варіанти фонем, її функції. Система фонем сучасної української літературної мови.

Голосні фонем, їх класифікація. Артикуляційна та акустична характеристики голосних фонем у їх головних виявах. Варіанти голосних фонем у ненаголошеній і наголошеній позиціях.

Приголосні фонем, їх класифікація. Артикуляційна та акустична характеристики приголосних фонем у їх головних виявах. Протиставлення приголосних фонем за твердістю-м'якістю.

Асиміляція і дисиміляція приголосних у потоці мовлення. Спрощення у групах приголосних. Подовжений приголосний звук як поєднання двох фонем. Специфічні випадки подовження приголосних в українській мові.

Фонематична та фонетична транскрипції.

Основні фонетичні одиниці мовлення: звук, склад, фонетичне слово, мовленнєвий такт, фраза.

Закономірності сполучуваності звукових одиниць в українській мові. Позиційні зміни приголосних та голосних звуків. Акомодация як вид комбінаторних змін.

Морфонологія. Морфонологія як учення про регулярні фонетичні чергування у складі морфем, пов'язані зі словотвором і словозміною. Взаємозв'язок фонем та морфем. Морфи як варіанти однієї морфем.

Чергування голосних фонем у сучасній українській літературній мові (зумовлені найдавнішими фонетичними процесами, зумовлені пізнішими фонетичними процесами).

Чергування приголосних фонем у сучасній українській літературній мові. Зміна /з/, /к/, /х/ на передньоязикові /ж/, /ч/, /ш/ і /з'/, /ц'/, /с'/.

Чергування /д/ – /дж/, /ж/ – /ч/, /з/ – /ж/, /с/ – /ш/, /к/ – /ч/, /г/ – /ж/, /х/ – /ш/, /б/ – /бл'/, /п/ – /пл'/, /в/ – /вл'/, /м/ – /мл'/, /ф/ – /фл'/ та ін.

Поняття складу. Основні закономірності складоподілу в українській мові. Типи складів. Морфемне членування слова та складоподіл.

Наголос у сучасній українській літературній мові. Роль наголосу в розрізненні слів та їх форм. Головний та побічний наголоси. Слова з рухомим і нерухомим наголосом. Проклітики та енклітики. Логічний та емоційний наголоси.

Орфоепія. Орфоепія як розділ мовознавчої науки. Вимова голосних і приголосних у сучасній українській літературній мові. Вимова звукосполучень приголосних. Уподібнення, палаталізація передньоязикових приголосних у звукосполученнях. Особливості вимови слів іншомовного походження. Орфоепія та культура усного мовлення. Орфоепічні норми сучасної української літературної мови.

Графіка сучасної української літературної мови. Поняття графеми. Український алфавіт. Позначення на письмі голосних і приголосних звуків. Співвідношення між буквами українського алфавіту та фонемами сучасної української літературної мови. Знак м'якшення й апостроф. Правопис слів іншомовного походження. Правила переносу слів з рядка в рядок.

З історії письма. Неалфавітні види письма. Алфавітне письмо. Неалфавітні графічні знаки.

Орфографія. Українська орфографія як розділ мовознавчої науки. Співвідношення орфографії з графікою та орфоепією. Принципи орфографії сучасної української літературної мови.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

I варіант

Завдання 1

Назвіть фонем, які розрізняють подані пари слів. Запишіть їх фонематичною транскрипцією і вкажіть, за якими ознаками розрізняються фонем (за участю голосу; за резонатором; за місцем або способом творення; за твердістю / м'якістю).

Синій – синів, душа – дужка, ласка – луска, густий – пустий, мушка – юшка.

Завдання 2

*Визначте голосні фонем в словах, охарактеризуйте їх (наприклад, /а/ у слові **як** реалізується звуком [а], наголошений, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований).*

Біженець, густуватий, зглянутися, маслений, навиворіт.

Завдання 3

Подані слова запишіть фонематичною та фонетичною транскрипціями. Однією рискою підкресліть тверді приголосні фонemi. Якими звуками вони можуть реалізуватися? Двома рисками підкресліть м'які фонemi й зіставте їх із звуковими відповідниками. Зробіть висновки.

Благість, давальний, кружіння, між'ядерний, нянькувати.

Завдання 4

Запишіть текст фонематичною та фонетичною транскрипціями. Вкажіть випадки акомодатії голосних і приголосних звуків. Визначте характер акомодатії (прогресивна, регресивна).

За вікном цвів срібно-синій сутінок. Цей сутінок застав на дворі сивоволосого козопаса і його жінку... Минулий день стояв за їхніми спинами, як величезна істота, теж випасла й випила свій сік, наслідком чого й став цей вечір, це молоко у філіжанках і ця тиша, що росте навколо, як квіти. Незвідь від чого подумалося Іванові, що це все-таки дивно: ніколи не читав він отого, що пише, цій жінці, котра сидить проти нього, і з якою розділив своє існування, – були вони з нею надто ошадні в словах (В. Шевчук).

Завдання 5

Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією. Укажіть, де засвідчені комбінаторні й позиційні модифікації фонем у мовному потоці, а де – чергування фонем. Зробіть висновки про те, чим відрізняються модифікації фонем від фонетичних (живих) чергувань. Назвіть причини останніх.

Весна – весни; пісок – піску; друг – дружити; луг – лузі; сивий – сивина.

Завдання 6

Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією. З'ясуйте всі випадки фонетичних чергувань приголосних. Дайте їм пояснення.

Бочка – бочці; колиска – колихати; носити – зношений.

Завдання 7

У поданих контекстах знайдіть слова, які засвідчують історичні чергування голосних фонем. Наведіть усі словоформи та похідні від них, де можуть відбуватися ці чергування. Прокоментуйте їх.

Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, неначе іскри, пустив хмарки, мов кільця диму, і, проскрипівши чобітьми, шепнув морозам, щоб готували вікна, ліси вбирали у білий іній та готували йому постіль (В. Симоненко).

Завдання 8

До поданих слів доберіть споріднені з усіма можливими чергуваннями приголосних фонем, що позначені підкресленими літерами.

Розбійник, сухий, пестити, берег, гасити.

Завдання 9

За допомогою суфіксів -ськ(ий) і -ств(о) утворіть від поданих слів іменники або прикметники. Поясніть зміну приголосних, позначте суфікси.

Острог, Кривий Ріг, Запоріжжя, Прилуки, Дрогобич, Трускавець, Калуш, Одеса, Канів, гірник, молодець, багатий, завод, люд, студент, залісся, птах, жінка.

Завдання 10

Від іменників утворіть прикметники, поясніть, у яких випадках відбувається, а в яких не відбувається спрощення в групах приголосних.

Користь, контраст, інтелігент, компост, проїзд, честь, жалість, баласт, область, задрість, форпост, лестощі, безвість, захист, студент, доблесть, безсмертя.

Завдання 11

Поділіть подані слова на склади. Установіть типи складів (закриті, відкриті; прикриті, неприкриті). Скільки звуків (голосних і приголосних) можуть входити в один склад? Обґрунтуйте складову межу в середині групи приголосних. Чи збігається членування слова на склади з його морфологічною будовою?

Абажур, грамплатівка, двієчник, переозброїти, рибоприймальний.

Завдання 12

Поділіть слова на склади. З'ясуйте кількість літер і звуків у кожному складі.

Єпархіальний, джентльменство, щавель, юліанський, ясність.

Завдання 13

Користуючись словником, поставте наголос. Установіть, яку роль (семантичну чи граматичну) відіграє наголос у поданих словах. Які з них можуть мати подвійний наголос?

Броня, вершковий, відкликати, контролер, послуга, дідів.

Завдання 14

Випишіть в алфавітному порядку всі слова поданого уривка.

І – як молоде зітхання землі, як рожевий подих ранку, стоять на тонких підсвічниках тремтячі маки. Десь у зеленій, бурхливій гущі городу, або на окремії грядці, або попід смарагдовою латкою буряків, вони попідставляли свої рум'яні чашечки, складені з пелюсток, шпарким променям, ловлять їх, хочуть націдити по вінця (Є. Гуцало).

Завдання 15

*Подані слова розподіліть за такими ознаками: а) літери **я, ю, є, ї** позначають два звуки (укажіть, за яких умов це відбувається); б) літери **я, ю, є** позначають один звук із м'якістю попереднього приголосного. Запишіть наведені слова засобами українського алфавіту, не вживаючи літер **я, ю, є, ї**.*

Армія, боїшся, в'ється, тьмяний, емаллю, конвеєр.

Завдання 16

Запишіть подані слова фонетичною транскрипцією. Визначте кількість літер і звуків у кожному слові. Якщо є розбіжності, поясніть, чим вони зумовлені.

Щеня, лебідь, роїтися, своєрідний.

Завдання 17

Установіть, які літери в поданих словах не відповідають звукам, що їх вони повинні позначати.

Гандж, надзирати, джоуль, підзолистий, місцезнаходження.

Завдання 18

У поданих словах назвіть орфограми. Сформулюйте правила їх правопису.

Безкрилий, зважся, невістчин, лимон, Біла Церква, вимогливість, диригент, кавказький, комп'ютер.

Завдання 19

У наведеному контексті з'ясуйте правопис слів на основі фонетичного, морфологічного і традиційного принципів.

Батьківщиною слов'янської абетки, як відомо, стала одна з найстаріших європейських держав – Болгарія. Саме там, на її Балканських Родопських високогір'ях, у долинах Тракії, на берегах Струми і Маріци знайшли собі притулок і захисток мудрі вигнанці – учні Кирила і Мефодія. Вони продовжили велику освітню місію братів. Вони не дали загаснути духовному вогнищу (М. Сингаївський).

Завдання 20

З'ясуйте, якими літерами передаються м'які звуки в поданих словах. Визначте принципи їх правопису. Поясніть орфограми.

Соляний, геніальність, осінь, обізвітьися, гордістю.

II варіант

Завдання 1

Назвіть фонемі, які розрізняють подані пари слів. Запишіть їх фонематичною транскрипцією і вкажіть, за якими ознаками розрізняються фонемі (за участю голосу; за резонатором; за місцем або способом творення; за твердістю / м'якістю).

Бідова – дідова, гриб – грип, гусит – гасить, ляпати – лупати, мирний – мильний.

Завдання 2

*Визначте голосні фонемі в словах, охарактеризуйте їх (наприклад, /a/ у слові **як** реалізується звуком [a], наголошений, заднього ряду, низького підняття, нелабіалізований).*

Важільний, громовиця, здушити, манжет, навильник.

Завдання 3

Подані слова запишіть фонематичною та фонетичною транскрипціями. Однією рискою підкресліть тверді приголосні фонемі. Якими звуками вони можуть реалізуватися? Двома рисками підкресліть м'які фонемі й зіставте їх із звуковими відповідниками. Зробіть висновки.

Віддалік, далекомір, кромішній, мініатюра, нітрифікувати.

Завдання 4

Запишіть текст фонематичною та фонетичною транскрипціями. Укажіть випадки акомодатії голосних і приголосних звуків. Визначте характер акомодатії (прогресивна, регресивна).

Власне, була це не тиша, а спокій: з річки скрекотали жаби, монотонно гавкали собаки, на підвіконня виліз цвіркунець і засюрчав, шкребучи шибку шарудявим крилом. Володимир сидів, і в грудях у нього голосно тахкотіло серце. Був радий, що той сон – тільки сон, був удачний, що все-таки не забував тої піщаної пущі й того бігу по ній, і сумував, що вже ніколи не побіжить поруч своїх вірних друзяк (В. Шевчук).

Завдання 5

Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією. Укажіть, де засвідчені комбінаторні й позиційні модифікації фонем у мовному потоці, а де – чергування фонем. Зробіть висновки про те, чим відрізняються модифікації фонем від фонетичних (живих) чергувань. Назвіть причини останніх.

Весло – весла; брова – чорнобривий; книга – книзі; зелений – зелень; віз – воза.

Завдання 6

Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією. З'ясуйте всі випадки фонетичних чергувань приголосних. Дайте їм пояснення.

Пекти – печений; брести – бреду; мука – муці.

Завдання 7

У поданих контекстах знайдіть слова, які засвідчують історичні чергування голосних фонем. Наведіть усі словоформи та похідні від них, де можуть відбуватися ці чергування. Прокоментуйте їх.

Березневий вечір, я на шпилі гори, що височіє над садом. Небо так близько, що боїшся підвестися на повен зріст: буцнешся чолом об темно-синю стелю – і посиплються з неба зорі. А журавлині ключі летять десь вище зір, журавлів не видно, лише їхні тужливі голоси дзвенять наді мною (В. Дрозд).

Завдання 8

У поданому контексті знайдіть випадки наявних або можливих фонетично не зумовлених (історичних) чергувань приголосних. Поясніть, якими діючими в давню епоху законами вони зумовлені.

У небі пробивалися перші зорі, якісь на диво сріблясті, бо сонце з-за обрію ще підсвічувало їх, хоч вечорові небеса вже наливались густою синявою. Посеред зеленого поля маячить вишка, немов велетенська крута із заліза тополя... Осінній дощ січе вперту геометричну фігуру, що гордовито звелася в степу, а зимою сніги огортають її в білу каламуть, і біснуються, голосять в її залізних щаблях (І. Цюпа).

Завдання 9

За допомогою суфіксів -ськ(ий) і -ств(о) утворіть від поданих слів іменники або прикметники. Поясніть зміну приголосних, позначте суфікси.

Закарпаття, Ужгород, Сторожинець, Бахмач, Кагарлик, Васько, Онисько, Кузько, парубок, ткач, боягуз, убогий, інтелігент, отаман, школяр, товариш, юнак.

Завдання 10

Від іменників утворіть прикметники, поясніть, у яких випадках відбувається, а в яких не відбувається спрощення в групах приголосних.

Пристрасть, ненависть, злість, кількість, цілість, якість, швидкість, радість, зап'ястя, авонпост, масло, ремесло, тиждень, умисел, місто, турист, щастя.

Завдання 11

Поділіть подані слова на склади. Установіть типи складів (закриті, відкриті; прикриті, неприкриті). Скільки звуків (голосних і приголосних) можуть входити в один склад? Обґрунтуйте складову межу в середині групи приголосних. Чи збігається членування слова на склади з його морфологічною будовою?

Абихто, грибковий, датчик, перелагоджувати, реципієнт.

Завдання 12

Користуючись словником, поставте наголос. Установіть, яку роль (семантичну чи граматичну) відіграє наголос у поданих словах. Які з них можуть мати подвійний наголос?

Бостон, виводити, гладкий, кедровий, поставляти, щітки.

Завдання 13

Впишіть в алфавітному порядку всі слова поданого уривка.

Підійдеш до маків, довго стоятимеш, здивований їхньою чистотою й непорочністю, милуватимешся з цнотливості їхнього блиску, і ще тоді, дитиною, не порівняєш їх ні зі своїм життям, ні свого життя не порівняєш з їхнім цвітінням, – це порівняння прийде пізніше, коли вже ті маки бачитимеш у спогадах, коли намагатимешся відновити у пам'яті їхній ранково-росяний запах – і не зможеш (Є. Гуцало).

Завдання 14

Подані слова запишіть в алфавітному порядку. Зробіть висновок про те, що таке алфавіт і яке його значення.

Ошмаття, ошцирений, ошатний, очіпок, ошліфувати, оцупок, очманіти, освітлити, органний, орган, обвалений, обважити, обезжирити, обдзвонити, обвуглений, обличчя, обкипати, обідраний, обжарити, обеліск, односець, овочівництво, оголити.

Завдання 15

*Подані слова розподіліть за такими ознаками: а) літери **я, ю, є, ї** позначають два звуки (укажіть, за яких умов це відбувається); б) літери **я, ю, є** позначають один звук із м'якістю попереднього приголосного. Запишіть наведені слова засобами українського алфавіту, не вживаючи літер **я, ю, є, ї**.*

Братія, зав'юга, Єва, під'їсти, життєздатність, пацієнт.

Завдання 16

Установіть, які літери в поданих словах не відповідають звукам, що їх вони повинні позначати.

Надземний, піддзеркальник, піджарити, дзвоник, джигітувати.

Завдання 17

У поданих словах назвіть орфограми. Сформулюйте правила їх правопису.

Розповісти, наїжся, Парасчин, леміш, Інститут мовознавства імені О. О. Потебні, листя, президент, тьмяно, вестибюль.

Завдання 18

У наведених контекстах з'ясуйте правопис слів на основі фонетичного, морфологічного і традиційного принципів.

Писемність – наше духовне тисячолітнє надбання. І майстри слова, поети різні і гарні, письменники-класики і сучасні творці додають до цього мистецького океану і свою частку, живу барву своєї творчості. Вони, охоронці життя, його співці, у всі часи поповнювали скарбницю людської духовності новими здобутками поезії, прози, драматургії, публіцистики (М. Сингаївський).

Завдання 19

З'ясуйте, якими літерами передаються м'які звуки в поданих словах. Визначте принципи їх правопису. Поясніть орфограми.

Сюди, будівельник, в'язь, станьте, неньці.

Завдання 20

Із поданих пар лексем виберіть правильне написання. Обґрунтуйте свій вибір.

Міністр фінансів України – міністр Фінансів України, Русалка – русалка, Великий Віз – Великий віз, Сонце – сонце, Народи Півночі – народи Півночі, Великі луки – Великі Луки, Львівська площа – львівська площа, Народний рух України – народний рух України, Київський вокзал – київський вокзал, стадіон Динамо – стадіон «Динамо», Конституція України – конституція України, Франківські сонети – франківські сонети, доктор наук – Доктор наук, Кобзар – кобзар.

СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ

ФОНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Фонетичний розбір передбачає вироблення у студентів навичок запису фонетичною та фонематичною транскрипцією, сприймання на слух звукових особливостей мови, характеристику звуків і фонем.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Записати слово фонетичною і фонематичною транскрипціями.
3. У фонетичній транскрипції поставити наголос і розбити слово на склади.

4. Схарактеризувати склади.
5. Виписати фонемні та звукові, схарактеризувати звуки.
6. Вказати співвіднесеність між фонемами і звуками.

Зразок

Сміються й плачуть солов'ї (О.Олесь).

1. Сміються.
2. 3. [см'і / й° у' / ц': а] , /смійут'с'а/.
1. 1 склад – прикритий, відкритий, ненаголошений; 2 – прикритий відкритий, наголошений; 3 – прикритий, відкритий, ненаголошений.
2. /с/ – [с] – приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, щілинний, свистячий, твердий, інваріант;
 /м/ – [м'] – приголосний сонорний, губний, щілинний, напівпом'якшений, комбінаторний варіант;
 /і/ – [і] – голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, інваріант;
 /й/ – [й°] – приголосний сонорний, середньоязиковий, щілинний, м'який, інваріант;
 /у/ – [у] – голосний заднього ряду, високого піднесення, наголошений, лабіалізований, комбінаторний варіант;
 /т'/, /с'/ – реалізуються [ц':] – приголосним шумним, глухим, передньоязиковим, афrikатою, пом'якшеним, подовженим, комбінаторним варіантом;
 /а/ – [а] – голосний заднього ряду низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений, комбінаторний варіант.
3. У слові 8 фонем, 7 звуків.

ОРФОЕПІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Завдання цього виду мовного розбору — пояснити нормативну вимову голосних і приголосних у слові, виявити й охарактеризувати можливі варіанти вимови окремих звуків.

Схема

1. Орфографічний запис слова.
2. Запис слова фонетичною транскрипцією.
3. Пояснення вимови голосних у слові.
4. Пояснення вимови приголосних у слові.
5. Характеристика всіх можливих варіантів вимови голосних та приголосних звуків.

Зразок

Той, хто по-справжньому любить Батьківщину, – в усіх **відношеннях** справжня людина.

1. Відношеннях.
2. [в' і д н° о ш е" н': а х].

3. Наголошені голосні вимовляються чітко, ненаголошений [e] вимовляється як звук [e] з наближенням до [и].
4. Приголосні у сильній позиції вимовляються чітко; [н':] подовжується у вимові.
5. Норми літературної мови не допускають варіантної вимови голосних і приголосних.

ОРФОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Орфографічний розбір – це пояснення орфограм української мови, обґрунтування правильного написання слів. Орфографічний розбір може поєднуватися з морфемним.

Схема

1. Орфографічний запис слова.
2. Визначення орфограми для аналізу.
3. Записати слово фонематичною транскрипцією.
4. Записати слово фонетичною транскрипцією.
5. Встановити відповідність між фонемами (варіантами їх) та буквами у виділених орфограмах.
6. Сформулювати правила правопису щодо виділених орфограм.
7. Охарактеризувати принципи правопису щодо аналізованих орфограм.

Зразок

Для того, щоб *створити* щось красиве, треба нести красу в душі (Ю.Мушкетик)

1. Словоформа для аналізу в орфографічному записі: *створити*.
2. Орфограми для аналізу: *створити*.
3. Словоформа записана фонематичною транскрипцією: /с т в о р и т и /.
4. Словоформа записана фонетичною транскрипцією: [с т в о р и т и].
5. У виділених орфограмах немає повної відповідності між фонемами і буквами: фонема /з/ позначається буквою с.
6. Префікс с- пишеться перед буквами к, п, т, ф, х.
7. Орфограма с- пишеться за фонетичним принципом, тобто відповідно до вимови: префікс з- перед глухим приголосним [п] оглушується, звучить як [с]; на письмі позначається буквою с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ, 1988. 352с.
2. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1989. 334 с.
3. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
4. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1999. 207 с.
5. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2002. 439с.
6. Доленко М. Т. Сучасна українська мова. Київ, 1974. 367 с.
7. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.

8. Захарова Ю.М. Прикладна фонетика. Київ, 2015. 212 с.
9. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 560 с.
10. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996. 143 с.
11. Короткий тлумачний словник української мови. Київ, 2010. 600 с.
12. Мойсієнко А.К. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика. Київ, 2013. 340 с.
13. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2003. 287 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2001. 400 с.
15. Сучасна українська мова. Київ, 2005. 488 с.
16. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика. Київ, 2013. 340 с.
17. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. Київ, 1981. 182 с.
18. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 856 с.
19. Український правопис. Київ, 2004. 240 с.
20. Шевчук С., Кабиш О., Клименко І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 544 с.

РОЗДІЛ 2

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ. МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Лексикологія. Предмет і завдання лексикології сучасної української літературної мови. Поняття про лексичну і фразеологічну систему. Принципи виділення лексико-семантичних груп. Основні праці з питань лексикології та фразеології української мови.

Слово як основна одиниця лексичної системи. Слово та поняття. Номінативна функція слова. Поняття лексеми. Типи лексичних значень слів у сучасній українській літературній мові. Однозначні слова. Слова-терміни. Багатозначні слова. Пряме та переносне значення слів. Основні типи переносних значень слів.

Омоніми. Міжмовні омоніми. Пароніми. Парономазія. Розмежування омонімії та полісемії. Повні та часткові омоніми. Омофони, омоформи, омографи.

Антоніми. Антонімічні пари в сучасній українській літературній мові.

Синонімія граматичних форм. Синоніми, їх основні типи: ідеографічні, семантико-стилістичні, контекстуальні, абсолютні. Евфемізми як різновиди синонімів. Поняття про синонімічний ряд. Джерела синонімії.

Склад лексики української літературної мови з погляду її походження. Співвідношення спільнослов'янської, спільно-східнослов'янської та власне української лексики. Старослов'янізми у складі української лексики. Лексичні запозичення зі слов'янських і неслов'янських мов. Джерела та

способи їх засвоєння. Характер адаптації іншомовних слів у лексичній системі української мови. Лексичні кальки.

Лексика сучасної української мови з погляду вживання. Активна та пасивна лексика. Діалектизми, неологізми, архаїзми та історизми.

Лексика сучасної української літературної мови з експресивно-стилістичного погляду. Лексика книжна, термінологічна, експресивно-емоційна; жаргонізми, арготизми.

Лексикографія. Предмет і завдання лексикографії. Поняття про словник. Основні словники української мови. Тлумачні й перекладні словники, їх характеристика. Основні аспектні та енциклопедичні словники. Розвиток української лексикографії.

Фразеологія. Поняття про фразеологію як розділ мовознавства. Фразеологізми і слово: фразеологічні зрощення та єдності, фразеологічні сполучення, фразеологізовані сполучення слів. Співвідношення між лексичним значенням слова та значенням фразеологізму. Класифікація фразеологічних одиниць.

Лексико-граматичні зміни фразеологічних одиниць: скорочення лексичного складу, заміна одного компонента іншим, розширення та звуження обсягу значень, зміна ступеня семантичної єдності компонента. Багатозначність фразеологізмів. Явища синонімії та антонімії у фразеології. Стилїстичні властивості фразеологізмів.

Джерела формування фразеологізмів у сучасній українській літературній мові. Використання їх у різних стилях.

Морфеміка. Слово як об'єкт морфемного та слотовірного аналізу. Поняття про морфеміку сучасної української літературної мови. Морфема як мінімальна значуща одиниця у структурі слова.

Кореневі й афіксальні морфемі, функціональні відмінності між ними. Вільні та зв'язані кореневі морфемі, функціональні відмінності між ними. Типи афіксальних морфем: префікс, суфікс і закінчення. Матеріально виражені та нульові морфемі. Поняття про інтерфікс. Поділ афіксів на слотоворчі (деривативні) та формотворчі. Морф як конкретний вияв морфемі та аломорф як морф певної морфемі, що зазнав фонетичної модифікації. Продуктивні та непродуктивні афікси.

Поняття про основу слова. Непохідна та похідна основа. Вільна та зв'язана основа.

Основні зміни в морфемній будові слова: спрощення, перерозклад, ускладнення, субстантивація, адвербіалізація, декореляція. Морфемний аналіз слова.

Словотвір. Словотвір як учення про творення слів і загальні принципи їх мотивації. Твірна основа та слотоворчий формант. Словотвірний тип і слотовірне значення.

Способи словотвору в сучасній українській літературній мові.

Різновиди морфологічного словотвору: префіксальний, суфіксальний, суфіксально-префіксальний (конфіксальний), суфіксально-постфіксальний,

суфіксально-префіксально-постфіксальний, безафіксний, аббревіація та основоскладання, словоскладання (юкстапозиція).

Різновиди морфолого-синтаксичного способу: субстантивація, ад'єктивація, вербалізація, прономіналізація, адвербіалізація, нумералізація, препозитивація, кон'юнкціоналізація, партикуляція, інтер'єктивація.

Лексико-синтаксичний і лексико-семантичний способи творення слів. Словотвір як джерело збагачення лексичного складу української мови. Словотвірний аналіз слова.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

I варіант

Завдання 1

Визначте лексичне значення слів у поданому тексті.

Багато у нас родючої землі та шовкового неба, та кожному найкраща та земля, на якій ти народився, найкраще те небо, під яким ти виростав, зацілований сонцем, умитий дощами, зачарований вечірніми зорями (І. Цюпа).

Завдання 2

Користуючись тлумачним словником, випишіть 5 однозначних і 5 багатозначних слів. Складіть по 2 речення зі словами кожної групи.

Завдання 3

Прочитайте речення. Слова, ужиті в переносному значенні, випишіть у три колонки – метафори, метонімії, синекдохи.

Округлі груди підймає море і опускає з віддихом тяжким (М. Рильський). Ей, борода, у тебе мій диск? (О. Гончар). Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово... (Т. Шевченко). І в гомінливий, стоязиковий порт нас, гнівних, море принесло широке. Сміється город, і кипучі доки громадають руль з рулем, до борту борт (М. Рильський). А пороги між очеретами. Ревуть, стогнуть – розсердились. Щось страшно співають (Т. Шевченко). Дніпро на нас розсердився, плаче Україна (Т. Шевченко). Багнетів гострий блиск ... шапки кругом лахматі (В. Сосюра). Ніч темна людей всіх потомлених скрила. Під чорні широкі крила (Леся Українка).

Завдання 4

Визначте, які слова вжиті у прямому значенні, а які – в переносному. Поясніть.

Шовкова трава, чорна пляма, чорна заздрість, солодкий цукор, підошва гори, шовкова тканина, крапля води, золоті злитки, золоті руки.

Завдання 5

Уведіть у речення слова-омоніми та багатозначні слова. Поясніть, як їх розрізняють.

Гусениця, лінія, перо, піднімати, проте, сонце, вгорі, голова, стріла, журавель.

Завдання 6

Спишіть. Підкресліть слова-омоніми, з'ясуйте їх типи.

Ой, скажи, дай пораду, як прожити без долі? Як одрізана гілка, що валяється долі (Леся Українка). Ось рипнули двері, з хати вийшла жінка, почепила на ключку журавля відро, заскрипів журавель (М. Старицький). А журавлі летять собі по той бік ключами (Т. Шевченко). Над землею вставало сонце, повертався Лука в село. Може, тільки щасливий сон це? З димом горе його пішло (Д. Павличко). Позика – не штука, та віддача – мука (Народна творчість). Це глина чи цеглина? (З журналу). Узяла муки пшеничної, замісила водою (Г. Квітка-Основ'яненко).

Завдання 7

Складіть речення, в яких би подані слова виступали омонімами, доведіть, що це не багатозначні слова. Визначте групи омонімів, з'ясуйте шляхи виникнення їх. За потреби використовуйте тлумачний, етимологічний словник, словник іношомовних слів.

На березі, по гас, погас, край, мати, гриф, балка, під, цілий, протягом, лугом, кадри, лайки, тур, належати, туш, про те, проте, байка, брак.

Завдання 8

Доберіть синоніми до слів.

Оселя, сінокіс, усюди, бавитися, вистава, педагог, тяжкий, експорт, економний, екзамен, інформація.

Завдання 9

Спишіть, підкресліть синоніми. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені. Визначте типи синонімів.

Будьте добрими і чуйними до людей. Допмагайте слабим і беззахисним. Не робіть людям зла. Допмагайте в біді товаришеві. Поважайте, шануйте матір і батька, вони дали вам життя, вони виховують вас, вони хочуть, щоб ви стали свідомим громадянином суспільства, людиною з чистим серцем, ясним розумом, доброю душею, золотими руками (В.Сухомлинський).

Завдання 10

Доберіть народні прислів'я і приказки (не менше 10), в яких є антоніми.

Завдання 11

Доберіть антоніми до поданих слів і словосполучень. Якщо не можна дібрати антонімічні пари до окремих слів чи словосполучення, то поясніть, чому саме.

Радість, порядок, перемога, день, плановість, світлий, сильний, далекий, великий, Великі Луги, Біле море, широкі лани, Широка Балка, великий Чайковський, велика сім'я, холодна зима, Холодна Гора, руйнувати, миритися, глибокі почуття, дружба.

Завдання 12

Користуючись словником іношомовних слів, виписіть 10 слів, запозичених із різних мов і складіть з ними речення.

Завдання 13

До наведених слів і словосполучень доберіть іншомовні відповідники.

Життєпис, уподібнення, кімната для навчання, віршований розмір, широка мощена дорога, швидкий поїзд без частих зупинок, передовий загін війська, поневолення, вступник, прийдешній.

Завдання 14

Із поданих нижче слів випишіть історизми. Які етапи історії нашої країни вони відображають?

Купець, фірма, місто, окуляри, фабрика, кріпак, сотник, князь, боярин, молодість, козак, жовніри, аероплан, мануфактура, поміщик, дворянин, шинок, урядник, рекрут, гетьман.

Завдання 15

Користуючись фразеологічним словником української мови, поясніть значення поданих фразеологічних зворотів.

Замилювати очі, як риба у воді, пускати півня, на руку ковінька, прикусити язика, бити байдики, співати з чужого голосу, тримати в шорах, ні риба ні м'ясо, обдерти як липку, в одну дуду грати, дзвонити в усі дзвони.

Завдання 16

Виконайте лексико-семантичний аналіз підкреслених слів.

Обабіч дороги бредуть з клуночками малі і літні, хустки і бороди, мовчазні, заклопотані, знесилені (В. Гордієнко). Сімдесят – вечірня пора роздумів і розмислів над пережитим та перейденим (Б. Олійник). Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, умивається сльозами убога земля і не знає, коли усміхнеться (М. Коцюбинський). Як тільки насувалась ніч – село пірнало в темряву і тишу (Г. Тичина). Ліворуч в рамці старих верб дрімає дворище Морозенків (М. Старицький).

Завдання 17

Поділіть слова на морфеми. Визначте словотворчі та формотворчі афікси.

Нагодувати, нагодований, напівзабутий, прийти, прилетіти, прилетів, прилетіла, прилетівши, сідаючи, гаряче, гарячий.

Завдання 18

Згрупуйте наведені слова так, щоб у кожній групі були слова одного кореня.

Водянка, проводити, водити, завод, вода, заводити, провідник, водойма, поводитися, заводчик, водник, заводський, приводити, водний, водій, водянистий, проводир, безводний, заводний, водяний, безводдя, переводити, обезводнити, обводити, обводнювати, обводнення.

Завдання 19

Запишіть слова у вигляді словотворчого ланцюжка, щоб кожне попереднє слово було твірним для наступного.

Вітряний, вітряно, вітер, вітрянка; лікарня, лікар, лікарняний; шахтарка, шахтар, шахта, шахтарський.

Завдання 20

З'ясуйте, від яких основ і за допомогою яких суфіксів утворено подані слова.

Веселіти, білити, гаряче, гарно, ясніше, яснішати, конкретизувати, начитаний, переписуючи, Ольжин, Андріїв, сторожова, четвертувати, передмова, матусенька, мовленнєвий.

Завдання 21

До поданих слів доберіть ряд похідних, утворених різними способами.

ЗРАЗОК: Молодий, молодь, молодість, молодіти, молодий (наречений).

Земля, друг, рідний, зелений, два, п'ять, сто, платити, ходити, бігати, сам, учора, ой, ні.

Завдання 22

Наведіть по 10 слів, утворених морфологічним, морфолого-синтаксичним, лексико-синтаксичним, лексико-семантичним способами словотвору.

Завдання 23

Визначте словотворчі ресурси в поданих словах.

Молодість, учителювати, земляний, степняк, подорожник, закарпатський, придунайський, байдикувати, чоломкатися, здибитися, кашовар, землемір, синьоокий, високогір'я, Нетудихата, Вернигора, покращити, подобрішати, поменшати.

Завдання 24

Поясніть, яким способом утворені слова.

Безмежний, безпартійний, приморозок, примочка, приписка, підкладка, по-українськи, загривок, зарубіжний, заслужений, приказка, надчутливий, прикордонний, чорномор, юнь, підпис, мовний, крицевий.

Завдання 25

Зробіть морфемний і словотворчий аналіз слів.

Патріотизм, фронтовик, по-українськи, мовленнєвий, прочитати.

II варіант

Завдання 1

Визначте лексичне значення слів у поданому тексті.

За всіх часів і в усіх народів було найбільшою святістю, коли лежав на столі хліб. Його присутність народжувала поетів і мислителів, сприяла появі пісень і дум, продовжувала родовід, і навпаки, коли він зникав, – неодмінно приходило лихо (В. Скуратівський).

Завдання 2

Користуючись тлумачним словником, випишіть 5 однозначних і 5 багатозначних слів. Складіть по 2 речення зі словами кожної групи.

Завдання 3

У якому значенні вжиті подані словосполучення? Визначте типи переносного значення.

Золотий вік, блукає місяць, подарував фіалки, Золоті ворота, гострий розум, підійшов вечір, здібний клас, слухаю Бетховена, мереживо винограду, чорне золото, червоні хустки розійшлися по селу.

Завдання 4

Опишіть яке-небудь природне явище, використовуючи слова в переносному значенні.

Завдання 5

Які типи переносних значень слів у поданому тексті? Випишіть їх і поясніть мету вживання.

Місяць, втопившись від довгої й пильної уваги до закоханих, пішов собі на спочинок, утомившись на пухнастій, як дві перини разом, хмарі. Ресторан на Набережній Славутича рекламне підморгував Сідалковському вивіскою. Позаду Сідалковського, відбиваючись у великому, на всю стіну, дзеркалі сновигали туди-сюди чорні і сірі костюми. Але сьогодні вони чомусь надалися Євграфові чорними фраками... Спины ходили поважно й чинно, наче добрі пінгвіни на вичовганій до блиску кризі. Між ними білими та рожевими букетами цвіли і духмяніли довгі бальні сукні жінок. Перед вітровим вікном автомобіля бігла назустріч така блискуча й опукла від ожеледі автострада, що Ковбикові здавалося, ніби вони ідуть по збільшувальному склі (Із тв. О. Черногуза).

Завдання 6

Прочитайте подані речення, з'ясуйте, які з однозвучних слів є омонімами, а які багатозначними словами.

Дві сестрички невеличкі... найбільше люблять гратися в садочку – замітати, підгрібати, ритися в пісочку (К. Перелісна). В парках і садочках, на доріжках й травах падають листочки буро-золотаві (К. Перелісна). На ялинці у садочку блискає сніжок, під ялинкою навколо – білий килимок (К. Перелісна). Ще старість не прийшла, а все минуле не раз стає мені перед очима, і я дивлюсь так пильно, мов боюся, що більш мені не прийдеться побачити мого садочка, спогадів моїх (Леся Українка).

Завдання 7

З'ясуйте, до яких груп належать подані омоніми.

Пара, доспівали, на березі, три, мене – мене, дорога, роботи, золота, мука, світи, спитьсся – спиця.

Завдання 8

Перепишіть, групуючи синоніми за синонімічними рядами.

а) Агресивний, злободенний, загарбницький, ворожий, енергійний, життєвий, животрепетний, діяльний, ініціативний, активний.

б) Говорити, писати, творити, повідомляти, складати, заявляти, проголошувати, висловлювати.

Завдання 9

Доберіть синоніми до поданих слів.

Багато, говорити, набриднути, ходити, стійкий.

Завдання 10

Запишіть народні прислів'я і приказки (не менше 10), в яких є антоніми.

Завдання 11

Доберіть антоніми до поданих слів і словосполучень. Якщо не можна дібрати антонімічні пари до окремих слів чи словосполучення, то поясніть, чому саме.

Глибокий ставок, високий стиль, людина високого розуму, високий патріотизм, грітися, гріти руки, пошана, давно, літо, вранці, збитий, багато, коса (людина), коса (гостра), всі, над, лісом, вперед, на столі.

Завдання 12

*Доберіть і запишіть антоніми до слів **тихий** і **темний** у поданих словосполученнях.*

Тихий голос, тихий крок, тиха їзда, тиха розмова, тихий дощ, тиха людина, тиха ніч, тиха година, тихе море, тиха погода, тиха вулиця, тихий сон, тихі коні, тихе джерело, тихий вечір.

Темна кімната, темна ніч, темний день, темна справа, темне волосся, темна людина, темний час, темне місце, темний голос, темна історія.

Завдання 13

Користуючись словником іношомовних слів, випишіть 10 слів, запозичених із різних мов і складіть з ними речення.

Завдання 14

Визначте, до яких стилістичних груп належать подані слова, поясніть їх використання.

Роботяга, сум, здоровенний, народний рух, бригадир, абітурієнт, Рада Європи, величавий, батьківщина, доказ, пунктуальність, кодекс, кисень, професор, горе, репетувати, шастати, нудьгувати.

Завдання 15

До якого шару лексики відносяться подані слова? Складіть з ними речення. Поясніть їх вживання і значення.

Медсестра, шивар, вічнодумний, чоло, кльовий, посів, запалення, перст, боян, стибрити, моцик, депутат, морфема, домна, ректи, шосе, яблуневоквітно, жалування, радіотелемеханіка, кукурузник, інфінітив, теорія.

Завдання 16

Замініть слова і словосполучення фразеологізмами.

Замовкнути, добре запам'ятати, дурний, переляканий, багато, шум, безладдя, бути першим, обманути, зненацька, дуже далеко, нічого не робити.

Завдання 17

Виконайте лексико-семантичний аналіз підкреслених слів.

Життя іде, і все без коректур (Л.Костенко). Діди лежать, а над ними могили синіють (Т.Шевченко). Еней був парубок моторний, і хлопець хоч куди козак (І.Котляревський). Скоро світ буде, прокинуться люде (П.Куліш). Ліс ще дрімає в передранішній тиші (М.Коцюбинський).

Завдання 18

Поділіть слова на морфєми. Визначте словотворчі та форматворчі афікси.

Гарний, гарненький, гіркий, гіркуватий, крутий, найкрутіший, літати, літаючий, лякати, ляканий, молоти.

Завдання 19

Випишіть слова із зв'язаним коренем.

Вулиця, мило, узути, малина, платок, птах, мир, шило, обстріл, обличчя, виданий, військо, німець, дочитати, звикати, одіти, кошачий, розлука.

Завдання 20

Згрупуйте наведені слова так, щоб у кожній групі були слова одного кореня.

Водянка, проводити, водити, завод, вода, заводити, провідник, водойма, поводитися, заводчик, водник, заводський, приводити, водний, водій, водянистий, проводир, безводний, заводний, водяний, безводдя, переводити, обезводнити, обводити, обводнювати, обводнення.

Завдання 21

Запишіть слова у вигляді словотворчого ланцюжка, щоб кожне попереднє слово було твірним для наступного.

Яструбеня, яструб, яструбець, яструб'ятко; малювати, малювання, розмалюваний, розмалювати, маляр, малярство.

Завдання 22

Наведіть слова, утворені морфологічним, морфолого-синтаксичним, лексико-синтаксичним, лексико-семантичним способами словотвору (по 10).

Завдання 23

До кожного з наведених слів знайдіть твірне слово. Визначте твірну основу і спосіб словотворення.

Планеристка, фронтовик, відгадувачка, краплина, продаж, пломбувати, крилатий, круганина.

Завдання 24

У наведених словах знайдіть суфікси і префікси. Визначте, чи можна лише на підставі цього вважати, що ці слова утворилися суфіксально-префіксальним способом.

Увільнений, схилений, спаяність, склепаний, скерованість, розрідженість.

Завдання 25

Зробіть морфемний і словотворчий аналіз поданих слів.

Прибережний, військкомат, Роман, нездійснений, по-школярськи.

СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ ЛЕКСИКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Цей вид лінгвістичного аналізу дає вичерпну інформацію про особливості лексичного значення слова, визначає його місце у лексичній системі сучасної української мови. Лексикологічний розбір слова закріплює

теоретичні знання студентів з лексикології, виробляє навички роботи зі словом у контексті, з лінгвістичними словниками.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. З'ясувати значення, в якому слово виступає в реченні (тексті).
3. Визначити, однозначне слово чи багатозначне; якщо багатозначне, назвати інші його значення (прямі й переносні).
4. Визначити, чи слово вільне, чи фразеологічно зв'язане.
5. Назвати синонімічний ряд, до якого воно належить і яке місце в цьому ряду займає.
6. Дібрати антонім до аналізованого слова (якщо є).
7. Яке слово за походженням.
8. Визначити, чи слово активного вжитку, чи має периферійне вживання (архаїзм, історизм, неологізм).
9. Охарактеризувати стилістичні властивості слова (стилістично нейтральне, книжне, розмовно-побутове, професійно-термінологічне, діалектне, жаргонне).

Зразок

Рідна *земле*, щаслива й багата, мій уклін тобі, мій тобі спів!
(М.Рильський).

1. Аналізоване слово в початковій формі – **земля**.
2. Це слово повнозначне, оскільки називає певне явище дійсності, тобто виконує номінативну функцію, в поданому тексті означає «країна».
3. Аналізоване слово є багатозначним. Інші його значення: **земля** – планета; **земля** – верхній шар земної кори; **земля** – ґрунт; **земля** – суша.
4. Слово **земля** вільне.
5. Синоніми до цього слова – край, країна, держава.
6. Антоніма до слова підібрати не можна.
7. За походженням слово **земля** незапозичене, споконвічно українське.
8. Аналізоване слово належить до активної лексики, слово **земля** є загальнонародним, оскільки вживається всіма носіями мови без територіальних чи соціальних обмежень.
9. За вживаністю у стилях слово міжстильове, може вживатися в різних стилях, нейтральне.

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Фразеологічний розбір передбачає з'ясування семантичних, граматичних, генетичних і стилістичних особливостей фразеологізмів.

Схема

1. Записати фразеологізм.
2. З'ясувати значення фразеологізму.
3. Визначити тип: семантичний, структурно-граматичний, морфологічний, генетичний.
4. Вказати стильові ознаки.

5. Дібрати фразеологічні синоніми, антоніми.

Зразок

1. **Теревені правити.**
2. Значення «базікати, говорити щось пусте, марнословити».
3. Тип: фразеологічне зрощення, фразема, дієслівна, народного походження.
4. Фразеологізм розмовно-побутового характеру.
5. Синоніми: ляпати (лопотати, ляскати, плескати, молоти, плести) язиком, чесати язиком, точити яси, переливати з пустого в порожнє; антоніми: прикусити язика, як у рот води набрав, як заціпило, справляти мовчанки, подавитися язиком.

МОРФЕМНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Завдання морфемного аналізу слова – виокремлення морфем, з'ясування морфемної будови слова, визначення типів і функцій морфем.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Змінюване чи незмінюване слово (довести).
3. Визначити закінчення у змінюваному слові (позитивне чи нульове).
4. Визначити основу слова й охарактеризувати її: непохідна (коренева), похідна (суфіксальна, префіксальна, префіксально-суфіксальна, суфіксально-постфіксальна, префіксально-постфіксальна, префіксально-суфіксально-постфіксальна), чиста (у незмінюваних словах), вільна чи зв'язана, проста чи складна, відкрита чи закрита, тверда чи м'яка.
5. Визначити корінь слова і вказати на можливі варіанти (модифікації) кореня.
6. Визначити префікси, суфікси, постфікси, інтерфікси.
7. Вказати на морфонологічні зміни в основі.
8. Вказати на зміни в морфемній будові слова.
9. Виконати графічне позначення морфемного складу слова.

Зразок

На крило небокраю сіла **хмара** в червоній хустині і задумалась, тиха, над краєм землі (М.Вінграновський).

1. Аналізоване слово: **хмара**.
2. Змінюване: хмари, хмарою, хмарами.
3. Закінчення: **-а** позитивне
4. Основа слова: **хмар-**, непохідна (коренева), вільна, закрита, тверда.
5. Корінь **хмар-** (хмарний, захмарилось).
6. —
7. —
8. У морфемній будові слова змін не відбулося.
9. Графічне позначення морфемного складу слова: хмар а □

СЛОВОТВІРНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Виявлення морфеми, яка змінює лексичне значення мотивуючого слова, є елементом словотвірного аналізу – різновиду лінгвістичного аналізу, у процесі якого через добір мотивуючого слова, виділення твірної основи та словотвірних засобів визначають спосіб творення слова.

Схема

1. Речення із словом для аналізу.
2. Аналізоване слово.
3. Твірне слово (мотиватор або мотивуюче слово).
4. Твірна основа (мотивуюча основа).
5. Словотворчий засіб (дериватор).
6. Вид словотворення.

Зразок

1. Із коси **осінніх** хмар летіла мжичка ... (В.Стус).
2. Аналізоване слово: **осінній**.
3. Твірне слово: **осінь**.
4. Твірна основа: **осін**.
5. Словотворчий засіб: суфікс **-н-**.
6. Морфологічний спосіб словотворення, суфіксальний тип.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. Харків, 1988. 134 с.
2. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків, 1987. 167 с.
3. Бабій І.М., Лісняк Н.І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Тернопіль, 2006. 88 с.
4. Безпояско О. К. Граматика української мови: Морфологія. Київ, 1993. 336 с.
5. Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2014. 240 с.
6. Винник В. О. Історія української мови: Лексика і фразеологія. Київ, 1983. 743с.
7. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1989. 334 с.
8. Гайдученко Г. М. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Херсон, 2001. 40 с.
9. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
10. Горбачук В. Т. Основні поняття і терміни морфеміки. Слов'янськ, 1982. 39 с.
11. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1999. 207 с.
12. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2002. 439с.
13. Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови. Львів – Краків – Париж, 1993. 208 с.
14. Доленко М. Т. Сучасна українська мова. Київ, 1974. 367 с.
15. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.

16. Караванський С. Й. Практичний словник синонімів української мови. Київ, 2000. 480 с.
17. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 560 с.
18. Клименко Н. Ф. Словник афіксальних морфем української мови. Київ, 1998. 435 с.
19. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів в сучасній українській літературній мові. Київ, 1984. 251 с.
20. Короткий тлумачний словник української мови. Київ, 2010. 600 с.
21. Мойсієнко А. К. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика. Київ, 2013. 340 с.
22. Олексенко В. П. Слововірні категорії суфіксальних іменників. Херсон, 2001. 240 с.
23. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2003. 287 с.
24. Плющ М. Я. Граматика української мови. У 2 ч. Частина 1. Морфеміка. Слововір. Морфологія. Київ, 2005. 286 с.
25. Полюга Л. М. Словник українських морфем. Львів, 2001. 448 с.
26. Сучасна українська літературна мова в 5 кн. Київ, 1969-1973.
27. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2001. 400 с.
28. Сучасна українська мова. Київ, 2005. 488 с.
29. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 856 с.
30. Цілина М. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Слововір. Морфологія. Київ, 2009. 220 с.
31. Шевчук С., Кабиш О., Клименко І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 544 с.
32. Яценко І. Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник: В 2 ч. Київ, 1980-1981. 356 с.

РОЗДІЛ 3

ГРАМАТИКА. МОРФОЛОГІЯ. ІМЕННИК. ПРИКМЕТНИК. ЧИСЛІВНИК. ЗАЙМЕННИК.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Граматика. Граматика сучасної української літературної мови як учення про її морфологічну та синтаксичну будову. Морфологія та синтаксис як розділи граматики. Основні граматичні поняття: граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, граматичне значення слова у його відношенні до лексичного. Способи вираження граматичного значення слова граматичною формою слова. Синтетичні й аналітичні форми слів. Граматичні категорії. Системи граматичних категорій у сучасній українській літературній мові. Морфологічні, синтаксичні та лексико-граматичні категорії. Поняття грамеми.

Морфологія. Морфологія як граматичне вчення про систему форм слова та засоби їх вираження. Поняття про словоформу. Взаємозв'язок між словом і словоформою. Частини мови та принципи їх виділення в українській мові. Повнозначні та службові частини мови. Проблема займенникових слів,

нечастиномовні слова-морфеми і слова-речення, ступені й різновиди взаємопереходу частин мови.

Іменник. Іменник як частина мови. Семантико-граматичні ознаки його виділення. Лексико-граматичні розряди іменників: іменники власні та загальні назви, назви істот і неістот, конкретні, абстрактні та збірні іменники, іменники з речовинним значенням. Перехід іменників одного розряду до іншого.

Грамаатичні категорії іменника. Категорія роду, її значення, морфологічне, синтаксичне та лексичне вираження. Формально-граматичні та значеннєві принципи розподілу іменників за родами. Іменники спільного та подвійного роду. Хитання в роді іменників.

Категорія числа, її значення та грамаатичні засоби вираження. Іменники, що мають форму тільки однини або форму тільки множини. Категорія збірності й одиничності. Залишки форм двоїни. Роль наголосу у вираженні категорії числа.

Категорія відмінка. Відмінкова система сучасної української літературної мови. Кличний відмінок у парадигмі іменника. Основні значення відмінків.

Словозміна іменників. Поняття про парадигму іменників. Повна та неповна парадигма. Принципи поділу іменників на відміни та групи. Характеристика парадигм іменників I, II, III та IV відмін. Розмежування варіантів відмінкових форм. Невідмінювані іменники. Відмінювання іменників *pluralia tantum*. Іменники з ознаками прикметникової парадигми. Словотвір іменників.

Прикметник. Поняття про прикметник як частину мови. Специфіка грамаатичних категорій прикметника. Лексико-граматичні розряди прикметників: якісні, відносні, присвійні. Питання про порядкові прикметники. Перехід відносних прикметників у якісні, присвійних – у відносні та якісні.

Короткі та повні форми прикметників. Стягнені та нестягнені форми повних прикметників. Ступені порівняння якісних прикметників.

Особливості відмінювання та правопису прикметників. Творення та значення вищого й найвищого ступенів порівняння. Аналітичні форми ступенів порівняння.

Відмінювання прикметників твердої та м'якої групи. Проблема кількості відмінюваних грамем прикметника. Особливості відмінювання та правопису прикметників на *-лиций*. Словотвір якісних, відносних, присвійних прикметників. Творення прикметників від географічних назв. Прикметники, утворені складанням основ, їх правопис. Перехід прикметників у іменники.

Числівник. Проблема частиномовної природи числівника. Розмежування числівників та інших слів із кількісним значенням. Числівник як частиномовна морфологічна периферія. Специфіка вияву грамаатичних категорій числівника.

Функціональні розряди числівників: означено-кількісні та неозначено-кількісні (власне-кількісні, збірні, дробові, неозначені). Особливості їх уживання. Питання про порядкові числівники. Морфологічні групи числівників: прості, складні та складені.

Відмінювання різних розрядів числівників. Аналіз специфіки парадигм кількісних числівників у сучасній українській літературній мові. Синтаксичні функції числівників.

Займенник. Займенникові слова в системі частин мови. Співвідношення займенникових слів за значенням, морфологічними ознаками та синтаксичною роллю в реченні з іншими частинами мови – іменниками, прикметниками, числівниками.

Лексико-граматичні розряди займенникових слів. Граматичні категорії займенникових слів, їх відмінювання. Специфічні випадки функціонування займенникових слів. Явище прономіналізації. Особливості наголошування займенникових слів. Словотвірні характеристики займенникових слів.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

І варіант

Завдання 1

Розділіть іменники на дві групи: а) з конкретним значенням; б) з абстрактним значенням. Укажіть, які з іменників можуть вживатися як власні назви. Відповідь проілюструйте (наприклад: Соціальний прогрес обумовлюється перш за все прогресом економічним. – Завод «Прогрес» досяг значних успіхів у впровадженні нових технологій). Назвіть їхні лексико-граматичні ознаки.

Рослина, урок, надія, комунікація, перемога, небо, воля, мрія, апологетика, доба, відвага, доброта, юнак, канікули, сад, вітряк, кубізм, місяць, море, температура.

Завдання 2

Утворіть від поданих іменників, де можливо: а) форми множини; б) збірні іменники. Укажіть, які формально-семантичні ознаки властиві збірним іменникам. Визначте їх суфікси.

Юнак, сад, кінь, студент, матрос, біб, людина, мураха, маля.

Завдання 3

Диференціюйте іменники на: а) назви істот; б) назви неістот. З'ясуйте, за якими семантико-граматичними ознаками відбувається їхнє протиставлення.

Народ, вівця, бацила, дах, помічниця, теля, табун, олівець, зірка, вітряк.

Завдання 4

У поданих парах слів (словосполучень) визначте засоби вираження граматичного значення роду (лексичний, словотворчий, морфологічний, синтаксичний, комбінований тощо).

Чоловік – жінка, тесть – теща, працював Кравченко – працювала Кравченко, батько – мати, онука – онук, свекор – свекруха, був коняка – була коняка.

Завдання 5

Уведіть подані слова в речення так, щоб присудок був виражений формами минулого часу дієслова, а означення — прикметником або присвійним, вказівним чи означальним займенником. Зробіть висновок про особливості визначення граматичних значень роду в невідмінюваних іменниках.

Какаду, Ріо-Колорадо, манто, шимпанзе, Сочі, пюре.

Завдання 6

Визначте відміну і групу іменників. З'ясуйте критерії поділу іменників на групи і відміни. Запишіть парадигми виділених слів, ураховуючи й варіанти закінчень. Прокоментуйте особливості відмінкових закінчень.

Рух, завдання, синява, дія, природа, **Роман**, мати, **гусенятко**, плем'я, одяг, яблуко, **межа**, дощ, учениця, козеня, любов, **радість**, дитина, гай.

Завдання 7

Складіть речення, використавши подані іменники в непрямих відмінках і прикметникові чи займенникові означення при них. Визначте відмінкове значення кожного з іменників. Відповідь обґрунтуйте.

Петро Самійленко, турне, бароко, інтерв'ю, АП, хобі, Віра Семенюк, шоу.

Завдання 8

Утворіть іменники на позначення осіб чоловічої і жіночої статі. Схарактеризуйте їхні словотворчі особливості, фонетичні процеси, що супроводжували словотворення, поясніть правопис.

Полтава, Естонія, Греція, Данія, Польща, Куба, Москва, Варшава, Одеса, Гаїті.

Завдання 9

Зробіть морфологічний аналіз іменників.

Притихлі, задумані їдуть понад хлібами повстанці. Попускали поводи, погорбатились від думок, а хліба черкаються сідел, горнуться й горнуться ласкавим колоссям просто до рук. Волошками, полином та васильками позаростали межі. А навкруги вся ніч переповнена розміреним шумом хлібів, їхніми розрідженими вітром пахощами. Давно не було такого врожаю. Будуть і копи пашнисті, і снопи ряснисті. Косарів тепер тільки б, а косарі – в сідлах. Баржак подавив у собі зітхання. До самого крайнеба, до самого місяця хлюпає урожай, а збиратиме хто? (О. Гончар).

Завдання 10

У поданих сполученнях слів визначте розряд прикметників (якісний, відносний, присвійний, відносно-якісний, якісно-відносний, присвійно-відносний, присвійно-якісний); укажіть на їхнє пряме і переносне (переносні) значення. Подайте стійкі лексичні сполучення слів, у яких стираються ознаки розрядів.

Картинна галерея, золота осінь, живе срібло, ведмеже хутро, дерев'яне обличчя, лисяча натура, сліпе кошеня, чиста совість, життєвий досвід,

картинна зовнішність, чорний олівець, шевченківські дні, батьківське ставлення, мінорний лад, гостре слово, лисяча нора.

Завдання 11

Розділіть прикметники за лексико-граматичними розрядами, обґрунтуйте належність їх до кожного з розрядів семантичними особливостями; з виділеними словами складіть речення так, щоб у різних конструкціях вони виконували різні синтаксичні функції.

Веселий, художній, русявий, **сливовий**, повен, радісний, бузковий, економічний, Петрів, бадьорий, промовистий, грецький, панський, сухий, верховий, багатий, **дрібен**, **активний**, Надіїн, липовий, ніжний, обережний, людський, жвавий.

Завдання 12

Згрупуйте подані прикметники за типами відмінювання; запишіть парадигму виділених слів. Зробіть висновки про особливості словозміни прикметників, прокоментуйте наявність паралельних відмінкових закінчень.

Середні, войовничі, **житні**, запашні, **волошкові**, братові, доньчині, відповідні, славні, дужі, весільні, **вечірні**, **вовчі**, таємничі, барвінкові, руді.

Завдання 13

Утворіть усі можливі синтетичні й аналітичні форми вищого і найвищого ступенів порівняння, поясніть особливості їхнього творення та семантичні відтінки. Випишіть прикметники, від яких ступені порівняння не утворюються, з'ясуйте причину.

Багатий, поганий, космічний, дошкульний, солодкий, тяжкий, швидкий, солоний, старий, тихий, далекий, сліпий.

Завдання 14

Зробіть морфологічний аналіз прикметників.

Ранок вітряний. Вітер десь з-під сонця – неспокійний, дошкульний. Він гуде в дулах моєї рушниці, і мені все відчувається чийсь далекий поклик. В синьому холодному небі зрідка пролітають перед нами низькі сколошкані хмари, іноді з них зривається сніг, на який здивовано дивиться зморене сонце. А село все відпливає і стає меншим, і я радію і вітрові, і снігові, бо все це має полегшити полювання. Зараз мені потрібне тільки чисте поле, в якому гуляє крижаний вітер (О. Сизоненко).

Завдання 15

Визначте частиномовну належність поданих слів, зважаючи на: а) частиномовне значення; б) граматичне значення; в) словотворчі особливості; г) синтаксичну функцію. Свої міркування проілюструйте прикладами. Зробіть узагальнення про традиційні / нетрадиційні підходи до визначення місця слів із кількісним значенням і слів, що вказують на порядок при лічбі, у системі частин мови.

Нуль, кілька, третина, мільярд, третій, раз, одиниця, четверо.

Завдання 16

З'ясуйте, яку синтаксичну функцію в реченні виконують виділені слова. Вкажіть, до якої частини мови вони належать.

Обґрунтуйте свою відповідь посиланнями на відповідні навчально-наукові джерела.

Одне поліно і в печі не горить, а **два** горять і в полі (Народна творчість). **Раз** не можеш підготувати виступ, завчасно попереду керівника (Розмовне). Коли нещастя в **одному** вікні, то щастя в **другому** (Народна творчість). Стулились краями **дві** половини – **одна** зелена, а **друга** блакитна – й замкнули у собі сонце, немов перлину (М. Коцюбинський). У старого Лук'яна Хомуценка сім'я: **він з жінкою** та **восьмеро** дітей (Г.Тютюнник).

Завдання 17

Розподіліть числівники за розрядами: означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові) і неозначено-кількісні. Окремо випишіть слова, які до числівників не належать.

Півтора, двійко, сімнадцять, дві третіх, вісімка, дев'яносто, дванадцятро, п'ять, сім десятих, п'ять десятих, сотня, нуль цілих одна десята, десятеро, триста, мільйон, п'ятсот, дев'ятнадцять, двоє.

Завдання 18

Поєднайте іменники з числівниками, підкресліть іменникові закінчення, поясніть особливості поєднання іменників із поданими числівниками.

Два (курсант), три (громадянин), чотири (кілометр), два (турист), три (друг), чотири (інститут).

Завдання 19

Провідмініайте подані числівники, зазначивши в дужках усі варіанти їх відмінкових форм. Зробіть висновок про особливості відмінювання власне кількісних числівників.

Сорок три, двісті вісімдесят сім, одинадцять, двоє, тридцять п'ять, сто п'ятдесят один, дванадцять, семеро.

Завдання 20

*Подайте усі можливі відмінкові форми числівників з прийменниками **понад, біля, з, на**; уведіть їх у речення.*

Триста п'ятдесят шість, вісімнадцять, одна друга, шестеро, двісті одинадцять, шістдесят сім, три четвертих, двоє.

Завдання 21

Наведіть 7-8 фразеологізмів з числівниками, визначте їх семантичні особливості і синтаксичні функції.

Завдання 22

Виконайте морфологічний аналіз числівників.

За дванадцятьма мостами сивий Дніпро встає (А. Малишко). Ти щаслива і вродлива, будеш жити сімдесят років, будеш мати дванадцятро дітей (І. Нечуй-Левицький). Не існує половини, трьох чвертей, дев'яти десятих правди, – в такому випадку одна десята буде брехнею і вся правда рушиться в прірву (А. Первомайський).

Завдання 23

Провідмініайте займенники. Подайте всі можливі відмінкові форми граматичних значень числа й роду. Зробіть висновки про особливості відмінювання займенників.

Я, мій, хто, котрийсь, ніхто, який, ти, ніщо, будь-чий, себе.

Завдання 24

Доберіть і запишіть текст навчального або навчально-наукового характеру на 220-240 слів; зробіть аналіз функційних особливостей займенників у тексті.

Завдання 25

Виконайте морфологічний аналіз займенників.

Не дуріте дітей ваших, що вони на світі на те тільки, щоб панувать. (Т. Шевченко). Кому жарти, кому смішки, а мені не все одно... (П. Тичина). Ах, скільки радості, коли ти любиш землю, коли гармонії шукаєш у житті! (П. Тичина).

II варіант

Завдання 1

Розділіть іменники на дві групи: а) з конкретним значенням; б) з абстрактним значенням. Укажіть, які з іменників можуть вживатися як власні назви. Відповідь проілюструйте (наприклад: Соціальний прогрес обумовлюється перш за все прогресом економічним. – Завод «Прогрес» досяг значних успіхів у впровадженні нових технологій). Назвіть їх лексико-граматичні ознаки.

Диво, життя, клас, світанок, тиждень, гордість, висота, мир, пшениця, день, Прип'ять, рослина, повітря, тиждень, явір, політика, фінанси, культура, зірка, любов.

Завдання 2

Підкресліть іменники з речовинним значенням, укажіть на їх семантико-граматичні ознаки.

Морква, огірок, борщ, ситець, цитрамон, вода, цемент, черешня, солодоші, паляниця, вареник, цибуля.

Завдання 3

Диференціюйте іменники на: а) назви істот; б) назви неістот. З'ясуйте, за якими семантико-граматичними ознаками відбувається таке протиставлення.

Кінь, полк, стипендія, керівник, командир, професор, геркулес, оркестр, хористка, відмінник.

Завдання 4

У поданих парах слів (словосполучень) визначте засоби вираження граматичного значення роду (лексичний, словотворчий, морфологічний, синтаксичний, комбінований тощо).

Кум – кума, брат – сестра, наш Голуб – наша Голуб, Мар'ян – Мар'яна, дядько – тітка, підійти до Шевченка – підійти до Шевченко.

Завдання 5

Визначте відміну і групу іменників. З'ясуйте критерії поділу іменників на групи і відміни. Запишіть парадигми виділених слів, ураховуючи й варіанти закінчень. Прокоментуйте особливості відмінкових закінчень.

Вишня, працівник, роман, **ім'я, кобзар**, ноша, молодь, воля, меч, край, дощ, небеса, одяг, Настуся, сім'я, **путь**, поводитир, **зброяр**, зілля, дріб.

Завдання 6

Утворіть іменники на позначення осіб чоловічої і жіночої статі. Схарактеризуйте їх словотворчі особливості, фонетичні процеси, що супроводжували словотворення, поясніть правопис.

Чернівці, Кривий Ріг, Литва, Донбас, Київ, Черкаси, Франція, Золотоноша, Лондон, Рига.

Завдання 7

Виконайте морфологічний аналіз іменників.

З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали у себе науку віків і мають для народу значення заповітне. До таких належить «Кобзар», книга, яку народ український поставив на першому місці серед успадкованих з минулого національних духовних скарбів. Дивовижна доля цієї книги. Поезії, що входять до неї, склалися на тернистих дорогах поетового життя, писалися то в мандрах, то в казематах, мережилися при світлі білих ночей Півночі і в пісках пустель закаспійських, під самотнім сонцем вигнання (О. Гончар).

Завдання 8

У поданих сполученнях слів визначте розряд прикметників (якісний, відносний, присвійний, відносно-якісний, якісно-відносний, присвійно-відносний, присвійно-якісний); укажіть на їх пряме і переносне (переносні) значення. Подайте стійкі лексичні сполучення слів, у яких стираються ознаки розрядів.

Шевченківський «Кобзар», музична школа, м'який знак, життєва позиція, гострий ніж, сестрин кабінет, дніпровські кручі, свинцева куля, Чорне море, мінорний настрій, курячий бульйон, зелений виноград, чиста блакить, вороний кінь, м'який хліб, орлиний зір.

Завдання 9

Розділіть прикметники за лексико-граматичними розрядами, обґрунтуйте належність їх до кожного з розрядів семантичними особливостями; з виділеними словами складіть речення так, щоб у різних конструкціях вони виконували різні синтаксичні функції.

Повен, **підземний**, жінчин, життєвий, банановий, колишній, депутатський, гарний, самобутній, **верхній**, весільний, будній, викладацький, тісний, мокрий, зелен, непохитний, політичний, лічильний, **Адамів**, **дзвінкий**, університетський, премудрий, гарбузовий.

Завдання 10

Згрупуйте подані прикметники за типами відмінювання; запишіть парадигму виділених слів. Зробіть висновки про особливості словозміни

прикметників, прокоментуйте наявність паралельних відмінкових закінчень.

Верхні, тітчині, болючі, Вікторові, **рясні**, дрібні, чарівні, отчі, **ячмінні**, дубові, Лукіїні, ведмежі, **пізні**, верхні, багаті, шановні.

Завдання 11

Утворіть усі можливі синтетичні й аналітичні форми вищого і найвищого ступенів порівняння, поясніть особливості творення та семантичні відтінки. Випишіть прикметники, від яких ступені порівняння не утворюються, з'ясуйте причину.

Глибокий, хворий, вузький, добрий, дужий, активний, високий, плаксивий, родючий, швидкий, рішучий, жовтуватий.

Завдання 12

Утворіть присвійні прикметники чоловічого, жіночого, середнього роду, визначте словотворчі і формотворчі афікси. З'ясуйте, від яких іменників присвійні прикметники не утворюються. Поясніть причину.

Тарас, соловейко, Тихін, муха, холдинг, Гончар, динго, Оксана, ведмідь, мавпа.

Завдання 13

Зробіть морфологічний аналіз прикметників.

Іван Сірко серед найславніших кошових отаманів посів місце найпочесніше. Йому належало виняткове місце – кошового над кошовим. Сірко здобув довічне право називатися всенародним улюбленцем і справжнім Героєм, пронісши гідно звання кошового отамана. Славнозвісний гетьман Мазепа поважав Сірка за його славу і лицарські вчинки, за те, що кожен запорозький козак знав про нього, і ніколи не забував, що саме він, Іван Дмитрович, урятував його, Мазепу, від вірної смерті (Г. Колісник).

Завдання 14

Визначте частиномовну належність поданих слів, зважаючи на: а) частиномовне значення; б) граматичне значення; в) словотворчі особливості; г) синтаксичну функцію. Свої міркування проілюструйте прикладами. Зробіть узагальнення про традиційні/ нетрадиційні підходи до визначення місця слів із кількісним значенням і слів, що вказують на порядок при лічбі, у системі частин мови.

Кількадесят, півтора, десятина, тисяча, пара, десяток, мільйон, декілька.

Завдання 15

З'ясуйте, яку синтаксичну функцію в реченні виконують виділені слова. Укажіть, до якої частини мови вони належать. Обґрунтуйте свою відповідь посиланнями на відповідні навчально-наукові джерела.

У хвіртку **пара** за **парою** ввійшли **дванадцяттеро** хлопців і дванадцяттеро дівчат (Ю. Смолич). Перебийніс водить **чимало** – **сімсот** козаків із собою (Народна творчість). **Обидва** хлопці і цього року, як здали останнього екзамена в університеті, поїхали на село (Б. Грінченко). Старий дуб жив уже **багато-багато** років (Д. Павличко). **Однією** рукою хреститься, а **другою** людям в очі штрикає (Народна творчість).

Завдання 16

Розподіліть числівники за розрядами: означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові) і неозначено-кількісні. Окремо випишіть слова, які до числівників не належать.

Нуль цілих одна десята, півтора, дев'ятеро, сотня, шістсот, обидва, четвертий, сімсот, шість, семеро, десять, третина, сім сотих, пара, п'ятнадцять, вдвоє, один, нуль.

Завдання 17

Поєднайте іменники з числівниками, підкресліть іменникові закінчення, поясніть особливості їх поєднання з поданими числівниками.

Два (філолог), три (викладач), чотири (селянин), два (подолянин), три (професор), чотири (долар).

Завдання 18

Провідмініайте подані числівники, зазначивши в дужках усі варіанти їх відмінкових форм. Зробіть висновок про особливості відмінювання власне кількісних числівників.

Шістдесят дев'ять, чотирнадцять, тридцять вісім, п'ятсот п'ятдесят, шістсот сорок сім, п'ятнадцять, сімдесят три, багато.

Завдання 19

Подайте усі можливі відмінкові форми числівників з прийменниками понад, біля, з, на; уведіть їх у речення.

Сто двадцять сім, дев'ятнадцять, дві третіх, троє, чотиреста тридцять вісім, сорок, одна сьома, п'ятеро.

Завдання 20

Наведіть 7-8 фразеологізмів з числівниками, визначте їх семантичні особливості й синтаксичні функції.

Завдання 21

Виконайте морфологічний аналіз числівників.

На малих річках було відкрито сім водомірних постів (О. Довженко). Чотири пароконки з дзвониками на дугах, з рушниками на оглоблях, четверо саней, переповнених весільчанами, шукали виходу (О. Довженко.). Сімсот соколят на одній подушці сплять (Народна творчість).

Завдання 22

Провідмініайте займенники. Подайте всі можливі відмінкові форми граматичних значень числа й роду. Зробіть висновки про особливості відмінювання займенників.

Цей, що, він, кожен, хтозна-хто, ти, свій, всякий, дехто, ніскільки.

Завдання 23

Запишіть займенники з частками чи прийменниками разом, окремо або через дефіс, обґрунтуйте їх написання відповідними правилами.

Хто/зна/чим, будь/кого, що/небудь, чий/небудь, казна/хто, ні/з/ким, будь/котрий, казна/кого, будь/у/кого, ні/що.

Завдання 24

Доберіть і запишіть текст навчального або навчально-наукового характеру на 220-240 слів; зробіть аналіз функціональних особливостей займенників у тексті.

Завдання 25

Виконайте морфологічний аналіз займенників.

Ми ті, що в вічність ідемо (А. Успенський). Тріумфальні арки виростали назустріч полкам наче самі собою (О. Гончар). Проходячи повз директорів будинок, він побачив, як той вийшов на ганок і замислено спинився (І. Шаповал).

СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ІМЕННИКА

Морфологічний аналіз іменника як частини мови передбачає визначення його лексико-граматичних розрядів, граматичних категорій (роду, числа і відмінка), з'ясування специфіки словозміни і синтаксичної ролі.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Лексико-граматичні категорії:
  - а) власна чи загальна назва;
  - б) назва істоти чи неістоти;
  - в) лексичне значення – конкретне (предметне, речовинне, збірне) чи абстрактне.
4. Граматичні категорії:
  - а) рід і засоби вираження його (семантичні ознаки, морфологічна будова, синтаксичні зв'язки з іншими словами в реченні);
  - б) число і засоби вираження його;
  - в) відмінок і засоби вираження його;
  - г) відміна і група.
5. Синтаксична роль.
6. Будова слова
7. Правопис слова.

Зразок

Липень промайнув гарячим крилом над землею і розтанув між соковитими травами (М.Сиротюк).

1. Липень.
2. Липень.
3. Загальна назва; неістота (що?); назва абстрактного поняття.
4. Чоловічий рід, засіб вираження – нульове закінчення (морфологічна ознака); однина, засіб вираження – нульове закінчення (можливе: липень-липні); Н.в., засіб вираження – нульове закінчення; II відміна, м'яка група.
5. У реченні виконує роль підмета.

6. Липень□.

7. У суфіксі **-ень** пишемо букву **е**, бо при зміні слова **е** випадає (липень-липня).

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИКМЕТНИКА

Морфологічний аналіз прикметника передбачає визначення його лексико-граматичних розрядів (якісні, відносні, присвійні, відносно-якісні, присвійно-відносні, присвійно-якісні, десемантизований прикметник), ступенів порівняння (для якісних), синтаксично залежних від іменника граматичних категорій роду, числа і відмінка, груп словозміни (тверда чи м'яка) та синтаксичної ролі.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма (називний відмінок чоловічого роду).
3. Лексичне значення (ознака за кольором, за розміром, за внутрішніми чи зовнішніми властивостями, за відношенням до предмета, до особи чи тварини, до місця, часу тощо).
4. Розряди за значенням (якісний, відносний, присвійний, відносно-якісний, присвійно-відносний, присвійно-якісний).
5. Ступінь порівняння, засоби вираження його.
6. Форма – повна (стягнена, нестягнена), коротка.
7. Група – тверда, м'яка.
8. Рід і засоби вираження його.
9. Відмінок і засоби вираження його.
10. Число і засоби вираження його.
11. Синтаксична роль.
12. Будова слова.
13. Правопис слова.

Зразок

Панувало над селом **лагідне** серпневе надвечір'я (В.Козаченко).

1. Лагідне (надвечір'я).
2. Лагідний.
3. Ознака за внутрішніми властивостями.
4. Якісний.
5. —
6. Повна стягнена форма.
7. Тверда група.
8. 9. 10. Вжитий у формі середнього роду однини, називного відмінка (засіб вираження – флексія *-е*), узгоджується у цих формах з іменником *надвечір'я*.

11. Прикметник виступає означенням, є словом залежним.

12. Основа лагідн-, закінчення – -е, корінь – лагід-, суфікс – -н-.
13. —

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЧИСЛІВНИКА

Морфологічний аналіз числівника передбачає з'ясування його семантичних, структурних, граматичних та синтаксичних особливостей.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням: а) кількісний (власне кількісний, неозначено-кількісний, збірний, дробовий); б) порядковий.
4. Група за будовою.
5. Рід (якщо йому властивий).
6. Число (якщо властиве).
7. Відмінок і засоби вираження його.
8. Синтаксична роль.
9. Будова, походження, творення.
10. Правопис слова.

Зразок

Одну фразу з першого диктанту я й досі пам'ятаю дуже добре (Остап Вишня).

1. Одну (фразу пам'ятаю).
2. Один.
3. Кількісний, власне кількісний.
4. Простий.
5. 6. 7. Вжитий у формі однини, жіночого роду, знахідного відмінка (засіб вираження – флексія -у), у цих формах узгоджується з іменником *фразу*.
8. Разом з іменником виступає у ролі додатка.
9. Корінь одн-, закінчення -у.
10. —

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАЙМЕННИКА

Виконання морфологічного аналізу займенника потребує врахування властивих цій частині мови ознак – узагальненого лексичного значення, строкатості морфологічних особливостей і синтаксичних функцій.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Розряд за значенням (особовий, зворотний, вказівний, присвійний та ін.)
4. Рід (якщо йому властивий).
5. Число (якщо властиве).
6. Відмінок.

7. Синтаксична роль.
8. Будова слова.
9. Правопис слова.

Зразок

Та музика, мов голос долі, нас освітила й поєднала (Л.Скирда).

1. Та.
2. Та.
3. Вказівний, співвідносний з прикметником.
4. 5. 6. Вжитий у формі однини, жіночого роду, називного відмінка (засіб вираження – флексія *-a*), у цих формах узгоджується з іменником *музика*.
7. У реченні виступає означенням.
8. Та
9. —

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г. П. Числівник української мови. Морфологія. Київ, 1980. 242 с.
2. Безпояско О. К. Граматика української мови: Морфологія. Київ, 1993. 336 с.
3. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії. Київ, 1991. 172 с.
4. Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2014. 240 с.
5. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ, 1987. 232 с.
6. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004. 400 с.
7. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1989. 334 с.
8. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
9. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Київ, 2004. 336 с.
10. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1999. 207 с.
11. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ, 1978. 205 с.
12. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2002. 439 с.
13. Доленко М. Т. Сучасна українська мова. Київ, 1974. 367 с.
14. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.
15. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія. Донецьк, 1996. 437 с.
16. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 560 с.
17. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). Київ, 2000. 370 с.
18. Мойсієнко А.К. Сучасна українська мова: Морфологія. Київ, 2013. 524 с.
19. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. Київ, 1997. 230 с.
20. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2003. 287 с.

21. Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2 ч. Частина 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2005. 286 с.
22. Сучасна українська літературна мова в 5 кн. Київ, 1969-1973.
23. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2001. 400 с.
24. Сучасна українська мова. Київ, 2005. 488 с.
25. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 856 с.
26. Український правопис. Київ, 2004. 240 с.
27. Цілина М. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2009. 220 с.
28. Шевчук С., Кабиш О., Клименко І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 544 с.

РОЗДІЛ 4

ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ФОРМИ. ПРИСЛІВНИК. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Дієслово. Поняття про дієслово як частину мови. Система дієслівних утворень у сучасній українській літературній мові. Неозначена форма дієслова. Типи дієслівних основ. Поділ дієслів на класи за співвідношенням з основами інфінітива, теперішнього часу. Поділ дієслів на дієвідміни.

Категорія виду дієслова. Протиставлення форм доконаного та недоконаного виду у видовій парі. Способи творення форм доконаного та недоконаного виду.

Загальнодієслівна категорія перехідності-неперехідності дієслова. Перехідні дієслова та засоби їх вираження. Неperехідні дієслова та засоби їх вираження.

Категорія стану дієслова та її зв'язок з перехідністю-неперехідністю. Дієслова активного стану, засоби їх вираження. Дієслова пасивного та зворотно-середнього стану.

Категорія особи. Безособові дієслова. Дієслова з неповною особовою парадигмою.

Категорія часу дієслова. Система дієслівних часів у сучасній українській літературній мові, їх творення та значення. Пряме та переносне вживання часових форм дієслова.

Категорія способу дієслова. Дійсний, умовний та наказовий способи, їх творення та значення. Словотвір дієслів.

Дієприкметник. Дієприкметник як проміжний розряд між дієсловом і прикметником. Граматичні категорії дієприкметника. Творення дієприкметників. Активні дієприкметники теперішнього часу, їх значення та вживання. Пасивні дієприкметники минулого часу обох видів. Перехід дієприкметників у іменники та прикметники. Дієслівні форми на -но, -то.

Дієприслівник. Дієприслівник як проміжний розряд між дієсловом і прислівником. Дієслівні та прислівникові характеристики дієприслівника.

Значення дієприслівників доконаного та недоконаного видів. Творення та синтаксична роль дієприслівників. Перехід дієприслівників у прислівники та прийменники.

Прислівник. Значення прислівників як слів, що виражають статичну ознаку іншої ознаки. Морфологічні ознаки, синтаксична роль прислівників. Групи прислівників за значенням. Ступені порівняння означальних прислівників.

Творення прислівників (від прикметників, іменників, числівників, займенників, дієслів). Перехід у прислівники інших частин мови. Перехід прислівників у прийменники, сполучники, частки.

Слова категорії стану та їх місце в системі частин мови. Модальні слова і їх групи за значенням і вживанням. Синтаксична роль модальних слів.

Службові слова. Нечастиномовний статус службових слів.

Прийменник. Прийменники як слова, що виражають відношення (просторові, часові та інші) між повнозначними словами. Основні підходи до визначення статусу прийменника. Морфологічний склад прийменників. Перехід самостійних слів і словосполучень у прийменники. Уживання прийменників з певними відмінками іменників і субстантивованих слів. Полісемія прийменників. Синонімія прийменників.

Сполучник. Сполучники як слова, що виражають зв'язок між словами в реченні, між частинами речень. Основні підходи до визначення статусу сполучника. Синтаксичні функції сполучників. Морфологічний склад сполучників.

Сполучники сурядності і підрядності, їх групи. Сполучні слова, їх відмінність від сполучників. Перехід повнозначних слів у сполучники.

Частка. Частки як слова, що вносять певні відтінки у значення слів. Проблема лінгвістичного статусу часток. Групи часток за значенням. Функції часток. Частки словотворчі і формотворчі. Правопис часток у сучасній українській літературній мові.

Вигук. Проблема статусу вигуку у теоретичному мовознавстві. Вигуки як слова, що виражають емоції та волевиявлення, їх роль у реченні. Групи вигуків за значенням, їх уживання. Перехід у вигуки повнозначних слів.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

І варіант

Завдання 1

Підкресліть дієслівні форми. Дайте характеристику їх за морфологічними ознаками і синтаксичною роллю в реченні.

Зозулині сльози

Давно це було, принаймні, до того, як ми народилися. Зозуля робила свою справу – підкидала синичкам, плискам, сорокопудам та іншій лісовій дрібноті свої яйця, а ті виховували підкидьків.

– Ти ось все співаєш, – казали вони зозулі, – а на старість залишишся сама, як пень без пагонів.

– Ха-ха-ха! – сміялася та. – Ви усе із колисками та пелюшками протеленькаєтесь, а я своїх дітей, як треба буде, знайду. І примушу годувати себе. Закон є закон!

Але доля зле жартує з тим, хто сподівається задарма вік прожити. Коли прийшов час, усі діти зозулі не визнали строкатої матері, відмовилися її доглядати. І застогнала зозуля. Перші в її житті сльози покотилися з очей. А на галявині, куди вони впали, розкрили свої білі вінчики квіти, які так і називаються у народі: зозулині сльози, а ботаніки дали їм назву зозулець плямистий.

А чи доводилося вам спостерігати, щоб зозуля плакала? І ніхто не бачив. Тому про безтурботну, самовпевнену людину, яка, потрапивши у скруту, починає бідкатися, кажуть, що вона лле зозулині сльози.

(З журналу)

Завдання 2

Виберіть і запишіть дієслова в неозначеній формі. Поясніть, як утворюється неозначена форма (інфінітив).

Мусити, читали б, не осліпнути, розмовляти, почути, побачу, бути, співати, змагатися, розпустять, посіяти, могти, закрити, синіти, будувати, сміятися.

Завдання 3

Утворіть суфіксальним способом від дієслів доконаного виду дієслова недоконаного виду. Виділіть суфікси.

Розважити, відмінити, завершити, пригадати, створити, залишитися, скоротити, вишити, виправити, продовжити, оформити, здивитися, згадати.

Завдання 4

Утворіть форми теперішнього, минулого і майбутнього часу від поданих дієслів.

Співати, хотіти, сидіти, лазити, бігти, говорити, дати, розповісти.

Завдання 5

Вишишіть із наведених речень дієприкметники, визначте їх вид, стан, час, рід, число, відмінок та синтаксичну роль.

1. Дрібні хатки під солом'яними дахами залишалися позаду, їх змінили кам'яні будинки, криті гонтою і бляхою, муроване передмістя тіснішало, стискалося. 2. Чужинці загомоніли, захоплені сміливими словами незнайомого. 3. Він був не надто високий, але кремезний, одягнений у дорогий запорізький жупан; брязнула об край столу шабля в обсипаних коштовними каменями піхвах. 4. Полковник чекав з розпростертими для обіймів руками, поки кошовий скочив з коня. 5. Катерина повернула голову до сенаторів, обвішаних медалями й орденами, перев'язаних навхрест малиновими і голубими стрічками. 6. З перев'язаною рукою, в довгополій шинелі квапиться до станиці Зимовейської відпущений з війни поранений

солдат Омелько Пугач. 7. Тупіт уже за спиною, чути мову вершників, та не оглядався мандрівник, задивлений у плин ріки, заглиблений у себе.

(Із творів Р. Іваничука)

Завдання 6

Де це можливо, пасивні дієприкметники замініть безособовою формою на -но, -то.

Стіл застелений полотняною скатертиною. Долівка потрушена свіжою травою. Дідові очі прикуті до фотокартки на стіні. Корабель спущений на воду. Робота закінчена. Хлопці зморені денною працею. На цій ділянці посіяні буряки. Хліба скошені й обмолочені.

Завдання 7

Виконайте морфологічний розбір дієприкметників.

Дорога лежала під хмарами тиха, упокорена, заслана м'ятою-перем'ятою піщаною потертю, поля не засіяні і не волочені, сумовито-зобиджені. Навколишній світ тривожно завмер, все чогось ждало, сумувало у важкому неприглядному чеканні (Ю. Збанацький).

Завдання 8

Утворіть від наведених дієслів дієприслівники доконаного виду минулого часу. Використавши дієприслівник, утворений від виділеного дієслова, складіть два речення так, щоб в одному з них дієприслівниковий зворот був на початку речення, а в іншому – в середині.

Спитати, вийти, добігти, підняти, **обговорити**, засміятися.

Завдання 9

Від поданих дієслів утворіть можливі форми дієприслівників, поясніть їх творення.

Їхати, проїхати, везти, привезти, ламати, ходити, залишати, вивчати, летіти, рости, хотіти, вилити, махати, махнути, синіти, оголошувати, оголосити, розстелити, сісти, сидіти, сідати, колоти, заплести.

Завдання 10

Виконайте морфологічний розбір дієприслівників.

П'ятеро бредуть крізь ніч і на саморобних акацієвих носилках несуть шостого, погойдуючи його і струшуючи, і він теж знає, що дорога нерівна, вибоїста, що вона весь час намагається втекти з-під ніг. Стискуючи зуби, поранений постогнує.

(П. Гуріненко)

Завдання 11

Від поданих дієслів утворіть:

• **активні дієприкметники теперішнього часу:** лежати, нудьгувати, існувати;

• **активні дієприкметник минулого часу:** спітніти, одерев'яніти, пошерхнути;

• **пасивні дієприкметники минулого часу:** привести, посилити, заколихати;

• *пасивні дієприкметники минулого часу за допомогою двох суфіксів (там де це можливо):* припинити, платити, звалити;

• *дієприслівники:* вирвати, змішати, віддавати.

З двома дієприкметниками і одним дієприслівником складіть речення.

Завдання 12

Перепишіть, розкриваючи дужки. Знайдіть прислівники і схожі до них сполучення слів. Поясніть причини неоднакового написання.

Неосяжне зоряне небо розкрило (в) горі своє іскристе склепіння (З.Тулуб). Рубаймо (в) горі щаблі, щоб нам стояти твердо і щоб дістатися (на) гору (Леся Українка). Клекоче потік, хлеще піну (в) брід (І. Франко). Війська і вози (в) кількох місцях почали переходити (по) весняному багатоводну річку (І. Ле). Щось лізе (в) верх по стовбуру (Т. Шевченко). Лежить Семен (горі) лиць у траві, виставив (у) верх коліно (С. Васильченко). Калина оглянулась на них раз і (в) друге (Є. Гуцало). Можна вирушати (у) друге село (М. Коцюбинський).

Завдання 13

Прочитайте і знайдіть прислівники. Випишіть їх разом з тими словами, до яких вони відносяться. Поясніть спосіб творення прислівників. Визначте їх розряд та синтаксичну роль.

Джерело

Загубилось воно у заростях дубняка. Не знаєш – не знайдеш. Хіба що випадково. Струмочок від нього в'ється змієюю, живляться лісові трави. Нижче, метрів за сто від джерела, – зарості осоки з хвощем. Звичайна їх стихія – болото або мокрі луки. А тут гори. Через крони діброви ледве пробиваються сонячні відблиски.

Треба навчитися безпомилково знаходити їх. Як? Зовсім просто. Біля будь-якого стоку ледь помітна низина. Буйно ростуть трави. Хоч і вузькою смужкою, але ховають стік надійно. Придивіться уважніше. Нема поблизу – пройдіть трохи.

Якщо знайдете в горах джерело, подбайте про нього. Розширте його, поглибте, дайте йому простір, щоб текло воно веселіше і давало життя лісу, птахам, звірині. А людям – свіжість, бадьорість.

(З журналу)

Завдання 14

Визначте розряди поданих прислівників.

Міцно, вголос, тричі, скрізь, завтра, напоказ, гарно, тоскно, наперекір, спросоння, холодно, напередодні, весело, по-нашому, дотла, кудись.

Завдання 15

Від поданих прикметників утворіть прислівники на -о, -е і запишіть форми вищого і найвищого ступенів.

Далекий, гарячий, добрий, замислений, високий, злий, колючий, сипкий.

Завдання 16

З'ясуйте способи творення поданих прислівників.

Вгору, вдвоє, тричі, натроє, бігом, гаряче, внічию, потім, щодня, взимку, надвечір, ридма, по-юнацьки, горілиць, сьогодні, втридорога, обіруч, по-кошачому, навприсядки, востаннє, часом, надворі, миттю, нашвидку.

Завдання 17

Розподіліть подані прийменники на два стовпчики: 1 – первинні, 2 – вторинні.

За, при, коло, кінець, об, для, навколо, наді, перед, край, від, зі, протягом, без.

Завдання 18

Визначте морфологічний склад та походження прийменників.

На відміну від, з, довкола, у, з-за, зверх, вслід за, посеред.

Завдання 19

Визначте з ряду подібних: а) зайвий сполучник; б) зайву частку. Відповідь обґрунтуйте.

а) щоб, якщо, ніби, бо, проте; б) так, це, еге, атож, гаразд.

Завдання 20

Складіть речення з поданими сполучниками й однозвучними з ними сполученнями слів.

Якщо / як що; теж / те ж.

Завдання 21

Складіть речення зі сполучними словами. Назвіть критерії розмежування сполучників і сполучних слів.

Що, звідки.

Завдання 22

Визначте з ряду подібних: а) зайвий сполучник; б) зайву частку.

а) не то..., не то; не тільки..., але й; якщо..., то; як..., так; хоч..., але;

б) наче, ніби, майже, мовби, мов.

Завдання 23

Доберіть речення, в яких би частки виконували формотворчу роль, виражали значення оклику, захоплення, пом'якшення наказу, підсилення або виділення якогось члена речення, бажаність тощо.

Завдання 24

Визначте групу модальних часток.

Це, аж, же, чи, ні, невже, таки, ото, ледве, немов, ну, тільки, лише, чи, ось, авжеж, не.

Завдання 25

Перепишіть текст, визначивши всі частини мови. Зробіть морфологічний аналіз дієслів, прислівників, прийменників, сполучників і часток.

У кожної людини є доля. Є вона й у землі, народу, нації, держави. Над кожним із нас тяжіє Найвищий Закон Справедливості, однаковий і в Космосі, і на Землі. Суть його в тому, що кожен зрештою одержує по заслугі. Тобто, чинячи добро чи зло, ми потрапляємо під певні закони, що діють бумерангом.

У своєму житті людина наче рухається по спіралі, де на кожному новому витку пожинає плоди того, що вчинила на попередньому. То мовби велика реєстрова книга, де «записано» все. Згадаймо біблійний сюжет про Ангела-Хранителя, який заносить до Книги Небесного суду про людину все, що вона скоїла на своєму віку доброго чи поганого.

(К. Мотрич)

II варіант

Завдання 1

Підкресліть дієслівні форми. Дайте характеристику їх за морфологічними ознаками і синтаксичною роллю в реченні.

Море спить. Точнісінько, як людина. Високо здіймає груди, схропує сонно, ліниво. Так, здається, тільки стань біля нього, крикни на всю горлянку, і воно в одну мить прокинеться.

Але то тільки так здається. Коли море спить – вже ніяка сила його не розбудить. Ліниво похлюпує об камінь хвилями, плещеться тихо, сонно, розніжено.

Я довго не придивлявся до того, як спить море. Постояв трохи – та й шубовств у воду. Просто з головою, на саме дно. Аж коліньми об землю забився.

Коли б ви знали, яка то морська вода в липні! Сонце палить нестерпно, аж дихати нічим. І тут раптом тебе з голови до ніг обгортає бархатиста, чиста-чиста, прохолодна, ніжна, терпко-солодкувата морська вода. Краса! Краса невимовна. Здається, так і хлюпався б у тій воді все життя і на берег би не вилазив! Тож, мабуть, добре риbam жити у воді – вони ніколи на берег не випливають. Хіба хто на гачку живосилом витягне.

Купаюся я собі та й купаюся, навіть не чую, що мама згори гукає. Попереджає, щоб не плив далеко.

Довго я плавав, аж поки не втомився.

(Ю. Збанацький)

Завдання 2

Виберіть і запишіть дієслова в неозначеній формі. Поясніть, як утворюється неозначена форма (інфінітив).

Недобачати, збити, хотів би, сядь, з'їхатись, хотілося, підсипати, ревти, заболіти, їсти, заснула, записавши, розкрити, дослідіть, приголубте, виношуючи.

Завдання 3

Утворіть префіксальним способом від дієслів недоконаного виду дієслова доконаного виду. Виділіть префікси.

Казати, лити, дивитися, їхати, вітати, креслити, бігти, сіяти, малювати, пливти, важити, просити, класти, стояти.

Завдання 4

Визначте у тексті перехідні й неперехідні дієслова та засоби їх вираження.

Люди змагалися з вогнем врукопаш... У хід було пущено лопати, вила, граблі, порожні лантухи, ошмаття якихось брезентів. Однак щойно прибитий вогонь знову оживав, ріс, вітер потужно роздимає полум'я, багряне гаддя проповзало поміж людей, рвалося вперед, швидко змикаючись між собою... Поки що горіло скомбайноване поле, палахкотіла пуста солома, але копи були недалеко... (О. Гончар).

Завдання 5

Випишіть із наведених речень дієприкметники, визначте їх вид, стан, час, рід, число, відмінок та синтаксичну роль.

Підхоплена хвилями шлюпка вилетіла в море (М. Трублаїні). Тремтячими руками розгорнув Тарас папір (О. Іваненко). Дбайливо політі й старанно підстрижені квіти красувалися серед в'янутих трав (В. Собко). Око знов валять блукаючі вогні (М. Коцюбинський). Згаяного часу і конем не доженеш (Народна творчість). В зів'ялих листочках хто може вгадати красу всю зеленого гаю (І. Франко). Не цвіте ж, мій цвіте новий, нерозвинений цвіте, зов'янь тихо, поки твоє серце не розбите (Т. Шевченко). Коли весною зацвіте трава в палаючих серпанках, в степ на курган крутий іде старенька зморена журавка (Д. Луценко). Струмує теплий дим по коліях розмитих, дощами добрими напоєних доріг (М. Рильський).

Завдання 6

Випишіть активні й пасивні дієприкметники. Поясніть їх творення.

Скриплячий, скрипучий, летючий, летячий, переможний, переможений, непогасний, непогашений, неспинний, спинений, блискаючий, блискучий, подоланий, неподоланий, звірений, стиглий, достиглий, в'ялий, зів'ялий, прілий, пожовклий.

Завдання 7

Виконайте морфологічний розбір дієприкметників.

Мовчали закурені поля, німувала насічена рубцями-переметами дорога, тільки діброва, до якої він (Богдан) саме дійшов, пересварювалася з хуртовиною і вітром; незлинялі, накучерявлені дуби, як військо шолом'яне, стояли плечем в плече проти них, надламували їхню силу, а самі по коліна вгрузали в сніг (М. Стельмах).

Завдання 8

Спишіть речення, підкресліть безособові дієслівні форми на -но, -то і поясніть їх творення.

На галяві вже збудовано хату, засаджено городець (Леся Українка). Останній екзамен складено, школу закінчено (О. Донченко). Більше ста верблюдів було в цей день запряжено у водовозки, зав'ючено бурдюками та барилами з артезіанською водою (О. Гончар). В історичному музеї зібрано багато експонатів (М. Чабанівський). Зібрано жнива, останній сніп накошено пшениці (А. Малишко). На невисоких столах лежать карти. Там все накреслено, все розраховано (В. Собко). Дощ без устанку лив осінь і літо: луки затоплено, трави побито (П. Грабовський).

Завдання 9

Утворіть від наведених дієслів дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу. З дієприслівником, утвореним від виділеного дієслова, складіть два речення так, щоб в одному з них дієприслівник був звичайною обставиною, а в іншому – входив до дієприслівникового звороту.

Німіти, стояти, *сміятися*, опрацьовувати, бачити.

Завдання 10

Виконайте морфологічний розбір дієприслівників.

Солдати йдуть угорською пустою, у міжріччі двох великих річок. Позаду, на сході, несе свої прозорі неквапливі води звивиста Тиса; розбігшись із Карпатських гір, тут, на рівнині, вона поволі стищує плин, але все ж поспішає, щоб десь там, на півдні, потрапити в лоно Дунаю. Рухливі піски перевіює вітер, невтомно рівняючи високі грядини.

(П. Гуріненко)

Завдання 11

Від поданих слів утворіть:

- активні дієприкметники теперішнього часу: карати, керувати, радіти;
- активні дієприкметники минулого часу: обважніти, посвіжити, тріснути;
- пасивні дієприкметники минулою часу: залишати, відрахувати, іменувати;
- пасивні дієприкметники минулою часу за допомогою двох суфіксів (там, де це можливо): одягнути, бажати, дерти;
- дієприслівники: витирати, розшукати, приймати.

З двома дієприкметниками і одним дієприслівником складіть речення.

Завдання 12

Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання прислівників, прислівникових сполучень та співзвучних із ними слів.

(Що) далі рідше побачиш у небі орла, що пливе розкинувши крила (О. Гончар). Риба застигла на місці, не знаючи, (що) далі робити (В. Іваненко). Табір не спав, готовий підняти (що) миті (Л. Костенко). (Що) хвилини злітали ракети, сніги зеленіли, наче парчеві ризи (Г. Тютюнник). Тепер його вже ніхто не бачив, бо він був сам (на) сам із річкою (Г. Тютюнник). Дівчинка слухала його і швидко, (по) дитячому кивала головою (Г.Тютюнник). Рвонув гудок паровоза, весело розкотивсь німими полями, відбився лунко десь (ген) ген (у) далечині (І. Кротевич). (У) далечинь холодну без жалю за літом синьоока осінь їде на (в) маня. Сивіє жито (в) далині (В.Сосюра). Молодята про щось розмовляють (у) двох (О. Гончар). І дід і баба у неділю на призьбі (в) двох собі сиділи (Т. Шевченко).

Завдання 13

Прочитайте і знайдіть прислівники. Випишіть їх разом з тими словами, до яких вони відносяться. Поясніть спосіб творення прислівників. Визначте їх розряд та синтаксичну роль.

Навесні, в ту пору, коли молоденька травичка ще не встигла розстелити свої шовкові килими, всюди на пагорбах, у видолинках, на яскраво освітлених сонцем галявинах, під старими деревами у парках і садах розсипає весна свої фіалкові усмішки, а повітря навкруг наповнюється найтоншим ароматом (С. Приходько). Блискуче зелене листя цієї квітки не в'яне ні взимку, ні влітку, а навесні звеселяє очі блакитними зірочками цвіту (З журналу). Зараз коло неї, мов під охороною маленьких, трохи потвердих, темно-зелених листків, тулилася блідо-рожева рожа, що тільки наполовину розцвілася. Та рожа звисала геть поза край склянки. І великі, майже блискучі листки хилилися довкола неї ніжно та намагалися яйнайближче притулитися до неї (О. Кобилянська). Удень і вночі, у будень і свята, спекотливу днину чи сльоту – від зорі до зорі несе в полі свою трудну вахту господар землі (В.Скуратівський).

Завдання 14

Визначте розряди прислівників.

Гаряче, по-материнському, колись, вниз, згарячу, умисне, сухо, сумно, гірко, щороку, незабаром, вглиб, звідкись, чомусь, ненароком, надвоє, надто.

Завдання 15

Від поданих прикметників утворіть прислівники на -о, -е і запишіть форми вищого і найвищого ступеня.

Далекий, гарячий, добрий, замислений, високий, злий, колючий, сипкий.

Завдання 16

З'ясуйте способи творення поданих прислівників.

Вгору, вдвоє, тричі, натроє, бігом, гаряче, внічию, потім, щодня, взимку, надвечір, ридма, по-юнацьки, горілиць, сьогодні, втридорога, обіруч, по-кошачому, навприсядки, востаннє, часом, надворі, миттю, нашвидку.

Завдання 17

Визначте розряди прийменників за будовою.

Від, наді, посеред, на чолі, згідно з, з-понад, поза, для, перед, через, під час, поруч з, попід, піді, поперед, у зв'язку з, про, з-над, на.

Завдання 18

Визначте морфологічний склад та походження прийменників.

У розріз з, на, за, поряд, заради, поблизу, з-понад, довкола.

Завдання 19

Визначте розряди сполучників за синтаксичною функцією.

Проте, коли, та й, через те що, для того щоб, або, та, не тільки...а й, то...то, не лише, а й, ще й, немов, після того як, й.

Завдання 20

Визначте з ряду подібних: а) зайвий сполучник; б) зайву частку. Відповідь обґрунтуйте.

а) не то..., не то; не тільки..., але й; якщо..., то; як..., так; хоч..., але;

б) наче, ніби, майже, мовби, мов.

Завдання 21

Складіть речення з поданими сполучниками й однозвучними з ними сполученнями слів.

Проте / про те; отже / от же.

Завдання 22

Складіть речення зі сполучними словами. Назвіть критерії розмежування сполучників і сполучних слів.

Хто, відколи.

Завдання 23

Доберіть речення з відносними займенниками та займенниковими прислівниками у ролі сполучних слів. З'ясуйте відмінність між підрядними сполучниками і сполучними словами.

Завдання 24

Визначте з ряду подібних: а) зайвий сполучник; б) зайву частку.

а) щоб, якщо, ніби, бо, проте; б) так, це, еге, атож, гаразд.

Завдання 25

Перепишіть текст, визначивши всі частини мови. Зробіть морфологічний аналіз дієслів, прислівників, прийменників, сполучників і часток.

Тяжкі провини предків можуть вплинути і на долю нащадків. Добродіяння ж роблять славу родоводу. Поки вина предків не буде спокутувана корисними вчинками нащадків, страждатиме ціле родове дерево. Або, як каже наш народ, «увесь рід нещасливий». Нещасливі родини чи роди – то гіркі плоди з тої ниви, яку засівали злом далекі чи близькі прабабки. Тому у кожного має бути розвиненим внутрішній контролер – совість. Треба утримувати себе від поганих учинків, лихих намірів. Зло довго не забувається і породжує зло. Добро умножує добро, торує шлях справедливості, до якої прагнуть люди у всі віки.

(К. Мотрич)

СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДІЄСЛОВА ТА ЙОГО ФОРМ

Дієслово серед інших частин мови вирізняється системою форм, об'єднаних у парадигмі дієслівної лексеми. До них належать дієвідмінювані форми (особи, числа, роду, часу, способу), відмінювані (дієприкметник) і незмінні (інфінітив, дієприслівник, форми на *-но*, *-то*).

Під час морфологічного аналізу залежно від типу форм дієслівної парадигми визначають загальнодієслівні категорії (виду, перехідності, стану), які властиві всім дієслівним формам, і частководієслівні граматичні категорії (способу, часу, особи, роду, числа), властиві дієвідмінюваним формам вибірково. Для дієприкметника як відмінюваної форми дієслова характерними є іменні категорії відмінка, роду і числа.

Схема морфологічного аналізу дієслова

1. Аналізоване слово.
2. Неозначена форма (інфінітив).
3. Лексичне значення (назва фізичної дії, руху, розумової діяльності, стану тощо).
4. Вид (недоконаний, доконаний) і засоби його вираження.
5. Перехідне чи неперехідне.
6. Стан (активний, пасивний, зворотно-середній) і засоби його вираження.
7. Час (теперішній, майбутній, минулий).
8. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).
9. Особа, рід, число, засоби вираження їх.
10. Дієвідміна.
11. Синтаксична функція.

Зразок

Пролісок **пробив** листок торішній, аж зачудувалася трава (М.Рильський).

1. Пробив.
2. Пробити.
3. Дія.
4. Доконаний вид, засіб вираження – префікс *про-*.
5. Перехідне (пробив листок).
6. Активний стан.
7. Минулий час, засіб вираження – суфікс *-в*.
8. Дійсний
9. Чоловічий рід, однина (засіб вираження – нульове закінчення).
10. I дієвідміна.
11. Присудок.

Схема морфологічного аналізу дієприкметника

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма.
3. Активний чи пасивний стан.
4. Від якої основи (інфінітива чи теперішнього часу) утворений.
5. Від якого дієслова утворений (перехідного чи неперехідного).
6. Рід, число, відмінок, засоби вираження їх.
7. Синтаксична функція.

Зразок

Не доїжджаючи до ташанського мосту, Оксен круто звернув праворуч і поїхав ступською дорогою, що пролягала поміж піщаними горбами. Незабаром спустився у глибоку яругу, **порослу** чагарем і дикими грушками (Г.Тютюнник).

1. Порослу.
2. Порослий.
3. Активний минулого часу (суфікс *-л-*).
4. Порос (ти) +л – порослий.
5. Утворений від неперехідного дієслова *порости*.

6. Жіночий (поросла яруга), однина (закінчення -у), знахідний відмінок (спустився (у що?) в порослу яругу).
7. Означення.

Схема морфологічного аналізу дієприслівника

1. Аналізоване слово.
2. Від якого дієслова утворений (перехідного чи неперехідного).
3. Від якої основи (інфінітива ти теперішнього часу) утворений і за допомогою якого суфікса.
4. Вид (доконаний, недоконаний); засоби його вираження.
5. Вказати дієслово-присудок, що пояснюється дієприслівником.
6. Ознаки якого часу має і яку додаткову дію означає (одночасну чи попередню щодо дієслова-присудка).
7. Синтаксична роль
8. Правопис слова.

Зразок

Не доїжджаючи до ташанського мосту, Оксен круто звернув праворуч і поїхав ступською дорогою, що пролягала поміж піщаними горбами. Незабаром спустився у глибоку яругу, порослу чагарем і дикими грушками (Г. Тютюнник).

1. Не доїжджаючи.
2. Не доїжджають (неперехідне).
3. Не доїжджа(ють) + ючи – не доїжджаючи.
4. Недоконаний вид.
5. Звернув.
6. Дія, попередня щодо дієслова-присудка.
7. Обставина.
8. *Не* пишеться окремо, бо дієслово без *не* вживається (доїжджати – доїжджаючи).

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИСЛІВНИКА

Морфологічний аналіз прислівника як незмінної частини мови передбачає з'ясування його особливостей з урахуванням лексичної і словотвірної співвіднесеності з усіма змінюваними повнозначними частинами мови.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Вихідна форма (для означально-якісних, які мають ступені порівняння).
3. Розряд за значенням (означальний – який саме, обставинний – який саме).
4. Ступінь порівняння, категорія оцінки і засоби її вираження.
5. До якого слова відноситься.
6. Синтаксична роль.
7. Від якого слова і яким способом утворений.
8. Правопис слова.

Зразок

Вечоріє. Мла стає на морі... *Тихше* б'ється хвиля в береги (Є.Плужник).

1. Тихше.
2. Тихо.
3. Означальний способу дії (як?).
4. Вищий, суфікс *-и-*.
5. До дієслова *б'ється*.
6. Обставина способу дії.
7. Від прикметника *тихий* за допомогою суфікса *-о* (тихо).
8. У кінці пишеться *-е*, бо вищий ступінь (*довше, краще, вище, вужче*), основа закінчується на шиплячий.

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СЛІВ КАТЕГОРІЇ СТАНУ

Виконання морфологічного аналізу слів категорії стану (предикативних прислівників) охоплює визначення їхніх груп за значенням і походженням, встановлення граматичних і лексико-граматичних ознак та синтаксичних функцій.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Частиномовна належність.
3. Група слів за значенням: стан людини, природи, оточення, суб'єктивна оцінка стану, стан з модальним відтінком.
4. Група за походженням: первинне чи вторинне (відіменникове, відприслівникове чи віддієслівне).
5. Граматичні категорії: спосіб (дійсний чи умовний), час (теперішній, майбутній чи минулий).
6. Синтаксична роль.

Зразок

Коли вам *страшно* – геть ідіть з дороги (Леся Українка).

Страшно – слово категорії стану, стан людини, вторинне, відприслівникове, дійсний спосіб, теперішній час, присудок.

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИЙМЕНИКА

Оскільки прийменник виражає смислові відношення не самостійно, а спільно з відмінковими формами іменника, займенника або числівника, то під час морфологічного аналізу цієї частини мови встановлюють відмінок керованого слова, з яким ужито прийменник, визначають смислові відношення утвореної з ним конструкції, групи за будовою та походженням.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Група за походженням (первинний чи вторинний).
3. Який за будовою (простий, складний, складений).
4. Від якої частини мови утворений (відіменний, прислівниковий).
5. Граматичне значення якого відмінка допомагає виражати.

6. До якого члена речення входить.
7. Правопис слова.

Зразок

Поля **понід** небом прослались безкрайні (Б. Грінченко).

Понід – прийменник, похідний, вторинний, складний, утворений з двох прийменників (по+під), просторові відношення, вжитий з орудним відмінком, разом з іменником небом виступає обставиною місця.

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СПОЛУЧНИКА

Морфологічний аналіз сполучника передбачає визначення його морфологічних особливостей (груп за функцією, значенням, будовою, походженням, уживанням) та синтаксичних (які члени речення чи його частини сполучає).

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Група за морфологічним складом (прості, складні, складені).
3. Група за характером синтаксичних зв'язків (сурядний – який саме, підрядний – який саме).
4. Група за вживанням (одиничні, парні, повторювані).
5. Які члени речення чи які речення сполучає.
6. Правопис слова.

Зразок

Чим люди частіше черпають з криниці, **тим** краща **й** чистіша в криниці вода (Народна творчість).

Чим... тим – сполучник, підрядний умови, простий, парний, сполучає частини складнопідрядного речення.

Й – сполучник, сурядний єднальний, простий, одиничний, сполучає однорідні члени речення.

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЧАСТОК

Морфологічний аналіз частки як службового слова – це з'ясування її функції (формотворча чи фразова) і характеристика за походженням та будовою.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Розряд за значенням і функцією.
3. Словотворча чи формотворча.
4. Місце в реченні.
5. Правопис слова.

Зразок

Слово – **то** дивовижний витвір людини (В. Сухомлинський).

То – частка, модальна, вказівна, у реченні стоїть після тире між підметом і присудком, вираженими іменниками.

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИГУКІВ

Аналізуючи вигук як лексико-граматичний клас слів визначають його розряд за значенням і групи за походженням та будовою.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Розряд за значенням і функцією (емоційні, вольові).
3. Багатозначний чи обмежений у своєму значенні.
4. Від якої частини мови утворений.
5. Правопис слова.

Зразок

Гей, рум'яні мої небокраї, ви, міста гомінливі кругом... (В. Сосюра).

Гей – вигук, спонукальний, багатозначний.

МОРФОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МОДАЛЬНИХ СЛІВ

Морфологічний аналіз модальних слів передбачає з'ясування, що вони виражають і з якими частинами мови співвідносні.

Схема

1. Аналізоване слово.
2. Розряд за значенням (ймовірність, реальність, пряме ствердження, можливість / неможливість, впевненість / невпевненість, вірогідність, припущення).
3. Розряд за походженням (співвідноситься з іменником, прислівником, дієсловом).

Зразок

Знов прибули до нашої шпаківні її, *мабуть*, торішні хазяї... (М. Рильський).

Мабуть – модальне слово, виражає припущення, співвідноситься з прислівником.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К. Граматика української мови: Морфологія. Київ, 1993. 336 с.
2. Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2014. 240 с.
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. Київ, 1980. 288 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004. 400 с.
5. Волох О.Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1989. 334 с.
6. Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
7. Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання. Київ, 1989. 883 с.
8. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови. Київ, 2010. 208 с.

9. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Київ, 2004. 336 с.
10. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1999. 207 с.
11. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2002. 439 с.
12. Доленко М. Т. Сучасна українська мова. Київ, 1974. 367 с.
13. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.
14. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. Донецьк, 1996. 437 с.
15. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 560 с.
16. Мойсієнко А. К. Сучасна українська мова: Морфологія. Київ, 2013. 524 с.
17. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2003. 287 с.
18. Плющ М. Я. Граматика української мови. У 2 ч. Частина 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2005. 286 с.
19. Сучасна українська літературна мова в 5 кн. Київ, 1969-1973.
20. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2001. 400 с.
21. Сучасна українська мова. Київ, 2005. 488 с.
22. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 856 с.
23. Український правопис. Київ, 2004. 240 с.
24. Цілина М. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ, 2009. 220 с.
25. Шевчук С., Кабиш О., Клименко І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 544 с.
26. Яценко І. Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник: В 2 ч. Київ, 1980-1981. 356 с.

РОЗДІЛ 5

СИНТАКСИС. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Синтаксис. Предмет синтаксису. Типи синтаксичних одиниць, елементарні й неелементарні синтаксичні одиниці-конструкції. Синтаксичні зв'язки у словосполученні й реченні. Типи і форми синтаксичних зв'язків. Семантико-синтаксичні відношення. Зв'язок синтаксису з лексикою і морфологією.

Словосполучення. Словосполучення як некомуникативна синтаксична одиниця. Особливості структури словосполучень. Типи словосполучень. Граматичні зв'язки між компонентами словосполучень. Способи підрядного зв'язку, синтаксичні відношення.

Речення. Речення та судження. Аспекти вивчення речення. Парадигма речення. Формально-синтаксична типологія простого речення.

Двоскладне речення. Головні члени двоскладного речення.

Підмет, засоби його вираження.

Присудок. Структурно-семантичні характеристики присудка, засоби його вираження. Характер зв'язку між підметом і присудком у реченні.

Односкладне речення. Проблема односкладного речення у сучасному мовознавстві. Поняття про односкладне речення. Особливості семантичної структури односкладних речень. Поширені та непоширені односкладні речення, повні, неповні (контекстуальні, ситуативні). Еліптичні речення. Комунікативні умови їх функціонування. Еквіваленти речення. Нечленовані конструкції (слова-речення).

Структурно-семантичні різновиди односкладних речень: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні, номінативні, вокативні, генітивні.

Непоширені та поширені речення.

Другорядні члени речення. Група підмета. Група присудка. Сучасні підходи до класифікації другорядних членів.

Додаток прямий і непрямий, засоби вираження.

Означення узгоджене та неузгоджене. Прикладка як різновид означення.

Обставини. Семантико-синтаксичні різновиди обставин та їх роль в організації двоскладного речення.

Перцельовані другорядні члени речення.

Детермінанти та дуплексиви.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

I варіант

Завдання 1

Прочитайте текст. Визначте в ньому основні синтаксичні одиниці.

Оцінюючи навчальну ефективність диктантів, потрібно мати на увазі конкретні їх форми та способи їх реалізації. Людині надзвичайно часто доводиться, окрім списування з готового тексту, формулювання власних думок, записувати сприйняте на слух, почуте від когось. Практичні потреби життя вимагають відповідних навичок передавати на письмі текстуальне, вибірково чи стисло усне мовлення, сприйняте на слух. Оскільки між усною мовою і писемною, між звуками в їх системі, в живому потоці мовлення і засобами їх передачі на письмі існують складні, неоднозначні відношення, необхідно створити зв'язок між слуховим сприйманням і графічним образом слова, між вимовою і його написанням. Цього можна досягти лише відповідними вправами.

(За В. Горбачуком)

Завдання 2

Поділіть речення на словосполучення. Визначте головне і залежне слово.

До славної когорти письменників ХХ століття належить Олесь Донченко. Його завжди цікавили проблеми організації загальної освіти в країні, розвитку і вдосконалення школи, навчально-виховного процесу. У повісті «Школа над морем» і романі «Золота медаль» письменник змалював монолітність школярів та педагогів, розкрив педагогічну майстерність

учителів і здібності учнів, дитячу кмітливість, винахідливість, індивідуальний нахил.

(З підручника)

Завдання 3

Подані словосполучення поділіть на: а) вільні; б) синтаксично зв'язані; в) фразеологічне зв'язані. Назвіть диференційні ознаки кожного з різновидів. Як реалізується лексичне та граматичне значення компонентів у синтаксично вільних та синтаксично зв'язаних сполученнях слів?

Підносити під соусом, Жовті Води, батьківська хата, висадити в повітря, шестеро студентів, бісики пускати, дуже добре, ведмеже вушко.

Завдання 4

Визначте тип словосполучень за морфологічним вираженням опорного компонента. Покажіть, як реалізуються у словосполученні морфологічні ознаки частин мови. Який різновид синтаксичного зв'язку (узгодження (повне / неповне); керування сильне / слабке, опосередковане / неопосередковане; прилягання (власне прилягання / іменне); кореляція) встановлюється між компонентами словосполучень?

Танули у безодні, білі вітрила, лава кущів, хитається з краю в край, дуже приємно.

Завдання 5

Визначте тип семантико-синтаксичних відношень (атрибутивні, об'єктні, обставинні) між компонентами словосполучень. Якими засобами оформляються ці відношення? Утворіть словосполучення з атрибутивними відношеннями за схемами: а) іменник + іменник; б) іменник + дієслово; в) іменник + прислівник; г) займенник + прикметник. Що є основою виникнення атрибутивних відношень у побудованих словосполученнях?

Співати пісню, сторінка зошита, приїхати через місяць, тривожні роки, дозволити говорити.

Завдання 6

Вичленуйте мінімальні синтаксично вільні словосполучення та схарактеризуйте їх за схемою: а) тип словосполучення за структурою; б) тип словосполучення за опорним словом; в) різновид синтаксичного зв'язку між компонентами; г) різновид семантико-синтаксичних відношень; д) засоби оформлення зв'язку.

Верба купала довге молоде гілля поміж брижуватих хвиль (Є. Гуцало).

Завдання 7

Випишіть із поданих речень словосполучення, виконайте їх синтаксичний аналіз.

Поняття рідної мови невіддільне від думки про рідний край, батьківську хату, материнське тепло. Рідна мова є одним із важливих засобів формування патріотичних почуттів, гордості за свій народ, вона є виявом його національної культури.

Завдання 8

Перепишіть речення, підкресліть їх граматичну основу, визначте граматичне значення кожного з них.

Рута-м'ята цвіте жовтим суцвіттям, але трапляється і таке, що ця квітка один раз на десятиріччя цвіте червоно. Протягом багатьох років ця чудоквітка жила в легенді на нашій землі, чекаючи, щоб хтось молодий і сміливий відкрив та оспівав її.

Урешті-решт сталося! «Червона рута» стала улюбленою піснею мільйонів людей, навіть тих, хто не знав імені її автора – Володимира Івасюка.

Завдання 9

Випишіть із творів української літератури по 2 окличних речення різних видів: розповідно-окличних, питально-окличних, спонукально-окличних.

Завдання 10

Побудуйте просте двоскладне речення, у якому предикативною основою виступає інфінітив. Назвіть критерії розмежування підмета та присудка у подібних конструкціях. Зробіть висновки про особливості синтаксичного зв'язку між підметом і присудком.

Думати, продовжувати, кинути.

Завдання 11

Побудуйте речення так, щоб у першому випадку сполучення слів виконувало синтаксичну функцію підмета, у другому – присудка. Подайте їх структурно-семантичну характеристику.

Пелюстки вуст, кінець лютого.

Завдання 12

Уведіть слова в речення, поєднавши таким чином, щоб їх можна було кваліфікувати як синтаксично неподільні підмети зі значенням: а) суміжності; б) кількості; в) вибірності.

Учень, учитель, кожний, багато.

Завдання 13

Визначте предикативну основу. Схарактеризуйте присудок за структурними та семантичними особливостями. Трансформуйте речення так, щоб змінився різновид присудка: а) простий; б) ускладнений; в) складений; г) змішаного типу. Прокоментуйте спосіб морфологічного вираження кожного з різновидів.

За клоччям туманів мишачого кольору зникли береги острова (М.Трублаїні).

Завдання 14

Визначте предикативну основу. Назвіть структурний різновид кожного з головних членів речення, вкажіть на їх морфологічне вираження. З'ясуйте різновид синтаксичного зв'язку між ними.

Чабан Горпищенко собою незavidний. Але в степу він якось далеко видний (О. Гончар). А на чоло відкрите століття кладе приміти. А на загоні добрі дуби похиляють віти (А. Малишко). Місяць-другий вже ведеться нескінченна та облога (Леся Українка). Десною котилося переможне «ура»

богунців (І. Дрозд). Триста лих мені дивляться у вічі (Б. Олійник). Степан з Надійкою жили в одному селі, але й досі були мало знайомі (В. Підмогильний). Ви покинули майструвати, а ми вам нічого не кажемо (І. Нечуй-Левицький). За Прутом була Туреччина (М. Коцюбинський). Бідний прийшов додому, думав. Думав та й ну журитися (Народна творчість). Те слівце прилипло до Тосика й стало правити за прізвисько (Б. Харчук).

Завдання 15

У наведених реченнях відкресліть головні члени речення. Проаналізуйте морфологічні засоби вираження присудка.

Іца слухала батька мовчки. Губи міцно стулила, в кутиках рота позначалися вперті складки. На відміну від батька вона була як туго натягнута струна (П. Гуріненко). Отак весна підчувувала зиму, вхопила в свої гарячі обійми й понесла не знати куди, а розкута земля вмивалась на волі, розбухла, зачувши в собі нове життя, й почала убиратися в зелений віник-молодик. Зрилась Уборть і разом з талими водами розгульно понесла в моря-океани польові соки (В. Земляк). Сонце вже сховалось за вільшечки, пускало крізь листя тоненькі рожеві стріли (Г. Тютюнник). Схилялися б над сонною водою беріз плакучих нерухомі віти, у тихий захист вітер би не віяв (Леся Українка). Буде важко тобі дослухати, дочекатись нової години (Д. Павличко). Бо я любив ліпити коней змалку (Л. Костенко).

Завдання 16

Знайдіть граматичні основи речень. Визначте тип головних членів речення та засоби їх вираження. Поясніть наявність або відсутність тире між ними.

Добробут народний та воля – то наша найперша засада (П. Грабовський). Зраджувати друга – це жахливо (В. Нестайко). Доторкнутися до людини свяченою вербою – значить поєднати її з космічними силами Всесвіту, відродити здоров'я (З журналу). Святиня – це те, що людей об'єднує, збирає до купи (П. Загребельний). Класична пластика, і контур строгий, і логіки залізна течія – оце твоя, поезіє, дорога (М. Зеров). Осінній смерк, і хрест, й зів'ялі квіти – ось відповідь на всі твої питання (Б. Лепкий).

Завдання 17

Прочитайте. Знайдіть означення, визначте спосіб зв'язку означення з означуваним словом. На що вказують означення (якість, порядок при лічбі, приналежність тощо)? Якими частинами мови виражені?

Живопис – один з основних видів образотворчого мистецтва, художнє зображення на площині предметного світу кольоровими фарбами. За призначенням та особливостями художнього виконання живопис поділяється на такі види: монументальний, декоративний та станковий.

Монументальному живопису властиві філософське розуміння дійсності, суспільно-значимий зміст, масштабність задуму, громадянський пафос, високий лад образів, звернення до великої колективної аудиторії. Декоративний живопис призначений для прикраси. Станковий живопис

об'єднує твори самостійного значення, не пов'язані з архітектурним ансамблем (З книги «Українська культура: історія і сучасність»).

Завдання 18

Складіть і запишіть по п'ять словосполучень: а) з пояснюваного (означуваного) слова і прикладки; б) з означуваного слова і узгодженого означення.

Зразок: Сяйво-золото – золоте сяйво.

Завдання 19

Знайдіть у поданому тексті додатки. З'ясуйте: 1) від якого слова вони залежать; 2) на яке питання відповідають; 3) якою частиною мови виражені; 4) прямий чи непрямий додаток.

Юрій Львович Далецький – всесвітньовідомий математик, гордість вітчизняної науки. Основні праці вченого присвячені дослідженню сучасних проблем математичного аналізу, теорії ймовірностей, теорії диференціальних рівнянь і математичної фізики. Ним написано біля 200 наукових праць, серед них значну частину складають ґрунтовні статті та монографії, які перекладено англійською мовою. До скарбниці світової літератури з математики і теоретичної фізики увійшла важлива формула Далецького-Троттера про мультиплікативне представлення еволюційного інтеграла. За вагомий внесок у розвиток національної освіти академіку НАН України Юрію Далецькому присвоєно почесне звання – Заслужений діяч науки і техніки України.

(З журналу)

Завдання 20

Спишіть. Підкресліть обставини, визначте їх вид, спосіб зв'язку з пояснюваним словом.

У саму спеку, опівдні, сідаю в човен. Шорсткий холодний комиш, як стіна, з обох боків. Між ними березка витріщає на мене великі білі баньки. На воді ряска, немов руда кора, по ній стрибають довгоногі павуки, перебираючись через уламки листу та комишу. Човен ледве-ледве пролазить. Скрізь брудно. Я розумію чистьоху-німфу, що підстелила перше широке блискуче листя, як килимок, а тоді вже поклала своє біле воскове тіло. Фіолетовий паслін звів над нею свої ягідки. Татарське зілля витика поруч з води ясно-зелені гострі мечі. Я, спиняючись, кладу весло і дивлюся. Як тут тихо. Я бачу, як дихає комиш, як дихає вода і ледве здіймає, неначе груди, руду кору ряски. Я бачу, як ту кору пробивають зелені голови жаб, розкривають широкі рожеві роти, а відтак плямкають мокрими губами, немов старі ласуни. Пурхне очеретянка понад водою, сяде на комишину і гойдається разом із нею. Безхвоста, короткотіла лиска пролетіла над ставом, а он пливе у небі сухий, як кістяк у своїй довгості, чорногуз (М. Коцюбинський).

Завдання 21

Прочитайте. Випишіть односкладні речення. Чим виражені в них головні члени? Чи є залежні другорядні члени речення? Це речення поширені чи непоширені, повні чи неповні?

Один з останніх його рейсів був винятковим (О. Гончар). Погане літо, не було врожаю (Л. Костенко). З самотності на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видно було і море, і сірі піски, берега (М. Коцюбинський). Вас сіпнуло; ви кинулися, наче проснулись, розкриваєте очі (Панас Мирний). Мене любили, я любив – і це найбільше в світі щастя (М. Стельмах). На морі здіймалися великі хвилі (І. Багмут). Сіяли всю ніч (О. Гончар).

Завдання 22

Проаналізуйте подані означено-особові речення. Визначте, якою формою дієслова виражені у них головні члени.

Іду. Бреду. Захочу то й спочину. Розбиті ноги остужу в росі. Сідай. Спочинь з дороги, брате (З тв. Л. Костенко). Сестричко мила, що тобі скажу, яку за батька дам тобі пораду: шістнадцять літ тому по споришу і я виходив повнолітнім з саду (Б. Степанюк). Сади свій сад, плекай свої надії (Леся Українка). Разом ходімо в майбутнє (Леся Українка). Немов пилінку, світ мене крутив, ловив я мрію і мету високу, пробач мені, що тяжко завинив, – лишив тебе на старість самотню (М. Луков). І просить вітер у бійця: постій зі мною до кінця (А. Малишко). Первоцвітом виникаю з веснами на світ (П. Воронько).

Завдання 23

Прочитайте. Визначте тип односкладних речень. Обґрунтуйте свою думку.

Умивалися жінки вранці россою з липи, берези, яблуні, вишні... Раз на тиждень робили маски з листків кульбаби, кропиви, соку алое. Відбілювали обличчя масками з хрону, сиру, яблук, омолоджувалися петрушкою з медом.

Волосся мили в кип'яченій воді, додаючи любисток, м'яту, ромашку. Полоскали відваром любистку й васильків.

А після купання ополіскувалися настоєм м'яти зі свіжим яблуком.

(З журналу)

Завдання 24

Визначте різновид односкладних речень і спосіб вираження головного члена в них. З'ясуйте типові значення (семантичну структуру) односкладних речень. Назвіть ознаки, за якими ці речення відрізняються одне від одного.

Трансформуйте односкладні речення в синонімічні двоскладні. Що при цьому змінюється?

І день, і дим, і даль, і рими. Бадьорий крик, бадьорий спів (В. Сосюра). Говори мало, слухай багато, а думай ще більше (Народна творчість). Так потихесеньку допливає аж до Коропового хутора (Остап Вишня). І не кожному на віку щастить бачити отакий, як сьогодні, кришталевий ліс (Я. Баш). Ні стежки, ні доріжки (П. Вороний).

Завдання 25

Виконайте синтаксичний аналіз поданих речень.

Шевченко мав намір побути в Яготині два тижні, а прожив майже три місяці (П. Жур). Бурлаки завернули в яр на відпочинок (І. Нечуй-Левицький). Виходить дівчина із хати набрати води з криниці. Слухняно підкоряються

теплоходу «Тарас Шевченко» хвилі Дніпра. Гарний був Київ у цей свіжий осінній ранок (В. Собко).

II варіант

Завдання 1

Прочитайте текст. Визначте в ньому основні синтаксичні одиниці.

Диктант, якщо вмiло проводити i застосовувати рiзні iх види, є одним iз засобiв боротьби за культуру писемної мови, вони виконують організуючу i виховну роль, допомагають сформувати професійні навички регламентованої роботи, вміння дотримуватись встановленого порядку й ритму. У той же час сама передача на письмі вимагає напруження й зосередження уваги. Отже, це один iз засобiв виховання уваги, дисциплінованості, організованості, точності та акуратності в навчальній діяльності, вміння включатись у розумову роботу i виконувати завдання в цей момент. Це непростий i нелегкий вид навчальної роботи.

(За В. Горбачуком)

Завдання 2

Подiльте речення на словосполучення. Визначте головне i залежне слово.

Українська художня література як особлива форма осягнення педагогічної діяльності є однією з важливих умов розвитку особистості майбутнього вчителя, його стилю педагогічного мислення. Художні твори дають можливість глибоко проникати i пізнавати внутрішній світ учителя й учня, виявляти палітру стилів педагогічного спілкування.

Завдання 3

Подані словосполучення подiльте на: а) вiльні; б) синтаксично зв'язані; в) фразеологічне зв'язані. Назвіть диференційні ознаки кожного з рiзновидiв. Як реалізується лексичне та граматичне значення компонентів у синтаксично вiльних та синтаксично зв'язаних сполученнях слів?

Чорне море, тиха година, частувати чаєм, за двома зайцями, осінній дощ, гарно сказано, глуха кропива, дивився вовком.

Завдання 4

Визначте тип словосполучень за морфологічним вираженням опорного компонента. Покажіть, як реалізуються у словосполученні морфологічні ознаки частин мови. Який рiзновид синтаксичного зв'язку (узгодження (повне / неповне); керування сильне / слабке, опосередковане / неопосередковане; прилягання; кореляція) встановлюється між компонентами словосполучень?

Натруджені руки, на крилах пісень, повернути праворуч, довідатися про здоров'я, безмежний степ.

Завдання 5

Визначте тип семантико-синтаксичних відношень (атрибутивні, об'єктні, обставинні) між компонентами словосполучень. Якими засобами оформляються ці відношення? Утворіть словосполучення з атрибутивними відношеннями за схемами: а) іменник + іменник; б) іменник + дієслово;

в) іменник + прислівник; г) займенник + прикметник. Що є основою виникнення атрибутивних відношень у побудованих словосполученнях?

Людина з бородою, розмовляти з друзями, прийти вчасно, ліс восени, синє небо.

Завдання 6

Вичленуйте мінімальні синтаксично вільні словосполучення та схарактеризуйте їх за схемою: а) тип словосполучення за структурою; б) тип словосполучення за опорним словом; в) різновид синтаксичного зв'язку між компонентами; г) різновид семантико-синтаксичних відношень; д) засоби оформлення зв'язку.

Вербові коси поривчасто виринали з води, тріпотіли над голубувато-зеленою поверхнею (Є. Гуцало).

Завдання 7

Випишіть із поданих речень словосполучення, виконайте їх синтаксичний аналіз.

Мова єднає між собою різні покоління людей, вона передається як заповіт, як найдорожча спадщина. Піклування про рідну мову, любов і повага до неї мають бути в центрі уваги кожної нації.

Завдання 8

Перепишіть речення, підкресліть їх граматичну основу, визначте граматичне значення кожного з них.

Пісня – серце народу, його душа, його крила, тому що витворена народом пісня пахне травневими дощами, і синіми льонами, і материними руками. Вона часом потрясає нашу пам'ять, будьмо пильні, а то черкне ластів'їним крильцем вечірній небокрай, торкнеться нашого серця і добуде чисту сльозинку з наших очей. Такої неземної сили наша народна пісня! Скільки людей, затамувавши подих, слухали її трепетне і лагідне тужіння ...

Завдання 9

Випишіть із творів української літератури по 2 окличних речення різних видів: розповідно-окличних, питально-окличних, спонукально-окличних.

Завдання 10

Знайдіть граматичні основи речень. Визначте тип головних членів речення та засоби їх вираження. Поясніть наявність або відсутність тире між ними.

Краса – верховний учитель (О. Донченко). Норма висіву кропу – два грами на квадратний метр землі, глибина загортання – 1-2 см (Журнал). Яке то щастя – свій народ у світлі бачити! (Д. Павличко) Насипати вали, закласти в мурах діри – козакам на ніч роботи (Я. Качура). Жить – сльози лить (Леся Українка). Заміж вийти – не дощову погоду пересидіти (Народна творчість).

Завдання 11

Прочитайте. Поясніть наявність тире в реченнях. Визначте, якими частинами мови виражені підмет і присудок.

А журавлі все – кру, кру... (А. Головка). Любить свій край – це для народу жити, боротися за юне, за нове (В. Сосюра). «І вражою злою кров'ю

волю окропіте» – з дитинства знайомі слова (О. Гончар). А поставити крапку над «і» – то неабияке мистецтво в житті (Н. Рибак). Хліб – то багатство, достаток, сіль – гостинність і щирість, а честь – то людська гідність, за яку предки наші стояли, навіть не маючи шматка хліба, ані дрібки солі. І нам, спадкоємцям, заповідали стояти на тому (Д. Прилюк).

Завдання 12

Побудуйте просте двоскладне речення, у якому предикативною основою виступає інфінітив. Назвіть критерії розмежування підмета та присудка у подібних конструкціях. У яких випадках присудок, виражений інфінітивом, можна розглядати як ускладнений? Зробіть висновки про особливості синтаксичного зв'язку між підметом і присудком.

Бажати, любити, жити.

Завдання 13

Побудуйте речення так, щоб у першому випадку сполучення слів виконувало синтаксичну функцію підмета, у другому – присудка. Подайте їх структурно-семантичну характеристику.

Середина дня, посмішка сонця.

Завдання 14

Уведіть слова в речення, поєднавши таким чином, щоб їх можна було кваліфікувати як синтаксично неподільні підмети зі значенням:

а) суміжності; б) кількісності; в) вибірності.

П'ять, діти, мати, хтось.

Завдання 15

Визначте предикативну основу. Схарактеризуйте присудок за структурними та семантичними особливостями. Трансформуйте речення так, щоб змінився різновид присудка: а) простий; б) ускладнений; в) складений; г) змішаного типу. Прокоментуйте спосіб морфологічного вираження кожного з різновидів.

Зіходить тепла вечорова зоря, бринить на синіх матерніх очах (А. Малишко).

Завдання 16

Визначте предикативну основу. Назвіть структурний різновид кожного з головних членів речення, вкажіть на їх морфологічне вираження. З'ясуйте різновид синтаксичного зв'язку між ними.

І він не зміг іти. Він прихилився раптом до колони (Л. Костенко). Говорити він умів і завжди бундючно підкреслював свій жертвенний героїзм за долю чужої йому країни (І. Ле). Я – твій ровесник (В. Сосюра). Погноблена частина душі зненацька випростовувала крила у невиразному, жагучому пориві (В. Підмогильний). Те її «Я тебе чекатиму» ніжно юрмилося десь в потаємному куточку Андрієвого серця (Газета). Поля й толока лежали покриті грубою верствою снігу (М. Коцюбинський). А чоловік візьми та й виміняй коня (Народна творчість).

Завдання 17

Прочитайте. Знайдіть означення, визначте спосіб зв'язку означення з означуваним словом. На що вказують означення (якість, порядок при лічбі, приналежність тощо)? Якими частинами мови виражені?

Зародження живопису відбувається у період первіснообщинного ладу (рисунки доби палеоліту із зображенням тварин). У живописі неоліту вперше з'являється образ людини. Найдавніші зображення на скелях, окремих каменях, стінах печер виконувалися різьбленням, вибиванням заглибин по контуру чи фарбами. Найвідоміші настінні зображення збереглися в печерах Альтаміра (північна Іспанія). В Україні відкрито виразні зображення тварин у так званій Кам'яній могилі у Приазов'ї. Вони нагадують кращі взірці палеолітичного мистецтва Європи і Кавказу. Настінні розписи були вже у Стародавньому Єгипті, Індії, Середній Азії. У середньовіччі настінні розписи розвинулися у Візантії, Болгарії, Грузії і на Русі.

(З книги «Українська культура: історія і сучасність»)

Завдання 18

Складіть і запишіть по п'ять словосполучень: а) з пояснюваного (означуваного) слова і прикладки; б) з означуваного слова і узгодженого означення.

Зразок: Сяйво-золото – золоте сяйво.

Завдання 19

Визначте додатки. З'ясуйте: 1) від якого слова вони залежать; 2) на яке питання відповідають; 3) якою частиною мови виражені; 4) прямий чи непрямий додаток.

Михайло Пилипович Кравчук (1892-1942) – автор понад 180 робіт, зокрема 10 книг із різних розділів математики (алгебра і теорія чисел, теорія функцій дійсної і комплексної змінних, теорія диференціальних та інтегральних рівнянь, теорія ймовірностей і математична статистика, історія математики тощо). Ці наукові праці увійшли до скарбниці світової науки. Тепер існують на сторінках наукових досліджень многочлени Кравчука, моменти Кравчука, осцилятори Кравчука. А ось від 2001 р., завдяки пошукам Івана Качановського, українського науковця зі США, виявилось, що наукові твори М. Кравчука прислужилися і до винаходу першого в світі електронного комп'ютера.

(З журналу)

Завдання 20

Випишіть із тексту обставини і охарактеризуйте їх за такими ознаками: 1) вид обставини; 2) на яке питання відповідає; 3) від якого слова залежить; 4) чим виражене.

Сковорода ніколи не мав свого дому, свого майна. Якось хтось із можновладців дорікнув йому, чому він зовсім не клопочеться тим, щоб мати щось у своїй власності. Адже людині з такими знаннями й такою славою це зовсім не важко. Для історії збереглась відповідь Сковороди: «Шановний пане! Світ подібний до театру. Щоб грати в театрі з успіхом і похвалою,

беруть ролі за здібностями. У театрі актора хвалять не за здатність дійової особи, а за те, як він вдало грає її. Я довго міркував про це і після великого випробування себе побачив, що не можу представляти в театрі світу жодної особи вдало, крім низької, простої, безтурботної, самотньої. Я обрав собі цю роль і задоволений» (М. Слабошпицький).

Завдання 21

Визначте за морфологічними ознаками головного члена тип односкладного речення (іменний, дієслівний, прислівниковий).

Жнива... На току на тебе струменем ллється живе, тепле зерно, – долони самі тягнуться до нього. Жнива! Пахне зерном. У полі, в селі, на кожному подвір'ї, в кожних сінях, хаті – всюди розлиті пахощі зерна. Солодкуваті, щемкі. Житня, пшенична, хлібосільна пора. На ланах багатоголосий гул моторів, у засіки течуть ріки молодого зерна... Молотять хліб.

(За М. Сингаївським)

Завдання 22

Прочитайте текст. Випишіть означено-особові речення.

Ми з дитинства навчаємось мови. Не залишайте цього потрібного для думки заняття і далі.

Мова розвивається, вдосконалюється.

Хай мова викликає подив і зачарування. Але надовго не зупиняйтесь у зачаруванні. Проникайте своєю допитливістю в механізм дії мови, у її творчі спроможності, у широту її функцій.

Любіть мову. Бережіть її – вірну помічницю у вашому зростанні. Шануйте граматику – незмінного диригента незліченного оркестру слів.

(За І. Вихованцем)

Завдання 23

Перебудуйте подані речення на безособові.

Тут пахли нагріта земля, соняшники, кріп. Жаль здавив серце. Душа зацікавила та стерпла. Повіяли осінні вітри. Вітер шпурляв у вікна сніжинки. Зал був затишний. Василина чогось соромилась.

Завдання 24

Визначте різновид односкладних речень і спосіб вираження головного члена в них. З'ясуйте типові значення (семантичну структуру) односкладних речень. Назвіть ознаки, за якими ці речення відрізняються одне від одного. Трансформуйте односкладні речення в синонімічні двоскладні. Що при цьому змінюється?

За одного вченого десять невчених дають (Народна творчість). Писати треба тільки правду (О. Довженко). Глянув на море. Здавалося, у нього можна дивитися, як у дзеркало (Ю. Збанацький). І сонце, й день, і вишня в цвіті, і творчості крилата мить (П. Тичина). Вечоріло (Остап Вишня).

Завдання 25

Виконайте синтаксичний аналіз поданих речень.

Мистецька спадщина Шевченка довгий час знаходилась у приватних колекціях і не була доступна широким масам (О. Глазова). Незабаром

прибігли в ліс діти збирати гриби (О. Іваненко). Соняшники зовсім не ворухаться й нікуди не повертають голів (Ю. Яновський). Узяла дівчина-Україна дарунок і міцно притиснула його до серця (Г. Медвідь). Усмішка зробила привабливішим його довгасте, замкнуте обличчя (М. Стельмах).

СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ

АНАЛІЗ ПІДРЯДНОГО СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

У процесі синтаксичного аналізу словосполучення визначають, до якої лексико-синтаксичної групи воно належить, його тип за будовою і характеризують відносно до типу синтаксичного зв'язку.

Схема

1. Аналізоване словосполучення.
2. Тип словосполучення за ступенем поєднання слів: лексичне, фразеологічне, синтаксичне.
3. Тип словосполучення за характером зв'язку між словами: підрядне, сурядне.
4. Основне слово, яким членом речення виступає, морфологічне вираження (частина мови, форма).
5. Залежне слово, яким членом речення виступає, морфологічне вираження (частина мови, форма).
6. Тип словосполучення за морфологічним вираженням головного слова: дієслівне, іменникове, прислівникове, прикметникове.
7. Тип словосполучення за складом: просте, складне.
8. Тип словосполучення за характером смислових відношень між залежним і головним словом: атрибутивне, об'єктне, обставинне.
9. Тип підрядного зв'язку між головним і залежним словом:
  - **узгодження:** а) повне чи неповне? б) у яких граматичних значеннях? в) якими засобами виражене узгодження?
  - **керування:** а) сильне чи слабке? б) якими засобами виражене (інтонація, флексія, прийменник)? в) безпосереднє чи посереднє?
  - **прилягання:** а) якими засобами виражене прилягання?
  - **тяжіння:** а) якими засобами виражене (інтонація, флексія)?

Зразок

Вгорі латкою палає *жовтогаряче небо* вечора (В. Винниченко).

1. Аналізоване словосполучення: *жовтогаряче небо*.
2. Словосполучення синтаксичне, синтаксично **змінне**.
3. За характером синтаксичного зв'язку **підрядне**.
4. Основне (головне) слово *небо*, підмет, виражений іменником у називному відмінку.
5. Залежне слово *жовтогаряче*, узгоджене означення, виражене прикметником середнього роду в називному відмінку однини.

6. За морфологічним вираженням головного слова словосполучення іменникове.
7. За складом просте.
8. За характером смислових відношень між залежним і стрижневим словом – атрибутивне.
9. Залежне слово зв'язане з головним зв'язком узгодження, повне, у середньому роді, називному відмінку однини, виражене узгодження інтонацією і флексією *-e*.

СИНТАКСИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Синтаксичний аналіз простого речення передбачає загальну характеристику речення, виокремлення його структурно-семантичних компонентів та їхній опис.

Схема

1. Указати, що речення просте.
2. Тип речення за метою висловлення: розповідне, питальне, спонукальне.
3. Речення окличне чи неокличне.
4. Охарактеризувати речення за його будовою:
  - а) двоскладне чи односкладне (тип односкладного);
  - б) поширене чи непоширене;
  - в) повне чи неповне (указати, який член речення пропущено);
  - г) ускладнене чи неускладнене (чим ускладнене).
5. Підмет, його тип, чим він виражений.
6. Присудок, його тип, чим він виражений.
7. Другорядні члени, їх типи, чим виражені, від яких членів речення залежать, яким типом зв'язку з ними пов'язані. (Спочатку розглядаємо групу підмета, а потім групу присудка).
8. Пояснити розділові знаки.

Зразок

Марійка мовчки дивилась на здивовану подругу (О. Десняк).

1. Речення просте.
2. Розповідне.
3. Неокличне.
4. Двоскладне, поширене, повне, неускладнене.
5. Підмет *Марійка*, простий, виражений іменником жіночого роду, однини, називного відмінка.
6. Присудок *дивилась*, простий, виражений дієсловом дійсного способу, минулого часу, недоконаного виду, жіночого роду, однини.
Зв'язок між підметом і присудком – координація.
7. Група підмета відсутня. У групі присудка є другорядні члени речення:

обставина способу дії *мовчки*, виражена прислівником, залежить від присудка *дивилась (дивилась (як?) мовчки)* і поєднується з ним зв'язком прилягання;

непрямий додаток *на подругу*, виражений іменником (знахідного відмінка, однини, жіночого роду) з прийменником, залежить від присудка *(дивилась (на кого?) на подругу)* і поєднується з ним зв'язком керування;

узгоджене означення *здивовану*, виражене дієприкметником (знахідного відмінка, однини, жіночого роду, пасивного стану), залежить від додатка *(подругу (яку?) здивовану)* і поєднується з ним зв'язком узгодження.

8. Розділові знаки відсутні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. Київ, 1982. 132 с.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983. 219 с.
3. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1989. 334 с.
4. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
5. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1999. 207 с.
6. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2002. 439 с.
7. Доленко М. Т. Сучасна українська мова. Київ, 1974. 367 с.
8. Дудик П. С. Синтаксис словосполучення і простого речення. Київ, 1975. 222 с.
9. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.
10. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. Донецьк, 2001. 662 с.
11. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. Київ, 1986. 168 с.
12. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 560 с.
13. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ, 1995. 312 с.
14. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. Луцьк, 2004. 393 с.
15. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. Київ, 1986. 175 с.
16. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2003. 287 с.
17. Сучасна українська літературна мова в 5 кн. Київ, 1969-1973.
18. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2001. 400 с.
19. Сучасна українська мова. Київ, 2005. 488 с.
20. Тоцька Н. І. Українська пунктуація: Практикум. Київ, 1990. 157 с.
21. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 856 с.
22. Українська пунктуація. Київ, 1994. 112 с.
23. Український правопис. Київ, 2004. 240 с.
24. Шевчук С., Кабиш О., Клименко І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 544 с.

РОЗДІЛ 6 ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Речення з однорідними членами. Прості ускладнені речення, їх особливості. Поняття про ускладнене речення. Речення із сурядними рядами. Засоби вираження однорідності. Речення з однорідними другорядними членами (додатки, обставини). Речення з однорідними і неоднорідними означеннями та прикладками. Проблемні питання про однорідні присудки.

Відокремлені другорядні члени речення. Речення з відокремленими членами. Поняття про відокремлення. Основні умови відокремлення другорядних членів речення. Відокремлені означення. Відокремлені прикладки. Відокремлені додатки. Відокремлені обставини. Уточнюючі члени речення.

Звертання. Вставні і вставлені слова (словосполучення, речення). Речення зі вставними і вставленими компонентами. Речення зі звертаннями.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

І варіант

Завдання 1

Спишіть. Знайдіть слова, до яких відносяться однорідні члени, визначте, які члени речення є однорідними. Дайте повну характеристику їм (поширені – непоширені; чим виражені, який між ними зв'язок, інтонація). Поясніть розділові знаки.

У селі бігли з дворів назустріч чумакам дівчата, діти, поважні діди з палицями (С. Васильченко). Крижина добра, важка, товста, міцна (В. Винниченко). Я весь час тремтів від напруження, від втоми, від переляку (В. Нестайко). В борозні, у зерні, у колосі я батьківський слід пізнаю (М. Сингаївський). Музика лине в глибину небес плавно, велично, гармонійно (Я. Гримайло). Тут будуються не притулки якісь, а будинки (М. Коцюбинський). Ніч темна, але тиха (І. Нечуй-Левицький).

Завдання 2

Знайдіть однорідні члени. Визначте, якими членами речення вони є і як виражений зв'язок між ними. Поясніть наявність або відсутність розділових знаків при однорідних членах.

Наука вимагає жертв і великої любові (О. Копиленко). Тут небо синє й сині очі у затурбованих людей (Б.-І. Антонич). На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водорості (М. Коцюбинський). Почепив на дротинці казанок із водою і вари собі куліш, галушки чи кашу (Г. Тютюнник). Село купається в теплі, сонці, мідному передзвоні та веселому співі веснянок (М. Стельмах).

Завдання 3

Знайдіть відокремлені й невідокремлені узгоджені означення. Визначте, чим вони виражені та поясніть розділові знаки при них.

Ніколи ще не було в нього учнів таких цілеспрямованих і працюючих. Тимко стояв перед ним задиханий і гнівний (Гр. Тютюнник). Сонна дитина тихо лежала перед нею розхристана, розкидана (Панас Мирний). Малий Мирон один сидить спокійний, майже веселий (І. Франко). Цвіте земля, задивлена в свободу (Л. Костенко). Жнива щороку мали свою пору, освячену святами, овіяну піснями (У. Самчук).

Завдання 4

Утворіть із двох речень одне таким способом, щоб у ньому з'явилась відокремлена частина. Поставте розділові знаки. Визначте, яким членом речення виступає відокремлена одиниця. Як змінився зміст і стиль речення?

Ніхто в групі не знав розкладу на новий семестр. Його знав тільки староста групи.

Завдання 5

Перепишіть. Поставте коми між словами, пов'язаними сурядним зв'язком, та виділіть з обох боків комами ті слова, що стоять поза граматичним зв'язком.

Ми в боротьбі пройшли крізь бурі і негоди і творимо життя незборне, молоде (В. Сосюра). Краю мій. Люблю я тебе вдень і вночі вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний). Сонце обливало землю рожевим світлом і ніжно цілувало тисячами своїх гарячих іскорок (Панас Мирний). Дівчата підбирали викопані буряки і, обрізавши гичку складали в купи (О. Доменко). Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки (О. Донченко). Вузька стежечка щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі (М. Коцюбинський). Старий батько сидить коло хати та вчить внука маленького чолом оддавати (Т. Шевченко). Тече вода в синє море та не витікає (Т. Шевченко).

Завдання 6

*Розставляючи пропущені розділові знаки, напишіть речення зі сполучником **та (та й)** у такому порядку: а) прості речення з однорідними членами, б) складні речення. Уставте, де потрібно, пропущені літери, апостроф.*

Старому та слабому годи, як малому. Сало гамкнув та на kota зв...рнув. Пр...рівняв св...ню до коня та шерсть не така. Пішов глеч... к за водою та й пропав там з головою, М...яко стеле та твердо спать. Зліз кіт на сало та й кр...чить: «Мало!». Чує кіт у глеч...ку молоко солодке та морда коротка. Вийшли ж...нці в поле жати та й забули с...рпи взяти (Народна творчість).

Завдання 7

Напишіть речення з відокремленими обставинами, вираженими сполученням іменників із прийменниками. Поясніть розділові знаки при них.

Сікач, незважаючи на свою чималу вагу й короткі ноги, дуже прудко бігає (Остап Вишня). Слово зробило людину Людиною. Не знаряддя праці (й

мавпа, всупереч твердженню Дарвіна, ним може користуватися), а саме Слово (П. Мовчан). Причиною була тут особлива здібність Карповича до практичних справ, якою, попри всі намагання, не відзначався Іван Іванович (І. Багмут). Наперекір суховіям та чорним бурям, повсюди йде вона [біла акація] за людиною, заходячи аж сюди, до самого Мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте (О. Гончар). Обставини, виражені іменниками із прийменниками, відокремлюються залежно від їх поширеності, смислового навантаження, стилістичної функції (Підручник).

Завдання 8

Знайдіть обставини, виражені дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, поясніть розділові знаки при них.

Отак сплелись життя і пісня, переливаючись в одне (Б.-І.Антонич). Сонце, досхоchu накупавшись у хмарах і блакитних ополонках, струсонуло на сніги вінець проміння, кинуло на небосхил бузкові барви і легко впаялось у промерзлий край землі (М. Стельмах). Натрудившись у квітні, перецвівши у маю, йдуть дерева передлітні в повінь лагідну свою (М. Рильський). Плавці мчали до берега, захлинаючись водою, пробиваючись крізь кригу (Ю. Яновський).

Завдання 9

*Складіть 5 речень із відокремленими додатками, вираженими іменниками зі словами **крім, всупереч, за винятком, замість, зокрема.***

Завдання 10

Знайдіть уточнюючі, пояснювальні та приєднувальні члени речення, поясніть розділові знаки при них.

На другий день, рано-вранці, Чіпка пішов до Грицька (Панас Мирний). Другого дня, в понеділок, не було й панщини (І. Нечуй-Левицький). Тієї ж ночі, перед ранком, замкова сторожа випустила із замку сварливого нетерплячого хорунжого із двома гусарами (Я. Качура). Ми ходили групами, плече в плече, і тихо, але схвильовано розмовляли (Ю. Смолич). Їдете ви компанією, тобто колективом, так – чоловіка з п'ять, бо дика качка любить іти в супову каструлю з-під колективної праці (Остап Вишня). У всьому людському я хочу шукати красу, себто істину (О. Довженко).

Завдання 11

Перепишіть, відокремлюючи обставини, виражені дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами.

Під вітром вгинаючи лінії прості повис нерухомий за вікнами дощ... (Є. Плужник). Вони стояли мовчазні вдивляючись в далеке минуле своє і своїх батьків і линучи думкою в майбутнє (О. Довженко). З людьми буває часто так, що добре знаючи колишнього події вона сучасності ні в зуб не розуміє (М. Рильський). Лиш хто народу рідного не любить, піде по світу тихим жебраком і просячи до щастя шлях загубить (Д. Павличко). Троянці в човни посідавши і швидко їх поодпихавши по вітру гарно поплили (І. Котляревський). Старий підводиться і не прощаючись іде, зникає десь внизу за курганом (О. Гончар).

Завдання 12

Перепишіть, виділяючи відокремлені члени речення.

Любов до вітчизни починається з любові до берізки біля рідної хати, до стежки на городі втоптаній дитячими ногами (М. Рильський). Дніпро внизу розлитий сяє, грає, котить води (М. Рильський). У Моринцях в Шевченковім краю хай буде вік благословенна хата така убога і така багата (Т. Коломієць) Не називаю її раєм тієї хатиночки у гаї над чистим ставом край села (Т. Шевченко).

Завдання 13

Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Відокремлені приклади підкресліть.

Дивлячись на людей усміхався мій батько великий добрий чоловік (О. Донченко). Син кріпака Тарас Шевченко увічнив на папері слово своїх батьків. Шевченко любив малювати пейзаж тобто опис природи. Дід Тараса Шевченка на прізвище Грушівський був учасником Коліївщини. Брат поета Микита мав двох дітей Савку і Надійку. Він Шевченко завжди сучасний і нагальний як правда, добро людяність (Із журналу).

Завдання 14

Знайдіть вставні слова і словосполучення, визначте їх значення та поясніть розділові знаки при них.

І справді, француз Боплан приклав тут усього свого досвіду, щоб зробити Кодак неборимою фортецею (А. Коваль). Голуб, видно, втихомирився й заснув (У. Самчук). Кінь, здається, зупинився біля її хати (М. Стельмах). Марко ніколи не бачив на материнім виду таких крихітних сліз, напевне, старість чи лихоліття здрібнили їх, як здрібнювали все на світі (М. Стельмах). Здавалося, так і треба (У. Самчук). Тепер повернули, без сумніву, до лісу (В. Близнець). Мабуть, нема уже на світі правди! Мабуть, вона уже за море утекла! (Є. Гребінка) Повиймавши хліб із печі, Катря оце вже, либонь, і вправилась була (А. Головка). Може б, та щира, гаряча мова зломилась зиму! (Леся Українка).

Завдання 15

Знайдіть вставні слова і речення, виділіть їх комами.

Треба хліба людині й металу треба музики і п'єдесталу, та мабуть над усе до загибуні треба віри людині в людину (В. Забаштанський). Здається гори перевертав би й не чув втоми (М. Коцюбинський). Виходить немає нічого неможливого для людини, її розуму й сили (С. Голованівський). Ідуть дівчата в поле жати та знай співають ідучи (Т. Шевченко). Може ви чули, як пахне земля? (Т. Масенко) Я люблю, як буває осінню пахне яблуками у хаті (А. Малишко). День побратався нарешті з погодою, в небо підніс малинові знамена (А. Малишко). Чисте небо не налягало на гори, а навпаки своєю високою легкою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх (О. Гончар).

Завдання 16

Складіть і запишіть речення, ввівши в них подані відокремлені обставини.

Всупереч прогнозам синоптиків; наперекір розбурханій стихії; незважаючи на спеку; у зв'язку з ранніми заморозками.

Завдання 17

Знайдіть звертання. Чим вони виражені? Поясніть розділові знаки при них.

Що, братику, посієш, те й пожнеш (Л. Глібов). Любая, милая, чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай? (П. Тичина). Куди ти мчиш, куди летиш, моїх поривів птице рання? (А. Малишко). Яка ж гірка, о Господи, ця чаша (М. Зеров).

Завдання 18

Укажіть ряд із вставними компонентами, що вказують на послідовність викладу думок.

1. Безперечно, безсумнівно, звичайно, природно.
2. Власне, правда, щоправда, на жаль.
3. Очевидно, мабуть, можливо, напевно.
4. Як завжди, як відомо, бувало, як правило.
5. По-перше, наприклад, до речі, зокрема.

Завдання 19

Знайдіть у реченнях відокремлені обставини, додатки. Визначте, як морфологічно вони оформлені. Поясніть розділові знаки.

Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу ту страшную, буду пісню веселу співать. Колись давно, під сонцем полудневим, серед мовчазної розлогії пустині і розпачливо-мертвого простору, в душі раба, що зріс в тяжкій неволі, вродилась мрія (З тв. Лесі Українки).

Завдання 20

Виконайте синтаксичний аналіз речень.

Але доля звела нас дуже близько і, повірите, здружила (Ю. Збанацький). Степ, оповитий тишею, дихав пахощами росяних трав (П. Панченко). Звідси, особливо вночі, в усій своїй величі й красі виступає древній Київ. Ніхто руки мені не стисне в землі холодній і німій (О. Олесь). В полі обабіч дороги стояли високі, вже сизуваті, хліба (Ю. Збанацький).

II варіант

Завдання 1

Спишіть, підкресліть однорідні члени речення. Визначте, на які питання відповідають, якими частинами мови виражені, якими членами речення виступають, як поєднані між собою. Поясніть розділові знаки.

Сама б учила, так не знала (Т. Шевченко). Усмішка гостра, а однак сумна (Леся Українка). Тече вода в сине море, та не витікає (Т. Шевченко). В піснях і труд, і даль походу, і жаль, і усміх, і любов, і гнів великого народу,

і за народ пролита кров (М. Рильський). Чорніє поле, і гай, і гори... (Т. Шевченко). З-поміж верб, та груш, та яворини чорні стріхи глипають, нагнувшись (І. Франко). Лиш кілька стригунців не хочуть ні вівса, ні сну, ні супокою (М. Рильський).

Завдання 2

Знайдіть однорідні члени. Визначте, якими членами речення вони є і як виражений зв'язок між ними. Поясніть наявність або відсутність розділових знаків при однорідних членах.

Сядем тут, відпочинемо, друже, розіславши на камінь шинель (Остап Вишня). Дідько не дідько, людей таких рідко (Народна творчість). Попідтинню сіромаха і днює й нчує (Т. Шевченко). Вона стояла ні жива ні мертва (І. Нечуй-Левицький). Він стояв ні в сих ні в тих (Л. Костенко). Ні бе ні ме ні кукуріку (Народна творчість).

Завдання 3

Знайдіть відокремлені й невідокремлені узгоджені означення. Визначте, чим вони виражені, поясніть розділові знаки при них.

То був тендітний, бліденький підліток, мало схожий на сільських хлопчаків (В. Земляк). Він продовжував із Савкою свою розмову, образливу і гірку для нас (О. Довженко). Мирослава обтерла сльози зі своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима (І. Франко). Поливані без перерви схили поволі вкривалися рівним, немов виточеним шаром блискучої слизької криги (Я. Качура). Освітлені сонцем схили світяться смарагдом (В. Шевчук).

Завдання 4

Утворіть із двох речень одне таким способом, щоб у ньому з'явилась відокремлена частина. Поставте розділові знаки. Визначте, яким членом речення виступає відокремлена одиниця. Як змінився зміст і стиль речення?

На зборах групи обговорюються різні питання. На зборах групи обговорюються питання успішності.

Завдання 5

Перепишіть. Поставте коми між словами, пов'язаними сурядним зв'язком, та виділіть з обох боків комами ті слова, що стоять поза граматичним зв'язком.

У небі сонце і весна і журавлиний крик (О. Підсуха). І дивиться на обриси планети висот космічних перший космонавт (Л. Дмитерко). Осінній холодок над спраглою землею шатро гаптоване широко розп'яв (М. Рильський). Скупе проміння осіннього сонця самітньо відсвічує немічною прозолотою на білому тілі беріз (О. Донченко). Під самою хатою росли червоні білі рожеві маки (І. Нечуй-Левицький). Над ганком висіли важкі кетяги пов'язаної в пучки калини (М. Стельмах). Без мови рідної юначе й народу нашого нема (В. Сосюра). Гірських вершин досягають на жаль не тільки орли (О. Довженко).

Завдання 6

Розставляючи пропущені розділові знаки, випишіть речення зі сполучником та (та й) у такому порядку: а) прості речення з однорідними

членами, б) складні речення. Уставте, де потрібно, пропущені літери, апостроф.

У Сірка очей позичив та й байдуже! Зароби кривно та і з...їж певно. Слова ласкаві та думки лукаві. Розуму палата та ключ від неї загубл...ний. Ліпше без в...чері лягати та без боргів уставати. Не лінився рано вставати та змолоду більше знати. Не журись та за діло б...рись. Намірся та не вдар. Він би і рад косити та нікому косу носити (Народна творчість).

Завдання 7

Випишіть речення з відокремленими обставинами, вираженими сполученням іменників із прийменниками. Поясніть розділові знаки при них.

Отруйні опеньки, на відміну від їстівних, не мають на своїй ніжці білого кільця (З журналу). Малий не ждав напасті, не готувався до опору, але й не розгубився, знаючи, що порятуватися може тільки завдяки самому собі (П.Загребельний). Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його огорнув жаль (М.Коцюбинський). Моя господиня віддала мені цю хату за 15 р., хоч я сама бачу, що, згідно з тутешніми звичаями, вона варта 20 р. (Леся Українка). Я й сама, як той барометр, то падаю, то здіймаюсь духом відповідно станові погоди (Леся Українка). Це були гамазеї, де переховувався недоторканий запас зерна на випадок неврожаю чи якогось стихійного лиха (О. Донченко).

Завдання 8

*Складіть і запишіть чотири пари речень, де б в одних реченнях були вставні слова **виходить, очевидно, можливо, здаватися**, а в інших реченнях ці ж слова виступали б членами речення.*

Зразок. 1. Тут нема, виходить, чого чекати. – З хати виходить дівчина.

Завдання 9

Знайдіть обставини, виражені дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, поясніть розділові знаки при них.

Дівчина, стрепенувшись, підвела голову (О. Гончар). Одарка як різала ножем хлібину, притиснувши до грудей, так і держить її отетерівши (Гр. Тютюнник). Знітившись, я стаю на поріг (М. Стельмах). Раділи люди встаючи (Т. Шевченко). За вікном розсипаючись котилась зоря (М. Стельмах).

Завдання 10

Знайдіть уточнюючі, пояснювальні та присднувальні члени речення, поясніть розділові знаки при них.

На сажень від кущів ріс тоненький, у дві хлопчачі руки завтовшки, бересток (В.Винниченко). У нього [селезня] на крилах темно-синє, з перламутровим відблиском, пір'я, дві білі подушечки на щоках – бакенбарди (В. Близнець). До нього прийшов особливий, навіть не дуже великий, жаль (В. Шевчук). Там, над Россю, стоїть одна висока скеля (І. Нечуй-Левицький). Біля тих дверей на східцях і далі, майже до шосівки, стояла нерушна, мов нежива, черга (В. Шевчук). На лівому боці яруги, на відлозі, сліпучо-біла товчениця пісків, зелений полиск густого шелюжиння (Гр. Тютюнник).

Завдання 11

Перепишіть, відокремлюючи комами обставини, виражені дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами.

Грає сонце промінцями, білий сніг стає струмками, і співаючи струмки шлях знаходять до ріки (М. Стельмах). Виблискувала в лузі річка і звиваючись губилася в зелених шатах надбережного гаю (А. Шиян). Блакитний час прикинувшись водою тече в піщаних, чистих берегах (Є. Гуцало). Веслує літо в хмарну оболугу по заводях просмоленим човном, і натомивши у мандрівці ноги лягає день спочити за горбом (Є. Гуцало). Сонях дістав із грудей золотаве, задимлене серце і закохавшись у ластівку ластівці віддає (Є. Гуцало). Іван з жахом побачив, як виткнувшись з-за галузок застрягли головами бородаті цапи (М. Коцюбинський).

Завдання 12

*Складіть і запишіть кілька речень із відокремленими прикладками в поєднанні зі словами **на ім'я, родом, так званий, зокрема**.*

Завдання 13

Перепишіть, виділяючи відокремлені члени речення.

Греблею йшла череда і здіймаючи куряву ревла та мекала (М. Коцюбинський). Димок від розкладених на землі вогнищ прозорими струмочками здіймався до блакитного неба (М. Коцюбинський). Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдалині, і крім нього ніде ні паруса, ні катерка (О. Гончар). Озеро схоже на велетенську пласку чашу (Є. Гуцало).

Завдання 14

Знайдіть вставні слова і речення, виділіть їх комами.

Мабуть то й буде ідеальне суспільство майбутнього, коли потребою для кожної людини стане робити для іншої тільки щось добре, приємне, корисне, може навіть самопожертвоне (О. Гончар). Не можна кажуть людині помолодшати, а подобрішати завжди можна (О. Гончар). Всяке трапитись може на довгій віку (О. Підсуха). Ти мене, кохана, проведеш до поля я піду – і може більше не прийду (М. Рильський). Невже і справді неминучість є у чергуванні радості і лиха (Л. Первомайський). Справді краще в ріднім краю хоч і кості положить, ніж в чужині в супокою, хоч би і в достатку жить (І. Франко). Трудно розказати, для чого власне нам потрібна мрія і що вона таке, та певне в світі ніхто живий без мрії не прожив (Леся Українка). На жаль світ побудований так що щастя людства здобувається ціною чийсь страждань (О. Довженко).

Завдання 15

Уведіть у речення фразеологізми, визначте синтаксичну функцію їх, поясніть розділові знаки.

Не чуючи ніг; згорнувши руки; не пам'ятаючи себе; не переводячи духу.

Завдання 16

Знайдіть вставні слова і словосполучення, визначте їх значення та поясніть розділові знаки при них.

Батько, звісна річ, відвідав приятеля в лікарні й спитав, чи в нього на складі все гаразд (В. Шевчук). Хм, коли по зросту судити, невелика в нього доля, але, видать, проворна (М. Стельмах). У мене душа, було, піснями аж бринить (Л. Костенко). Це як, скажімо, вірувати в Бога і продавати душу сатані (Л. Костенко). Небо, очевидно, захмарене, бо на ньому ані вогника (В. Шевчук). На щастя, Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега (В. Винниченко). Через це я, на велику втіху батьків, повернувся до Житомира (В. Шевчук). Найдовше стояв Сіроманець перед будинком Чепіжного, але й Чепіжного, на його превеликий жаль, не було на цей раз вдома (М. Вінграновський). У мене, недавно на городі Червона Рожа зацвіла, і треба ж, на біду, край неї Хміль пустився! (Є. Гребінка).

Завдання 17

*Складіть і запишіть речення з уточнювальними членами, які приєднувались би словами: **навіть, або, головним чином, тобто, а саме, у тому числі, особливо.***

Завдання 18

Укажіть ряд із вставними компонентами, що виражають невпевненість мовця у повідомлюваному.

1. Безперечно, напевно, природно, звісно.
2. На щастя, мабуть, видно, до слова.
3. Власне, очевидно, щоправда, ймовірно.
4. Як відомо, навпаки, наприклад, звичайно.
5. Можливо, здається, видно, мабуть.

Завдання 19

Поширте подані речення уточнювальними або відокремленими членами. Поясніть розділові знаки.

Сьогодні він був зосереджений. Чути переплеск весла. Сонце сховалось за лісом. Стояла надзвичайно приємна й тиха весна. Відбудеться зустріч із письменником. Ми читали вірші.

Завдання 20

Виконайте синтаксичний аналіз речень.

Хоч, правду кажучи, юнак не вважав спів за професію (І. Ле). Стривожені світлом, звірятка заворушилися, збилися в одну купку (О. Донченко). Стіни, від підлоги до стелі, завішані були безліччю картин. І слухав місяць золотистим вухом страшні легенди про князів і ханів (Л. Костенко). Обидва, Діденко і Чумак, прислухались до шереху в передпокої (А. Головка).

СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ

Увага! Просте ускладнене речення розібрати за схемою і зразком простого речення, які розміщені у попередньому розділі.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. Київ, 1982. 132 с.

2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983. 219 с.
3. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1989. 334 с.
4. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
5. Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання. Київ, 1989. 883 с.
6. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1999. 207 с.
7. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2002. 439 с.
8. Доленко М. Т. Сучасна українська мова. Київ, 1974. 367 с.
9. Дудик П. С. Синтаксис словосполучення і простого речення. Київ, 1975. 222 с.
10. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.
11. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. Донецьк, 2001. 662 с.
12. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. Київ, 1986. 168 с.
13. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 560 с.
14. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ, 1995. 312 с.
15. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. Луцьк, 2004. 393 с.
16. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2003. 287 с.
17. Сучасна українська літературна мова в 5 кн. Київ, 1969-1973.
18. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2001. 400 с.
19. Сучасна українська мова. Київ, 2005. 488 с.
20. Тоцька Н. І. Українська пунктуація: Практикум. Київ, 1990. 157 с.
21. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 856 с.
22. Українська пунктуація. Київ, 1994. 112 с.
23. Український правопис. Київ, 2004. 240 с.
24. Шевчук С., Кабиш О., Клименко І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 544 с.

РОЗДІЛ 7

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНІ, СКЛАДНОПІДРЯДНІ ТА БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Складне речення. Складне речення як синтаксична одиниця. Проблеми дослідження складного речення. Визначальні граматичні та семантичні ознаки складного речення. Засоби зв'язку частин складного речення. Поділ складних речень за основними засобами зв'язку на сполучникові та безсполучникові.

Складносурядні речення. Складносурядні елементарні речення. Засоби вираження синтаксичних зв'язків і змістових відношень між частинами складносурядного речення.

Структурно-семантичні типи складносурядних речень, виділювані на основі єдності характеру синтаксичних зв'язків і семантичних відношень між компонентами. Засоби поєднання предикативних частин складносурядних речень. Складносурядні речення відкритої та закритої структур.

Складнопідрядні речення. Складнопідрядні елементарні речення. Синтаксичне значення понять «головна частина» та «підрядна частина». Функції сполучних слів і сполучників у складнопідрядному реченні. Вказівні слова як факультативні та обов'язкові компоненти в головній частині. Принципи класифікації складнопідрядних речень.

Структурно-семантичні типи складнопідрядних речень (розчленовані і нерозчленовані). Характеристика складнопідрядних речень у зв'язку з функцією підрядної частини.

Складнопідрядні речення нерозчленованої структури. Складнопідрядні речення з підрядними присубстантивно-атрибутивними. Роль займенниково-співвідносного зв'язку у формуванні структури складнопідрядного речення. Складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним. Формальні та семантичні принципи його внутрішньої диференціації.

Складнопідрядні речення розчленованої структури.

Різновиди складнопідрядних речень із підрядними обставинними. Підрядні речення місця, часу. Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, міри або ступеня, порівняльними. Складнопідрядні речення з підрядними причини, наслідку, з підрядною частиною умовною, допустовою.

Складнопідрядне речення з підрядним супровідним. Складнопідрядні речення із зіставними і пояснювальними відношеннями між предикативними частинами. Функціональне співвідношення другорядних членів речення та підрядних частин складнопідрядних речень.

Складні сполучникові речення з різними типами синтаксичного зв'язку.

Безсполучникові складні речення. Проблема статусу складних безсполучникових речень. Складні безсполучникові речення з однотипними частинами. Складні безсполучникові речення з різнотипними частинами.

Елементарні й неелементарні безсполучникові речення. Засоби синтаксичного зв'язку в безсполучниковому складному реченні. Роль інтонації в організації безсполучникових речень. Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

I варіант

Завдання 1

Установіть, які складнопідрядні речення і чому належать до конструкцій розчленованої структури, а які – до нерозчленованої. Назвіть засоби зв'язку, що поєднують предикативні частини.

За вікном так само лютував вітер, від чого по кімнаті ходили довгі прохолодні смуги повітря (В. Шевчук). Він отак би й виріс серед уквітчаних

тих ночей, якби не настали ночі інші – без вогнів (Г. Тютюнник). Розішлю свої думи в дозори, щоб у сизому міражі не ступало свавільне горе на кордони своєї душі (В. Симоненко). Літо було дощове, так що трави наростало багато (З журналу). Шануй же запах хліба і води землі тієї, де твої сліди лягли на стежці до голубого броду (Г. Косинка). Тільки той може творити історію, хто сьогодні бореться й живе (М. Рильський).

Завдання 2

Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

Реве Дніпро й лани широкополі медами пахнуть колосом шумлять. Вдалині хиталися дерева і синів задуманий прибій. Земля тремтить у млості і ронить пелюстки і невідомі гості злітаються в садки.

Завдання 3

*Поясніть, чому в поданих реченнях перед сполучником **і** в одних випадках стоїть кома, а в інших – ні.*

Я іду до гаю, і блакить безкраю серце моє лине й птицею співає про весну чудесну на моїй Україні (В. Сосюра). Я люблю, коли в листя зелене дерева одягає весна, і під вітром хитаються клени, і співає в квітках далина (В. Сосюра).

Завдання 4

Перепишіть, поясніть розділові знаки між частинами складносурядних речень.

Минулася буря – і сонце засяяло (М. Рильський). Між очеретів і рокит пасе ріка тумани-вівці; і синій лід, мов синій кит, у січні їй лише наснитися (А. Мойсієнко).

Завдання 5

Визначте складнопідрядні речення з підрядними означальними, з'ясувальними та займенниково-співвідносними. Встановіть засоби зв'язку. Поясніть, які слова чи словосполучення головної частини пояснюються підрядною частиною.

Хіба на Україні може народитися людина, яку б обминула пісенна стихія, щира вдача? (З журналу). Командири зупиняли по дорогах бійців, що відбилися від своїх частин, звертали в окопи, вириті на дніпровських схилах (Г. Тютюнник). Чутка, що на сходку прийдуть робітники з міста, ще більше розворушила селян (П. Панч). Відомо, що творча своєрідність художника слова найповніше проявляється у його книгах (З журналу). Дедалі скульптор все більше переконувався в тому, що мусить негайно виїхати звідси (О. Гончар).

Завдання 6

Накресліть схеми речень.

У такі хвилини думка проситься в слово, мисль дитяча шукає і знаходить яскраві, барвисті, запашні слова, народжується поетичний образ, творення якого викликає в дітей гордість (В. Сухомлинський). Дмитро уважним поглядом вдивляється в далечінь, мов читає живу книгу далів; у плюскіт стебла непомітно вплітаються голоси його великої рідні, і кожне

поле дивиться на нього допитливими очима друзів, що, мов казку, підводили до сонця народне добро (М. Стельмах). Золота порохівниця місяця, вистромившись із-за могил, порошила трави голубим пилом, і здавалося козакові, що там, у степу, ворухнуться щось, іржуть чийсь коні, і вже не рокотання бандур чути звідти, а ледве вловимий передзвін шабель, і не сиділося старому, не їлася йому саламата, свербіла рука до шаблюки, до бою кликало серце (Г. Тютюнник).

Завдання 7

Знайдіть складносурядне речення з протиставними відношеннями. Випишіть його та побудуйте схему речення.

Та сам я шукав не істини модні – розшукую в хаосі власну особу (М. Руденко). Боєць з хибами все-таки боєць, а муха без хиб – всього лише бездоганна муха (О. Довженко). Не зорі падають із неба, зірки ідуть на небеса (В. Симоненко). Ні! Годі вже! Життя не пошкодую, а привілеї наші поверну! (І. Кочерга). Я принесу тобі свою надію, а подарую смуток і біду (В. Симоненко).

Завдання 8

Визначте типи складнопідрядних речень.

Для того, щоб любити власний народ, не треба нам ненавидіти інший народ (О. Кобилянська). Пережив запаморочливо приємні події, незважаючи на те, що всі вони розгорталися вже як по-писаному, щоправда, кожного разу з новими деталями (А. Головка). Двоє старих, чий син десять літ тому загинув в авіаційній катастрофі, колишуть немовля (В. Стус). Дужі крила нового села піднімалися в легке небо, вирізнялися рельєфно, і так близько, як тільки буває в прозорі осінню годину (М. Стельмах). Я не на те, слова, ховала вас і напоїла кров'ю свого серця, щоб ви лилися, мов отрута млява, і посідали душі мов іржа (Леся Українка).

Завдання 9

З'ясуйте, в яких конструкціях частини складнопідрядного речення поєднані сполучником, а в яких сполучним словом. Відповідь обґрунтуйте.

За Россю печеніги покрадьки стежили за княжими посланцями, що бігли слідом за Перуном (П. Загребельний). Як поле чекає на сівача, так дівоче серце на любов (Народна творчість). За столом заворушилися чоловічі тіла, наче розгойдували важкий дух пасхальних свічок (В. Даниленко). Все, чим образили поета, акумулюється в слова (Л. Костенко). Слова самі на голос наvertsались, як сльози наvertsаються на очі (Л. Костенко). А я прийшла сюди аж з Балаклеї, хоч я людина вже не при здоров'ю (Л. Костенко). Слухай, як сумно у тиші прозорій ступає серце в холодне вікно (В. Сосюра). Як ви забули Корсунь і Пиляву, як вам на греця слава Жовтих Вод, то промініяйте славу на халяву, і засміється сам Іскаріот (Л. Костенко).

Завдання 10

Складіть по три речення, частини яких поєднані тільки сполучниками, сполучними словами та сполучними засобами, які в одних випадках виступають сполучниками, а в інших – сполучними словами.

Завдання 11

Підкресліть граматичну основу речень. Визначте типи складнопідрядних речень за структурно-семантичною класифікацією. Накресліть схеми.

До вечора вони не розмовляли між собою, хоч і бачилися в польовому таборі під час обідньої перерви (Г. Тютюнник). Та найбільш за все йому хотілось якимсь чином підслухати або перехопити листа й дізнатись, що вона його любить (С. Кононенко). Коли ж забудеш рідну мову, загубиш душу ти свою (В. Сосюра). Якимось так виходило, що ми бачились останнім часом рідко (О. Лишега). Максим навіть не образився, чим ще більш звеселив сусіда (П. Загребельний). Хай буде так, як я собі велю (Л. Костенко). Тут колись був банк, де служив батько його гімназійного друга (П. Загребельний). За столом заворушилися чоловічі тіла, наче розгойдували важкий дух поминальних свічок (В. Даниленко). Щастя, що люди добрі привели її додому (В. Габор).

Завдання 12

Додайте до кожної поданої частини головну або підрядну і за допомогою сполучних засобів утворіть складнопідрядні речення з максимально можливою кількістю підрядних різних видів.

1. мені примарилася повінь...
2. ... соняшники високо попіднімали свої жовті голови...

Завдання 13

Складіть речення за поданими схемами та зробіть їх повний синтаксичний розбір.

[...,(що),].
[ ], [   ]: [   ].

Завдання 14

Замініть складносурядні і складнопідрядні речення на безсполучникові. Поставте розділові знаки. Визначте смислові відношення.

Багатому і діти чорт колише, а бідному і янгол не рідня (Л. Костенко). Й крізь ридання чув я невимовне, як ридала за стіною ти (В. Сосюра). На світанку наш взвод вирушив, і за ним потяглися інші підрозділи (О. Гончар).

Завдання 15

Визначте вид складносурядних речень.

Одна неволя панська, а друга – царська (С. Васильченко). Уночі була гроза, а ранок видався ясний на диво. Схилилась над колискою мати, і перші звуки колискової пісні, музика рідної мови переливаються в її кровинку (З підручника). Аркадій Петрович щодня дивився на квітник, але тільки сьогодні він його зацікавив (М. Коцюбинський). Попереду героїчна праця і славні перемоги (З журналу). Біля ніг її плещеться море і, мов питаючи в тривозі одну другу про щось найголовніше в світі, хвиля хвилю доганяє (О. Довженко). Може, квіти зйдуть – і настане ще й для мене весела весна (Леся Українка).

Завдання 16

Визначте тип підрядних частин у складнопідрядних реченнях.

А чи сумуєш ти від того, що в нас в садку немає пташок співучих, не чуть пісень сріблястих про ночі зоряні, про сонце, про кохання? (О. Олесь). А проте я не боюсь їх і добре знаю, хто вони (Леся Українка). Яюсь не помітили, коли почала йти, ішла й пройшла перед очима вся череда (С. Васильченко). Тарас Шевченко ще змалку купався у тих віршах невідомих поетів, що звать їх народними піснями (С. Васильченко). Тільки той, хто засвоює мовну культуру в усій її сукупності й багатогранності, здатен стати творцем мовних цінностей і найповніше виразити себе як особистість у будь-якій галузі суспільної діяльності (З підручника). Обмеження сфер, де використовується національна мова, приводить до знекровлення культури (З підручника). Психологи досліджують, від якого моменту починається спілкування людини з навколишнім світом, коли дитина починає сприймати, розрізняти звуки людської мови (З підручника).

Завдання 17

У якому реченні неправильно розставлено розділові знаки? З'ясуйте правила вживання розділових знаків у кожному прикладі.

Іду я вольною землею понад схвильованим Дніпром і ніби з радістю моєю все обіймається кругом – і крила граючі чайні, і шелест в дубові старім, і дим осель, і десь в долині ще лиш народжується грім (В. Бичко). Був зорепад і зелен сад, і ми були у парі (Н. Яремчук). Відійшла журавлина пора, відлетіли з озера й останні качки, і вже за хатою в золотій метелиці листу кружляє, гуде падолист (М. Стельмах). Цвіла у серці квітка, й надив очі знайомий погляд хто зна звідки – з мінливих зірок, з цвіту дерев (М. Коцюбинський). Ще квітнуть зорі, і в діброві зозулі ще не одцвілись (Г. Світлична).

Завдання 18

Укажіть складнопідрядне речення з підрядною частиною місця, проаналізуйте його.

Де пройде сила наша – пречудові в житті людини зміни постають (П. Тичина). Сонце сходить не тільки в небі, сонце сходить у нас самих (В. Підмогильний). Благословенна будь, родино, де в згоді сестри і брати (М.Ткач). Врешті – хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається (М. Коцюбинський). Справжня любов народжується тільки в серці, яке пережило турботу про долю іншої людини (В. Сухомлинський).

Завдання 19

Накресліть схеми безсполучникових складних речень. Поясніть смислові відношення між частинами.

А може, в цьому й є моя сміливість: палити серце в хуртовині сніжній, купати душу у холодній зливі, на жовтій квітці декілька краплин – ясне вино на золотавім лезі (О. Теліга). Дзвенить у зорях небо чисте, палає синім льодом шлях (Д. Павличко). Яка ж хмільна відрода – іти назустріч дням і знать: мине печаль і знада, покосом ляже сіножать (Юрій Клен). Любим

життя, топчімо зелен-ряст. Усім живим уміймо дорожити і пам'ятаймо: живемо лиш раз, удруге нам на цій землі – не жити. Пелюстка кожна повна музики: квітує сад. Матері переходять в пам'ять – не лишають по смерті нас (З творчості М. Луківа).

Завдання 20

Виконайте синтаксичний аналіз поданих речень.

На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки що розпускалися (М. Коцюбинський). Білося серце, і грала кров од передчуття чогось в житті радісного, могутого (С. Васильченко). Досліджуючи співвідношення мови і культури, вчені детально зупиняються на функціях, які виконує мова в суспільстві (З підручника). І здається малому, що там – край світу (С. Васильченко). Кажуть же, що народився такий, що волю в панів одніме... (С. Васильченко). У новопобудовану хату насамперед вносять ікони і вішають їх у красному куті; під ними, на покутті, ставлять діжу; на стіл кладуть хліб із сіллю (Г. Вулашев). Ніхто не знає: тільки баба та вся громада, тільки сич та сова, та людей півсела! (Народна творчість).

II варіант

Завдання 1

*З'ясуйте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами, які поєднуються сполучним засобом **що**. У яких випадках **що** виступає сполучником, а в яких – сполучним словом? Вкажіть на синтаксичну функцію сполучних слів.*

Так мені чогось сумно й боязко, що аж серце моє мре (Марко Вовчок). Климко переніс із гуртового барачного погребу ті запаси, що вони мали з дядьком про осінь (Г. Тютюнник). Так легко, так вільно було Єльці з ним, що виникало бажання помовчати, не почувавши від того незручності (О. Гончар). Як добре те, що смерті не боюсь я (В. Стус). Ти знаєш твердо, що кривава путь веде до сонця наші всі країни (М. Рильський).

Завдання 2

Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе! (М. Рильський). Мороз прилине синьо і прозоро розвісить скрізь інею синій дим і на шибках невидані узорі він малює генієм своїм (В. Сосюра). Тільки невсипуще море бухає десь здалеку та зорі тремтять в нічній прохолоді (М. Коцюбинський).

Завдання 3

*Поясніть, чому в поданих реченнях перед сполучником **і** в одних випадках стоїть кома, а в інших – ні.*

Яка неозора далечінь і яка краса довкола! Треба негайно взятися за роботу, і слід довести справу до кінця (З журналу).

Завдання 4

Перепишіть, поясніть розділові знаки між частинами складносурядних речень.

В оцім яру є озеро й ліс попід горою, а в лісі скарб (Т. Шевченко). Ми одностайні у труді – і цим ми вічно молоді! (М. Рильський).

Завдання 5

Визначте складнопідрядні речення з підрядними означальними, з'ясувальними та займенниково-співвідносними. Встановіть засоби зв'язку. Поясніть, які слова чи словосполучення головної частини пояснюються підрядною частиною.

Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилися любити (Т. Шевченко). У княжий табір вісник вість приніс, що меч тевтона над Волинню звис (М. Бажан). Ось і ворота, звідки він виходив тоді, радісно схвильований розмовою з Тесленком (А. Головка). Хто мовчить, той двох навчить (Народна творчість). Чужа хата така, як свекруха лихая (Народна творчість). Хто б міг подумати, що дві людські душі так між собою можуть говорити (М. Коцюбинський).

Завдання 6

Накресліть схеми наведених речень.

Пасажири, які ідуть через Донбас до моря, похапцем зачиняють вікна вагонів од пилу і вугляного порошу, – їм і на думку не спаде, що цей край насправді інакший, що повітря в ньому цілюще й солодке, а сонце пекуче і життєдайне (Ю. Яновський). Коли вимовив слово-звернення, ніби електричним струмом по натовпу вдарило, загорілося подивом і надією очі, люди враз збагнули. Що в світі сталося щось велике, значне, те саме. Чого нетерпляче, потаємно ждали довгі дні і ночі (Ю. Збанацький). Я стільки горя бачив на війні, але душа на попіл не згоріла, і хочеться так ніжності мені, щоб серце в грудях радісно щеміло (Г. Тютюнник).

Завдання 7

Знайдіть складносурядне речення подвійного сполучникового зв'язку з наслідково-висновковими відношеннями. Вишийте його та побудуйте схему речення.

Ідуть часи, та материнські груди годують нам нащадків день за днем, а значить – старості у них не буде, а значить – ми ніколи не помрем (Ю. Дмитренко). Вночі небо належить всесвіту, а вдень – землі, розцвітає її барвами й живе її життям (Ю. Мушкетик). Хоча б літ двадцять так прожити, а потім – ще сто двадцять літ (О. Підсуха). Час зупинився, застиг, та ось краплини гойднулися невблаганно донизу, зникаючи одна по одній (А. Дімаров). Можливо, вся у тому й суть, що люди в даль гуртом ідуть, та кожен має власну путь здобутків і нестям (С. Голованівський).

Завдання 8

Визначте типи складнопідрядних речень.

Місто здавалося Єльці чимось єдиним, нерозгаданим, живим, таким, що має душу (О. Гончар). На троянду, що її Губенко тримав у руці, падали відблиски заграви (Ю. Яновський). Ми підем, де трави похилі (А. Малишко). Коли додому я прийду в годину радісно-побідну, я на коліна упаду і поцілую

землю рідну (В. Сосюра). Якби в морі була солоня вода, то там риба не водилася б (Г. Тютюнник).

Завдання 9

З'ясуйте, в яких конструкціях частини складнопідрядного речення поєднані сполучником, а в яких сполучним словом. Відповідь обґрунтуйте.

Ми хвилі побачимо знову, де Лавра стоїть на горі (В. Сосюра). Коли ж забудеш рідну мову, загубиш душу ти свою (В. Сосюра). Волин зібрав рештки своїх сил і піднісся вгору якраз тоді, коли вовкулака стрибнув на нього (Ю. Покальчук). Правди в брехні не розмішуй, бо на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (В. Симоненко). Я обламаю хвилинам пальці, щоб не сплітались в печаль годин (Л. Костенко). Ніколи не знаєш, як підступитися до високих жінок (П. Загребельний). Краще мовчати, чим говорити про те, чого не знаєш (У. Самчук). Хлопці, уговор такий: що б там не трапилось, один на одного не гавкати (Г. Тютюнник).

Завдання 10

Складіть по три речення, частини яких поєднані тільки сполучниками, сполучними словами та сполучними засобами, які в одних випадках виступають сполучниками, а в інших – сполучними словами.

Завдання 11

Підкресліть граматичну основу речень. Визначте типи складнопідрядних речень за структурно-семантичною класифікацією. Накресліть схеми.

Природа відмірила йому усе пропорційно, що важко було б говорити тут про якусь незграбність (Ю. Покальчук). Але тут йому здалося, що за папороттю щось забіліло і ген проплигло (О. Жовна). Коли потяг у даль загуркоче, пригадається знову мені дзвін гітари у місячні ночі, поцілунки й жоржини сумні (В. Сосюра). Але ця думка швидко минула, бо враз за нею виринув спогад про Леу (Ю. Покальчук). У лісі звучала музика, чарівна мелодія, від якої в мене уві сні защеміло серце (О. Жовна). Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов (В. Сосюра). Та ж там котрогось просто підкупили, щоб учинив оцей розгардіяш (Л. Костенко).

Завдання 12

Додайте до кожної поданої частини головну або підрядну і за допомогою сполучних засобів утворіть складнопідрядні речення з максимально можливою кількістю підрядних різних видів.

... в її очах була байдужість...

... віє в серці весною... ..

Завдання 13

Придумайте речення за поданими схемами.

[..така] – [що].

[   ], (як).

Завдання 14

Замініть складносурядні і складнопідрядні речення на безсполучникові. Поставте розділові знаки. Визначте смислові відношення.

Несказаний жах обійняв Соломію, коли вона побачила наступаючі буруни вогняного моря (М. Коцюбинський). Печалей я мав багато, але мудрості вони мені не принесли (Ю. Мушкетик). Всі вони благословляли любов і не знали про те, що нею можна жити і в хвили проклинати її (Ю.Мушкетик).

Завдання 15

Визначте вид складносурядних речень.

Се завжди його хвилювало, а по розмові почув він бадьорість і апетит (М. Коцюбинський). Жовті палички цвіту тихо гойдались на волосинках вздовж колосків, і непомітний пилок золотився на сонці (М. Коцюбинський). Микола направив струни, повів смичком – і жалібна пісня розляглася по хаті (І. Нечуй-Левицький). Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та матір'ю вже й пообідали (І. Нечуй-Левицький). По узліссі на галявині зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава (Г. Коваль). Скоро уся долина і гори блищать вогнями, і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня (М. Коцюбинський). Ранок такий то був тихий та ясний придався: ні вітерець не війне, ні хмара не збіжиться (Марко Вовчок).

Завдання 16

Визначте тип підрядних частин у складнопідрядних реченнях.

Дівчина співала стиха та виразно про того сироту-наймита, що не має в світі роду (С. Васильченко). Перше горе, що отруїло хлопчаке серце, – злидні та праця поклали матір в домовину (С. Васильченко). Творчість рідною мовою – це спілкування і зі своїми сучасниками, і з попередніми поколіннями, які створили культурний шар духовності народу (З журналу). Чув щось важке у собі і не хотів признатись, що то образа (М. Коцюбинський). Найгеніальніший драматург не здатний вимислити більш гострі, неймовірні, але жахливо правдиві колізії, аніж ті, що є канвою біографії Шевченкової (З підручника). З-поміж найвищих оцінок, якими означено талант і одержимість Лесі Українки, є й така – прометеївського роду (І. Франко). Треба нам, письменникам, треба говорити так, щоб і недруги вивчали нашу мову, аби читали нас в оригіналі (І. Вільде).

Завдання 17

У якому реченні неправильно розставлено розділові знаки? З'ясуйте правила вживання розділових знаків у кожному прикладі.

Отак би тут стоять години цілі і слухать мову птиць, лугів, дібров (К.Дрок). Сіножаті скосяться, і пшениця вижнеться, листячком засиплються всі сади (С. Пушик). Як добре у житті закоханим і як тривожно в світі їм! (В. Сосюра). У вікна дивиться степ, і все спливає, як безконечне море (М. Коцюбинський). Горіти зорі і тужавіти сокам, старіти корі, і вкриватися мохом (Л. Талалай).

Завдання 18

Укажіть та схарактеризуйте речення з підрядною частиною причини.

Той, у кого порожня душа, не може бути справжнім другом, він не відчуває людяності в дружбі (В. Сухомлинський). Не співай печальної: й так

на серці тінь (П. Усенко). Дезорганізований раптовістю атаки, ворог не встиг учинити скільки-небудь сильного опору (О. Гончар). Так шумить поріг – людського голосу не чути (Л. Костенко). Той, хто угору йде, не оглядається на скелі і на терни, бо зна мету і має віру в неї непохитну (І. Франко).

Завдання 19

Перебудуйте речення так, щоб вийшли безсполучникові складні конструкції.

Він зрозумів, що життя дається лише один раз і двічі молодим не бути (М. Луків). Золотіє вечірня тополя, й дивним світлом горять небеса, покотилась зоря, мов сльоза, у долоні пшеничного поля (М. Луків). Доброта – це наче руки мами, на яких тримається життя (М. Луків). Якщо раніше встанеш, то більше діла зробиш (Народна творчість). Наука вчить багато, а життя – ще більше (Народна творчість). Найшла коса на камінь, бо коса не втне, а камінь не подається! (Народна творчість).

Завдання 20

Виконайте синтаксичний аналіз поданих речень.

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними – квітник (М. Коцюбинський). Після вечері Микола взяв свиту й ліг спати на току, на соломі, але його не брав сон (І. Нечуй-Левицький). Кожний політичний діяч приречений на поразку, якщо його робота позбавлена постійного спілкування з людьми (З журналу). Забув про школу Шевченко, думав за нове і яка то доля буде в малярах (С. Васильченко). Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть (Панас Мирний). Прикмети ясної сухої погоди: вночі було тихо, вранці піднявся вітер, вдень він посилювався, в надвечір'я стих (З журналу). Тут, за хатою на осонні, росли вишні вздовж дерев'яної огорожі, за ними купчилися кущі малини та смородини (Є. Гуцало).

СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ

Синтаксичний аналіз складного речення здійснюють з урахуванням типу цієї синтаксичної одиниці за будовою і характером синтаксичного зв'язку (сурядного чи підрядного).

Схема аналізу складносурядного речення

1. Аналізоване речення.
2. Із скількох частин складається? Назвати їх.
3. Які змістові відношення та їх відтінки існують між частинами: єднальні (перелік одночасних або сумісних явищ, перелік послідовних явищ, наслідково-висновкові відношення), протиставні, зіставні, розділові (чергування явищ, несумісність явищ, непевність сприйняття), приєднувальні, градаційні?
4. Якими засобами зв'язані частини складносурядного речення (інтонація, сурядні сполучники, порядок розташування частин, спільний другорядний член, наявність у наступній частині співвідносного займенника або прислівника)?

5. Якими є частини складносурядного речення за наявністю головних членів, другорядних, за ускладнюючими засобами, за повнотою?
6. Характеристика кожної частини за членами речення (зв'язки, засоби зв'язку, відношення між ними).
7. Розділові знаки в реченні
8. Графічна схема речення.

Зразок

1. В моїй душі мелодія осіння, та в ній я чую ноти весняні (В.Сосюра).
2. Це речення складносурядне, складається з двох предикативних частин:
  - 1) В моїй душі мелодія осіння,
  - 2) в ній я чую ноти весняні.
3. Між частинами відношення протиставні (з протиставно-допустовим значенням).
4. Частини зв'язані між собою сурядною (протиставною) інтонацією, протиставним сполучником *та*.
5. Усі частини складного речення – за моделлю простого речення – двоскладні, поширені, неускладнені, повні.
6. Перша частина – *В моїй душі мелодія осіння* – предикативний центр: *мелодія осіння*; підмет (*мелодія*) простий, виражений іменником жіночого роду, у формі називного відмінка однини; присудок (*осіння*) складений іменний присудок, виражений нульовою дієслівною зв'язкою та прикметником у називному відмінку однини жіночого роду. Зв'язок між підметом і присудком – координація, засіб вираження зв'язку – флексія *-я*, інтонація, відношення предикативні.

Група підмета відсутня.

Група присудка: (Є) *осіння* (де?) *в душі* – обставина місця, виражена іменником в місцевому відмінку однини жіночого роду з прийменником; керування; відношення обставинні. Засоби вираження – закінчення *-і* та прийменник *в*. *В душі* (чий?) *моїй* – узгоджене означення, виражене присвійним займенником у місцевому відмінку однини жіночого роду; повне узгодження; атрибутивні відношення; засіб вираження – закінчення *-ій*.

Увага! За цим зразком розбирається кожна частина.

7. Коми відділяють частини складносурядного речення за правилами «Українського правопису».
8. Графічна схема речення така: [1], та [2].

Схема аналізу складнопідрядного речення

1. Аналізоване речення.
2. Яке це речення за метою висловлювання, емоційним забарвленням (розповідне, питальне, спонукальне, окличне).
3. Визначте, яке речення за складом, назвіть головну і підрядну частини.

4. До якого члена головної частини (чи до всієї головної частини) відноситься підрядна? Розчленована чи нерозчленована конструкція?
5. На яке питання відповідає підрядна частина?
6. Вид підрядної частини.
7. Якими засобами підрядна частина зв'язана з головною (підрядна інтонація, сполучник або сполучне слово, вставне слово, співвідношення видових часових і способових форм дієслів-присудків, порядок предикативних частин, фразеологічні елементи)?
8. Група в окремих видах підрядних речень (присубстантивно-атрибутивне, атрибутивно-поширювальне).
9. У якій синтаксичній функції виступає сполучне слово?
10. Позиція підрядної частини щодо головної.
11. Характеристика головної і підрядної частин за схемою простого речення.
12. Пояснити розділові знаки в реченні.
13. Графічна схема речення.

Зразок

1. Твій дух не став приниженим і плюсклим, хоч доля слава чорні килими (Л. Костенко).
  2. Речення складне, складнопідрядне; головна частина: *твій дух не став приниженим і плюсклим*; підрядна частина: *хоч доля слава чорні килими*.
  3. Це речення розчленованої структури.
  4. Підрядна частина відповідає на питання *незважаючи на що?*
  5. Підрядна частина допустова.
  6. Зв'язана з головною частиною підрядною інтонацією, підрядним сполучником *хоч*, позицією підрядної частини після головної.
  7. –
  8. –
  9. Підрядна частина стоїть після головної (постпозиція).
  10. Головна частина – за моделлю простого речення, двоскладна, поширена, повна, ускладнена однорідними присудками; підрядна частина – за моделлю простого речення, двоскладна, поширена, повна, неускладнена.
- Увага!** Одна з частин розбирається за членами речення, як у простому реченні.
11. Після слова *плюсклим* стоїть кома, яка відділяє підрядну частину від головної.
  12. Графічна схема речення така: [ ], (хоч).

Схема аналізу складного безсполучникового речення

1. Аналізоване речення.
2. Яке це речення за метою висловлювання, емоційним забарвленням (розповідне, питальне, спонукальне, окличне).
3. Яка інтонація є засобом зв'язку?
4. Кількість предикативних частин, що входять до складу речення (виділити кожну з них)

5. Речення з однотипними (однорідними) частинами, з різнотипними (неоднорідними) чи ускладненого типу?

а) Які смислові відношення існують між частинами складного безсполучникового речення з однотипними частинами (перелік одночасних чи сумісних явищ, перелік послідовних у часі явищ, зіставлення чи протиставлення явищ)?

б) Яку підрядну частину нагадує собою одна з предикативних частин прогнозованого безсполучникового речення з різнотипними частинами (з'ясувальну, часову, способу дії, умови, мети тощо)?

6. Якими засобами виражені смислові і синтаксичні зв'язки між предикативними частинами речення (співвідношення часових, видових і способових форм дієслів – присудків, порядок розташування предикативних частин, спільний другорядний член, наявність у наступній частині співвідносного займенника чи прислівника, наявність у першій частині слова, що потребує пояснення)?

7. Перша предикативна частина (аналіз за схемою простого речення: двоскладне, односкладне (тип односкладного); поширене, непоширене; повне, неповне; ускладнене, неускладнене; головні і другорядні члени речення (аналізуються за схемою синтаксичного розбору простого речення), словосполучення (відношення і зв'язки).

8. Друга предикативна частина.

9. Розділові знаки у складному безсполучникову реченні.

10. Схема речення (графічна і лінійна).

Зразок

1. Не треба воску, я не Одисей (Л.Костенко).

2. Розповідне, неокличне.

3. Безсполучникове, засобом зв'язку предикативних частин є інтонація пояснення.

4. Речення складається з двох предикативних частин: 1) *Не треба воску*; 2) *Я не Одисей*.

5. Речення з різнотипними частинами.

6. Між предикативними частинами складного безсполучникового речення єднальні відношення. Предикативні частини з'єднані між собою інтонацією.

7. Перша предикативна частина співвідноситься з односкладним, дієслівним, безособовим, поширеним, повним, неускладненим реченням.

Увага! Головні і другорядні члени речення, словосполучення аналізуються за схемою синтаксичного розбору простого речення.

8. Друга предикативна частина співвідноситься з двоскладним, непоширеним, повним, неускладненим реченням.

Увага! Головні і другорядні члени речення, словосполучення аналізуються за схемою синтаксичного розбору простого речення.

9. Предикативні частини відділяються між собою комою

10. Графічна схема: □, □. Лінійна схема: [ ], [ ].

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. Київ, 1982. 132 с.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983. 219 с.
3. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1989. 334 с.
4. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
5. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1999. 207 с.
6. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2002. 439 с.
7. Доленко М. Т. Сучасна українська мова. Київ, 1974. 367 с.
8. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків, 1980. 151 с.
9. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.
10. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. Донецьк, 2001. 662 с.
11. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 560 с.
12. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ, 1995. 312 с.
13. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. Луцьк, 2004. 393 с.
14. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2003. 287 с.
15. Сучасна українська літературна мова в 5 кн. Київ, 1969-1973.
16. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2001. 400 с.
17. Сучасна українська мова. Київ, 2005. 488 с.
18. Тоцька Н. І. Українська пунктуація: Практикум. Київ, 1990. 157 с.
19. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 856 с.
20. Українська пунктуація. Київ, 1994. 112 с.
21. Український правопис. Київ, 2004. 240 с.
22. Шевчук С., Кабиш О., Клименко І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 544 с.

РОЗДІЛ 8

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ. КОНСТРУКЦІЇ З ЧУЖИМ МОВЛЕННЯМ. ТЕКСТ. ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Складні синтаксичні конструкції. Безсполучникові багатокомпонентні речення. Складносурядні багатокомпонентні речення. Питання про семантико-синтаксичне співвідношення між безсполучниковими і складносурядними та складнопідрядними реченнями. Структурно-семантичні типи безсполучникових речень.

Багатокомпонентні складнопідрядні речення. Речення з кількома підрядними частинами, різновиди зв'язку підрядних частин у їх межах. Складнопідрядні речення з неоднорідною та однорідною супідрядністю. Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.

Складні багатокомпонентні речення з різними типами зв'язку.

Період. Період у сучасній українській літературній мові, його структурні типи, особливості інтонації та пунктуації.

Конструкції з чужим мовленням. Засоби передачі чужого мовлення, співвідношення форм прямої та непрямої мови. Різні типи зв'язку прямої мови з непрямою (авторською).

Заміна прямої мови непрямою та навпаки. Невласне-пряма мова, її структурні особливості та застосування. Пунктуація в реченнях із прямою, непрямою та невластне-прямою мовою.

Цитата. Синтаксична будова.

Текст. Текст як об'єкт синтаксично-комунікативного аналізу. Функціонально-комунікативні різновиди текстів. Монологічне мовлення як комунікативна та семантико-синтаксична форма усного й писемного тексту. Діалогічне мовлення.

Складне синтаксичне ціле. Складне синтаксичне ціле як синтаксична одиниця і компонент тексту. Засоби зв'язку між компонентами складного синтаксичного цілого. Структурні типи складних синтаксичних цілих. Абзац як композиційно-комунікативна одиниця, його роль у членуванні тексту.

Основи української пунктуації. Принципи української пунктуації. Система розділових знаків. Структура речення та пунктуація. Інтонація речення та пунктуація. Огляд уживання розділових знаків у простому та складному реченнях. Використання засобів пунктуації для вираження емоційно-змістових відношень речення.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

I варіант

Завдання 1

Перепишіть речення, визначте кількість предикативних частин і засоби зв'язку між ними. Встановіть різновид багатокомпонентного речення.

1. Так марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, – і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна.
2. Гіркий був келих життєвий, а ще хотів би з його пити, любити, мучитись, і жити, і знати, що ти ще є живий.
3. Там, де верби хилять віти, там, де лози струнко гнуться, там, на озері розкішнім, хвиля срібная жила.
4. Не злякаться вам нікого, холодні сніги, бо розтопить вас сонце блискуче, і нечуваний сміх залуна навкруги, як тікати ви будете з кручі.
5. В небі мла, а сонце гляне, – мла розтане вмить...
6. Якщо не можна вітер змалювати. Прозорий вітер на ясному тлі, – змалюй дуби, могутні і крислаті, котрі од вітру гнуться до

землі. 7. Як ти вночі почувеш звуки флейти, знай: я хочу бачити тебе і жду... (З тв. Олександра Олеся).

Завдання 2

Схарактеризуйте багатокомпонентні складнопідрядні речення. Визначте супідрядність і послідовну підрядність. Накресліть схеми речень.

І стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок (М. Хвильовий). Людям потрібне лише те слово художника, яке чарує, яке бентежить, яке здатне сколихнути і серце, і розум (О. Гончар). Мені здалося, що спокій, який розлігся в природі, перейде і на мене, вплине на мою в тій хвилині сильно зворушену душу (О. Кобилянська). Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, – мені здається, що бачу душу поета (М. Коцюбинський). Подивився зі страхом на ту худу й високу, бо здалося йому, що вона зірветься й прожене його разом з недоладним його дарунком (В. Шевчук). Людське безумне перекотиполе котиться на сільську околицю, де в скособоченій мазанці під очеретом живе Василь Гнойовий – злидар і конокрад, що молився й молився склянному богу (Є. Гуцало). Мені й досі здається і, напевне, завжди буде здаватися, що крізь мою душу, крізь мої очі, крізь мої болі та сподівання пройшла історія селянської долі і смуток житечка, яке й досі не може нагодувати людей (М. Стельмах).

Завдання 3

Із наведених простих речень утворіть багатокомпонентні складні з різними типами зв'язку, накресліть структурні схеми.

- Калина тоді завчасу налилася. Вітри патляли золочені кучері садів. Каштани розсипали своє насіння. Дикий виноград на ганках домів нагадував полум'ясту пожежу.
- Золота осінь. Вона відрізняється від решти синьою глибиною іскристих очей, Мені трапилося побувати в одному селі.
- Доспіли сливи. Лушилися волоські горіхи. Вони коштовно оздоблювали непоказні хатки села. Вагітні плодами яблуні рожевілися, мов дівочі розціловані щоки.
- Сонце востаннє сипнуло густою метелицею промені. Воно утопилося в щілині між хмарами. Вода й дуби подумали про щось лякливо-неминуче. Вони посмутніли густим, шумливим смутком.

Завдання 4

Перепишіть та схарактеризуйте складні речення з різними типами зв'язку. Накресліть їх структурні схеми та поясніть розділові знаки.

1. Сонце і повітря лоскочуть щоки, а зелень ялинових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, надворі стоїть весна, одягнена у білі шати.
2. Хвилині світла лились із неба, і чорні тіні десь пощезли, неначе сонячне сяйво загнало їх у землю.
3. Море так невинно голубіє, під стінами скель, і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.
4. Ранні гречки біліють, як

клапті снігу, пізні – тільки вилазять, і на листочках в них мокра земля, яку вони ледве пробили. 5. Море било і гризло його, як прибережну скелю, він став шорсткий, як губка, просолився, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину, і очі ховають проміння сонця. 6. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі хмари. 7. Правда, колись він бачив далекі краї, де сонце і море навперейми намагались розгорнуть перед ним свої дива, але то було давно, і буденне життя ущерть занесло попелом згадки (З тв. М. Коцюбинського).

Завдання 5

Доберіть із текстів сучасної української есеїстики 7 складних речень із різними типами зв'язку, схарактеризуйте їх і накресліть схеми.

Завдання 6

Перепишіть текст, розставте пропущені розділові знаки, поясніть їх. Визначте в тексті складні багатокomпонентні речення з різними типами зв'язку.

Далі вище починається ліс. Спочатку там то там сосна-самітко стоїть і здається дивується що так далеко наперед вибігла і така округла ніби пані в пишній робі що вибралась на танець. Там то там ростуть жовтаві масляки з липкими голівками іноді біля старого пня купка суничника з зеленими ще ягідками десь-не-десь піднімається самітне стебло лісових дзвіночків десь на більшій полянці густо й щиро мов розтанцьовані дівчата біліють ромашки.

У старих погнилих пнях люблять тут бувати сірі блискучі не шкідливі вужики вбогі покарані Богом сотворіння що лежать десь на гарячій стежині спіралькою або мінливо просмикуються поміж густим суничником тікаючи від неприємного зору отого високого двоногого сотворіння що не лише само не мусить по землі повзати але й карає смертю тих що до того приречені.

Чорний ліс похмурий ліс. Скільки тут тіні і свіжості сонце не сонце спека не спека. А як пройде злива все тут пахне водою ніби губка насичена і густі тумани підносяться і звиваються звоями над коронами дерев. А скільки під ногами гриба всілякого топчешся по слизьких старих бабках з м'якими капелюхами по білих твердих хрящах-гірчаках по рожевих і синіх сиройжках по червоних білокраплистих мухоморах.

А скільки тут шуму всілякого птахи літають поміж гілляччям шмигають дикі голуби десь вистукує дятел в дупляву липу десь дзвінко і лунко кряче крук... Рано чи пізно завжди чуваєш тут ту стукотнечу те крукання те воркотання. А там знов шмигне маленька метка тінь з гіллі на гіллю. Білочка. Вона бідачисько задивилася забулася перейнялася тим і хоче швидше зникнути. Навіщо щоб її зайво бачили... (У. Самчук).

Завдання 7

Проаналізуйте конструкції з прямою мовою. Зверніть увагу на місце слів автора, поясніть розділові знаки. Замініть, де можливо, пряму мову на непряму. Поясніть заміну.

А море лютує, а море реве: «Мовчи, не питайся, дурненька дитино! Корись, не змагайся ти з морем, – тяжко-бо море карає!» (Дніпрова Чайка).

«Ну навіщо ти так кричиш? – аж благала його в душі. – Хіба можна так... про кохання?» (О. Гончар). «Я тут житиму», – подумав Степан, і ця думка здалася йому чудною, як тополя, що він зараз побачив (В. Підмогильний). «Треба її прогнати», – подумав він зненацька, намагаючись відтіснити кудись у найдавший куток пам'яті те, що відбулося перед цим. І ще подумав: «Яке вона має право отак вриватися в моє життя, все ставити шкереберть, ламати всі мої плани, головне ж – ламати мій характер, бо він уже зламаний назавжди одним тільки її вчинком. А що ж буде далі?» (П. Загребельний). «А що скажуть люди?» – обережно поцікавився Всеволод. Хотів ще додати: «А бог?», та Святослав не дав йому докінчити, ударив шепотінням ще запальнішим: «Люди? А що вони казали, коли виступав я супроти половців?» (П. Загребельний). «Напевне море мало щось зовсім інше на увазі, чого я просто не зрозумів, коли остерігало мене перед роздоріжжям у присмерку й дідком, – подумав чоловік. – Та й, зрештою, що лихого може трапитися, коли я з дідком лише привітаюся й піду собі далі» (Е. Андрієвська). Літописець мав би записати: «Князі гризлися за владу, мов вовки». Та лякливе його перо не зважувалося на таке, виводило лише: «Бога забули» (П. Загребельний).

Завдання 8

Запишіть спочатку речення з прямою мовою, а потім – з цитатами. Поясніть розділові знаки.

С. Я. Єрмоленко зазначає: «Українська мова, література, фольклор, або українська словесність, – це невичерпна криниця думок і почуттів, скарбниця мовно-естетичних знаків культури» (Із підручника). «Коли всі так вихваляють мене, – подумав віслик, – а як відомо, без причини нічого не буває, – то напевне я й справді істота, якої ще земля не носила» (Е. Андрієвська). В. В. Жайворонок акцентує, що «лексема *батько (отець)* як «чоловік стосовно своїх дітей» в українській мовній свідомості має цілу низку пестливих шанобливих найменувань – батуньо, батусь, батусьо, батенько, батечко, баточко (також від зменшено-пестливої суплетивної форми тато – татко, татонько, татусь, татусик, татусенько, татуньо). Це пояснюється тим, що з давніх часів батько виступає головою роду, її духівником» (Із підручника). І. Я. Франко осмислює сутність рідного слова: Слово – чудний дар природи; Як много важить слово. Пророчо в наш час звучать слова Ліни Костенко: «Вічна парадигма історії: за свободу борються одні, а до влади приходять інші. І тоді настає лукава, найпідступніша форма несвободи, одягнута в національну символіку, зацитькала національним пафосом, вдєкорована атрибутами демократії». «Доброго вечора», – обережно вимовив чоловік і побачив, що навколо ніщо не змінилося (Е. Андрієвська). А море лютує, а море реве: «Мовчи, не питайся, дурненька дитино! Корись, не змагайся ти з морем, – тяжко-бо море карає!» (Дніпрова Чайка).

Завдання 9

Випишіть із художніх творів 10 речень із прямою мовою та словами автора у препозиції, постпозиції й інтерпозиції. Поясніть розділові знаки.

Завдання 10

Проаналізуйте наведені приклади діалогів. Зверніть увагу на особливості їх побудови.

1. Я слухав ці розмови під дубами, і так мені чомусь робилося тоскно, так жалко, що світ споганіє, поки я виросту, і не буде вже сінокосу тоді, ні риби.

– Хто се тобі казав? – спитав мене батько, коли я приліз до нього й почав хлипати.

– Дід.

– Не слухай діда, синку. Дід старий, хіба він що розуміє. Старі люди дурні. І наш дід дурний, хіба ж розумний? Йому б тільки ото їсти та дурниці всякі говорити. Є ж і приказка каже: «голова сивіє, чоловік дурніє».

– А Десна висохне, тату?

– Та не висохне. Ціла буде. Спи вже, годі.

– Так рибу виловлять.

– Не виловлять. Тепер, синку, риба розумна. Раніш люди були дурніші, то й риба була дурна. А тепер люди порозумнішали, то й риба стала, хоча й дрібна, ну, розумна та хитра – страх. Хто там тепер її піймає? Спи (О. Довженко).

2.

– Чому сидиш у темряві? – спитав послушник. – Я ж приніс тобі свічок.

– Якщо не бачиш полумені свічки, отроче, – відказав Єпіфаній, – то це ще не означає, що у свічці його немає. Є в ній здатність загорітися, і світить вона внутрішньою силою своєю, я бачу той племінь. Тільки стовпець воску без гноту ніколи не спалахне.

– Гноти у свічках, які я тобі приніс, суть. Чом не засвітиш, щоб розігнати довкруг темряву?

– Немає вогню у мене, я втратив вогонь.

– Принесу тобі...

– Не розумієш ти... Спершу треба просвітитися самому. Я хочу повернути у своє серце Бога.

– Блюзніриш, отче! Чи ж може таке бути, щоб чернець жив без Бога?

– Бога в мене відбирали все життя... Я, хлопче, родом з Кам'янки, що біля Фастова. Батько мій був богомільний, навчив мене письма, і скоро я вивчив напам'ять псалтир і часословець (Р. Іваничук).

3. [...] він звернувся так, без ніякої форми, дивлячись начальникові в обличчя:

– Все... А тепер – чи не міг би я вас дещо запитати?

– Будь ласка, – охоче згодився начальник.

– Чи не можете ви мені сказати, за що конкретно мене заарештовано, в чому мене обвинувачують?

– Не знаю.

Андрій посміхнувся.

– Неправильно. Ви неправильно відповіли. Ви мусили сказати: «Не можу».

– Слушно.

– Дякую. Друге запитання – чи не знаєте ви (бачите, я йду вам назустріч самою формою запитання!), чи не знаєте ви, коли мене заберуть звідси?

– Не знаю.

– Дякую. Третє. Чи не знаєте ви, куди мене заберуть звідси?

– Не знаю.

– Дякую. Ви послідовні. І, нарешті, останнє – чи не можете ви мені сказати, які заходи будуть вжиті супроти моєї матері... Або не так. Чи не можете ви мені гарантувати, що не буде вжито ніяких обмежуючих заходів супроти моєї матері?

Начальник насупив брови і довго мовчав (І. Багрянний).

Завдання 11

Складіть діалог і запишіть його. Поясніть розділові знаки.

Завдання 12

Напишіть твір на тему «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову» (Л. Костенко), використовуючи цитати.

Завдання 13

Визначте типи складних синтаксичних цілих (із послідовним і паралельним зв'язком компонентів). Схарактеризуйте мовні засоби, що об'єднують речення в надфразу єдність (семантична пов'язаність речень, єдність їх змісту, а також лексичні, морфологічні, синтаксичні та ритмомелодійні засоби).

1. Над притомленим завороженим степом стояла така тиша, що було чути, як знизу дихає колос, а згори випадають роси і місячна обніж. З настою одволоженого полину і жита гніздами пробивався дух заснулої березки, в її медвяну ніжність впліталася пряна гіркуватість глухих ланів. 2. Заворушилися клятві питання, клятві думки і болі; вони звідусіль лізли в голову, справляли там і похорони, і поминки. І вже очей і серця не тішив ні дитячий шепіт колоса, ні тихий зоряний пил, ні місячне марево. А воно сіялось і сіялось на срібно-димчасті поля, на далекі хати, присипляло людей, яким не спалося, заспокоювало землю, коли мучилась вона... 3. За татарським бродом молода ніч темнила і висвічувала присілок. Уткнувшись у тепло пагорбів і долинок, він спросоння погойдував підсинені оселі, чорні тополі і сизі од старості журавлі. Біля присілка білояра пшениця була молода і вища, а горді соняшники стояли, як слов'янські вої, – щитами па схід. У плесі ворушилися затонулі тіні хат, на них сторч головою дрімали підгонисті лелеки. Десь у густих тінях саду воркували молодята – любов, як і злочин, шукає темноти. 4. І знову спекотне марево, золота утома степів. На зачерствілих, потрісканих долонях земля простягнула людині щедрі чаші врожаю і вже притомилася тримати їх; притомився і колос та й, не дочекавшись жнивовиці, у печалі почав накрапати сльозою. Давно вже так не стрічалися колос і людина.

5. Скільки не йдеш – і перед тобою, і за тобою плачуть степи. Зрідка зблисне серп-другий, майне жіноча хустина, самотньо забовваніє полукипок – і знову смуток колосся, смуток волоття і дрімливі, з бджолою вії соняшників. Стоять вони плече в плече, тримають у пазухах дитячі голівки і дивляться тільки на схід (М. Стельмах «Чотири броди»).

Завдання 14

Доберіть із художніх творів приклади складного синтаксичного цілого різних типів. Вкажіть засоби зв'язку в тексті.

Завдання 15

Напишіть коротке оповідання на тему «Випадок у бібліотеці». Поясніть, яку композиційну і стилістичну функцію виконують абзаци.

Завдання 16

Перепишіть речення, поставте пропущені розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Верхи на коні переміряв я всю Україну щоб добратися до короля і скласти йому репротест про те як наступає шляхта на сумління людське як отягощає козаків і гоніння насилає на віру нашу. 2. Щастя що не довелося мені бачити того поганьблення козацького звання і роду нашого всього бо при виїзді з табору відлучено мене від посольства і попроваджено служебниками королівського комісара Адама Киселя по розбагнених од дощів дорогах до старої дерев'яної церковці на краю долини де мене буцімто хотів бачити сам прийшлий пан сенатор. 3. Служебники їхали поперед мене й позаду щоб знав куди прямувати а втікати не пробував та я й не думав про втечу. 4. Від соборної площі завернув я у вузьку тиху вуличку що йшла поза переяславським базаром та тут довелося осадити коня бо вуличка загачена була чередою що поверталася з пасовиська. 5. Художниці, видно, стало жарко бо вона розстебнула своє біле пухнасте пальтечко; може, їй і не хотілося сюди йти а тим більше не хотілося отак безглуздо стояти коло дверей і вишукувати те чого тут однаково не знайдеш вона щось сказала своїй подрузі зневажливо кривлячи свої лукаві уста але та коротко їй відмовила і вперто блукала поглядом по залу з байдужою затятістю притаманною жінкам невродливим і трохи зневаженим які звикли пробиватися в житті без будь-чиєї підтримки і завдяки цьому виробили в собі твердий характер і неабияку наполегливість. 6. Того дня як прийшов він на світ повсюди лежали неторканно-білі сніги і сонце яро горіло над ними – велике низьке сонце над подніпрянськими пущами і чаїлася тиша в полях і лісах і небо було чисте й гарне, як очі його матері. 7. Втомливо-ляклива просонь струшувала шептання з трав світ облягали тумани такі щільні що в них не літали навіть янголи, а то зненацька роздиралося небо й падали на землю бурі і в несамовитих замахах розмітали все навсібіч і тоді Євпраксія молилася в душі якійсь невідомій силі щоб щезло все нічого не зосталося, а вона щоб опинилася вдома, у Києві, на Красному дворі щоб повернулася туди куди вже ніколи не вернеться. 8. Щоправда, Царгород далеко більший за Київ, незмірно більший, але ж замкнений подвійним обручем страхітливих

мурів за якими іноді й неба не видно, оточений з трьох боків морем, задихається і гине від тісняви зате ж який простір довкола нашого Києва і які дива розстеляються тобі перед очима з тої зеленої гори! 9. Чингісхан народився на краю землі, ображений і обділений уже від народження, озлобився душею і ціле життя мстився за це світові, хотів завоювати всі гори де ховається залізо і всіх богів які не знають і не визнають його віри всі трави для своїх скакунів і всіх скакунів для своїх воїнів. 10. Коли засинають втомлені любощами закохані коли в тяжкому маренні стогнуть змучені безсонням старі люди коли давно вмерлі красуні шукають свою навіки втрачену принадливість коли жоден птах не заспіває коли ще не леліє обрій коли зітхання проноситься в просторі й лине сум над степами, – може, саме тоді й мені з'їхати з високої круглої купи каміння посеред просторої київської площі мого імені й поскакати на бронзовім коні, весело замахуючись бронзовою булавою під бронзовий цокіт копит розлякуючи малечу яка так любить гратися біля підніжжя пам'ятника? (Із творів П. Загребельного).

Завдання 17

З'ясуйте, за яким принципом ставляться розділові знаки в кінці речення, чим розрізняються знаки віддільні й видільні. Поясніть вживання розділових знаків у кінці речень у поданому тексті. Знайдіть випадки вживання видільних розділових знаків.

Струмок

Жвавий струмок дзюркотів по каміннях, шився попід осокою, гучно гримів у яснім водоспаді. Жалівсь прибережним билинкам, що доля лиха присудила йому плазувати без шляху по бридких плитких калюжках та всихати на сонці.

Заздро було поглядати згори на тихий спокійний ставок, що мов дзеркало срібносинясте, розкинувся у пишній зеленій долині.

Заздрив струмочок глибокому річищу, повній, як око, воді, оксамитно зеленим його берегам, піскуватому чистому дну.

І, заздрячи, люто струмок воркотів і пролизував глинясті кручі, стрибав по камінні, зносив траву прибережну та скарживсь, що всі заступають дорогу.

Доля гірка нещаслива! Коли-то вже я доберуся до пишних долин? Коли-то вже позбавлюся клопоту-праці з камінням отим осоружним, з намулом та сміттям, що воду мою лиш псує?

Коли запанію, кришталю ясною, та блакить усю одіб'ю, не ламаючи жодної хмарки? Тоді вже я буду щасливий, бо буду спокійний, бо буду багатий – могутній!

Набрався струмок спересердя відваги, ще раз обкрутнувся круг скелі і разом попався у млин.

Загуб, зашумів на тісних лотоках, зіп'явся, заклобоцився, мов білая грива, метнувся на колесі вгору і, там перегнувшись, посипав бризками в опуст.

Кипів-лютував під опустом, рив спересердя глибокою прірву, струсував цілим млином, а далі втоми й побіг помаленьку між густих кущів верболозу.

Долина уже недалечко. Вже видко, як сонцю назустріч із неї встає, звивається в білі сувої смуток-туман і розносить важке отрутнеє дихання долини.

Пітніє од віддиху того каміння, плачуть од смутку надрічній верби, посивіла густо нуга, осока і жовкне на дереві листя.

Струмок не вважа на зловрогі прикмети, спішить-поспішає до любого ставу і дзвінко співає свої дзюркотливі привіти.

Добіг! Укотився в бажаний ставок, збудив його сонну поверхню, розбігся кругами по ній, пошився на дно, сколотив бакаї, розігнав куширі, оббіг круг всіх берегів, змовк, занімів незабаром.

Струмок заспокоївсь: не чути сердитих скарг та прокльонів, не чути і жадної розмови з квітками, уже не гискріє, як перше, лукою весельчаства хвиля, не гра рясним самоцвітом, як там десь було в водоспаді, не відає праці тяжкої, жадних перепон та пекучої згаги. Щасливий! Чи й справді щасливий? Чого ж се щасливий той вид заснітило весь цвіллю? Чого він поріс куширами? Чого-бо повітря так дихає смертю?..

Дніпрова Чайка

Завдання 18

Перепишіть речення. Поясніть, в яких реченнях сполучник і (й) з'єднує однорідні члени речення, а в яких – предикативні частини складносурядного речення.

1. Я нічого не сказав, і він, зігнувшись, присів під вербою й задивився на поплавці. 2. Під його поглядом помолодшала зелень лісу, а вода, заспокоюючись, раптом потекла врівноваженим блакитним диханням, і потік того дихання все більшав, поки вся річка полегшала й одмінилася в барві. 3. Батько поклав руку Денискові на голову й зазирнув йому в очі. 4. Денискові кортіло запитати в батька й про грім, і про блискавку, бо вважав, що той має все знати, тільки ж береже в таємниці. 5. Вийшли з посадки – і сонце знову виглянуло, й тому що світ увесь заблищав навколо них, то очі сліпли, доводилося примружуватися. 6. Ступали по споришу обіч стежки, яка по згірку вела вниз, і скоро в яру перед ними ясно засиніла озерна вода, оторочена з боків очеретом і лепехою, а на березі паслись коні... 7. Батько сидів на траві, підібгавши ноги, дивився на вогонь, мовчав, і Денискові знов подумалось, що батько знає щось важливе – й про те, чому горить хмиз, і звідки цей вогонь узявся, й про те, чому сонце світить і за край землі сідає, й де зараз плаває ота риба, що зуміла відчепитися з їхньої вудки. 8. Спливає курна дорога, обсаджена осоками, і щовечірній грачиний грай. 9. А потім село полетіло назад, наче раптово хтось причепив йому крила й воно кинулося в політ. 10. Село вже позацвітало вечірніми вогнями, схожими на золотенькі жалібні квітки, й ці квітки проскакували мимо Дениска, то по одній, то цілими букетами, ось майнула остання квіточка на чиємусь

подвір'ї – й вони вже в полі, посеред густо-синьої темряви, що розіллалась по білих снігах (Із творів Є. Гуцала).

Завдання 19

Перепишіть текст, розбивши на речення та поставивши розділові знаки. Поясніть вживання розділових знаків.

Степан стояв коло поруччя на палубі мимоволі пірнаючи очима в ту далечинь і мірні удари лопастей пароплавного колеса глухі капітанові слова коло рупора відбирали снагу в його думок вони теж спинялись у тій туманній далечині де непомітно зникала річка немов обрїй становив останню межу його прагнень хлопець поволі глянув по ближчих берегах і трохи збентежився на повороті праворуч виникло село приховане доти за лукою серпневе сонце стирало бруд з білих хаток мережило чорні шляхи що гналися в поле й зникали десь посинівши як річка і здавалось той зниклий шлях з'єднавшись із небом у безмежній рівнині другою галуззю вертався знову до села несучи йому ввібраний простір а третій шлях скотившись до річки брав до села свіжину Дніпра воно спало серед сонячного дня і таємниця була в цьому сні серед стихій що жили його своєю міццю тут при березі село здавалось питомим витвором просторів чарівною квіткою землі неба й води

Коли розігнувся від поручнів побачив коло себе Надійку не чув, як вона підійшла і зрадів хоч і не кликав її він тихо взяв її за руку вона здригнулась не підводячи голови дивилась на віяловидну хвилю що гнав своїм носом пароплав

Вони жили в одному селі але досі були мало знайомі тобто він знав що вона існує що вчиться і не ходить на вулицю кілька разів навіть бачив її в сільбуді де відав бібліотекою але тут вони здибалися ніби вперше і спільність долі зблизила їх вона як і він їхала вчитися до великого міста в них обох у кишнях були командировки а перед ними нове життя вони разом переходили кордон майбутнього (В. Підмогильний).

Завдання 20

Запишіть текст під диктовку. Звірте написане з надрукованим. Поясніть уживання розділових знаків. Зробіть повний синтаксичний розбір виділених речень.

Сизою млою була повита ріка. Мла густішала на обрїї, де зводилося сонце, даруючи воді, землі та небу спокійний, золотавий усміх. Чайки літали вгорі над човном, стояли на піщаній косі, сиділи на голубій поверхні Дніпра. И кигикали, особливо ж ті, що ширяли в повітрі. В їхніх хрипкуватих голосах чувся відголосок древньої тривоги, що наче був луною цього вересневого ранку, високих правобережних круч, рожевих від сонячного проміння, та неоглядної течії ріки, що з правіку по нинішній день бігла, котилась, нуртувала, соталась... Мовби то й не стародавня ріка несла свої могутні води, а плинув час, плинув незворотним потоком, плинув поміж непорушних берегів, під розверстим безмежжям небес, поміж подій історії та людських доль...

Коли човен пропливав мимо чайок, які сиділи на воді, табунець, не зриваючись на крила, повертав точені голівки на точених шийках, і випуклі оченята видавались порським живим сріблом, яке ось від необережного чайного руху випаде з очного обідка й покотиться краплиною по лискучій шії, безслідно розчиниться у воді.

Він [Ілько] сидів на носі човна, що при плавбі задирався догори, й стара шерстяна шапочка з китицею наповзала на самісінькі брови. Зодягнений у кужайку, в кирзових чобітках, скидався на гномика, що передчасно постарів, пізнаючи складнощі й протиріччя життя, і батько не зміг стриматись від усмішки.

Є. Гуцало «На Дніпрі»

II варіант

Завдання 1

Перепишіть речення, визначте кількість предикативних частин і засоби зв'язку між ними. Встановіть різновид багатокomпонентного речення.

1. І тільки ти в кімнату підеш з ганку, погасне тихо й журно свято скрізь, а хмарна ніч проплаче аж до ранку дощем рясним невтішних сліз... 2. Коли дерева одцвітають, вони скидають лист, щоб знову зацвісти новими, свіжими квітками. 3. Серце моє – клітка, а пісні – пташки, що об неї б'ються і на волю рвуться в небо, в сяйві дня. 4. Постій: душа моя розквітла, як пташка, крилами тремтить, а ніч пливе на хвилях світла, і день на зустріч їй летить. 5. Ці квіти – спогади про світлі дні, і хай відносин наших світ погасне, а спогади все ж будуть жить в мені, нагадувать про дні, про ночі теплі, ясні... 6. І тільки тоді, коли заплакала скрипка, я зітхнув вільніше, наче з мого горба скотились тисячі скель. 7. Я люблю огонь серед ночі, і він переносить мене в ті далекі часи, коли люди дивились на нього, як на Бога (З тв. Олександра Олеся).

Завдання 2

Схарактеризуйте багатокomпонентні складнопідрядні речення. Визначте супідрядність і послідовну підрядність. Накресліть схеми речень.

І тут його вразила дивовижна неправдоподібна краса зимової ночі, що легкими хмаринками напливала на підтемнений місяць, що блакитним снуванням єднала небо з землею, що спалахами вибухала навколо засніжених верб і стогів (М. Стельмах). Стежка тяглась серединою гори, що нависала над чорним бездонним проваллям, до якого ніколи не доходить денне світло (В. Гжицький). Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку (М. Коцюбинський). Тоді, в печалі чи радості, добрішим і кращим стає чоловік і з подивом бачить, скільки зайвого мулу невідомо для чого осіло в його середині, як швидко сіра буденщина розхлюпала його чашу кохання (М. Стельмах). Він залюбки надкушував грушу, яблуко чи сливу і думав, що ніде немає таких фруктів, як у цьому домі (В. Шевчук). Їй поталанило іти в одній лаві з людьми, які мали мужність

жити так, як підказували їхні переконання (В. Дрозд). Коли налітає вітер, дуб починає лопотіти листям, наче бурчить, наче щось розповідає (Є. Гуцало).

Завдання 3

Із наведених простих речень утворіть багатокomпонентні складні з різними типами зв'язку, накресліть структурні схеми.

- Тоді дуб затихає. Він сам починає прислухатись. Важко й натруджено мовчить його коріння. Воно тягне соки. Соки скроплюють його тіло зсередини.
- Чую. Зелено й глибоко дихає зело навкруги. Соняшники жовтоокоо всміхаються. Гречки білим окропом бризнули. Жито котиться лагідною хвилею.
- Прилітають ластівки. Дуб, слухаючи їхні голоси, веселішає і молодшає. Йому подобаються ці летючі дзвіночки. У ластівок такі чорні спинки, наче то оперені грудочки землі з синім сянням.
- Парило на грозу. Повітря немов розпухало й набрякало ліношами. Дуби потемніли. Хмари поволі клубочилися, стаючи то гранітно-сивими, то голубуватими з ліловим сянням.

Завдання 4

Перепишіть та схарактеризуйте складні речення з різними типами зв'язку. Накресліть їх структурні схеми та поясніть розділові знаки.

1. Де-не-де попадався під ноги безсмертник і стирчали біляві пухнасті вінички тирси, співучої степової трави, що від найлегшого подиху вітерця починає тонко бриніти, як жива. 2. Мова – це доля нашого народу, і вона залежить від того, як ревно ми всі плекатимемо її. 3. Як ученому потрібна сила уяви, щоб зробити відкриття, як потрібна людині надія, так завжди їй буде потрібне, необхідне буде мистецтво. 4. Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів. 5. Солов'ї, ці невтомні співці весни і кохання, залиvisto перетьохкуються у вербах, по садах, і, коли вони тьохкають, здається, все на світі стихає. 6. Коли ми хочемо бачити, ким може бути людина, який справді прометеївський дух в ній живе, гляньмо на Шевченка! 7. Внизу за Ворсклою розгорталися в заобрійну далеч мальовничі простори рідної України, а звідти попід самі вікна підступало море народного життя з його журбами й радощами, з чародійними пісенними вечорами, сповненими поезії, яка бентежила душу то піснею-задумою, то лукавим жартом, то щемкою сльозою... (З тв. О. Гончара).

Завдання 5

Доберіть із текстів сучасної української есеїстики 7 складних речень із різними типами зв'язку, схарактеризуйте їх і накресліть схеми.

Завдання 6

Перепишіть текст, розставте пропущені розділові знаки, поясніть їх. Визначте в тексті складні багатокomпонентні речення з різними типами зв'язку.

Іноді брався Родим до іншої роботи. Не крутився тоді круг глина тужавими брусками лежала на широкій липовій дошці і ждала доторку пальців найбільше ж вологості барв що дримали до часу в надпиляних турячих рогах розташованих на поставці саме так щоб до них можна було дотягтися без зусиль рукою. В такі дні Родим пересувався по хижі з не властивою для його великого тіла обережністю його рухи набували урочистої скованості він мовби творив мовчазну молитву давнім богам успадкованим від діда-прадіда і таки справді з полум'я Родимового горна виходили на світ давні слов'янські боги несли в притемненість старої хижі співучу багатоманітність барв і кожна барва мала свій голос і свою мову так що зайвими видавалися б тут звичайні слова з їхньою буденною посполитістю.

Родим не казав Сивоокові ніколи нічого не пояснював що діється в полум'ї і на глині на яку крізь соломинки вставлені в турячі роги з краскою накраплювалися співучі барви.

Родим уявлявся Сивоокові найдужчою силою на світі але одного разу малий спостеріг як дід мовчки молився коло джерела дерев'яному невідомо ким поставленому Світовиду і зрозумів бог ще дужчий за Родима. Відтоді бог уявлявся йому всім що дужче за нього. Ще розумів він що є бог чужий і є мій. Домовлятися з богами важко. Вони завжди мовчать не знаєш чують тебе чи ні догодив ти їм чи ні. Мабуть боги дають силу. Хто мене перемагає у того дужчий бог. У Родима був бог найдужчий бо дід нікого не боявся. Він роздавав своїх полив'яних богів не шкодував на них найясніших барв, а сам вдовольнявся давезним зсірілим від часу й негоди дерев'яним Світовидом бо був певний його нездоланності (П. Загребельний).

Завдання 7

Проаналізуйте конструкції з прямою мовою. Зверніть увагу на місце слів автора, поясніть розділові знаки. Замініть, де можливо, пряму мову на непряму. Поясніть заміну.

1. Якось один добрий чоловік прийшов до Всевишнього й сказав: «Великий Боже, я багато думав про Тебе і дійшов переконання: тепер, копи бідні й багаті мають узаконені вакації, Тобі чиниться найбільша кривда, бо Ти гаруєш від створення світу без перепочинку вдень і вночі». 2. «Багато див на цьому світі, – подумки розміркував чоловік, якому траплялося бувати в бувальцях, – і Всевишній щедро обдаровує й наймізерніше створіння». 3. «Не послухався я голосу маку, тож тепер мене й спіткала заслужена кара», – гірко дорікав собі у в'язниці чоловік, якого одразу ж забули всі його друзі, знайомі й краля, що обіцяла його ніколи не забувати. 4. «В моєму зразковому господарстві я не терпітиму жодних неподобств, – попередив господар гусячу зграю, – бо кожне відхилення від природного стану речей рано чи пізно призводить до лиха, згубного для всіх створінь». 5. Проте щойно він склепив повіки, як побачив перед собою дідка, який поторгав чоловіка за рукав, показуючи йому невелике, вимазане глиною, як долівка, подвір'я й спитав: «Чи ти погоджуєшся підмітати моє подвір'я? Для цієї праці я потребую людину, яку надмір долають сумніви. Ось тобі сонце й місяць – це

два віники, якими ти підмітатимеш, а плата моя – одне зернятко». 6. «Невже ці воли з вибалушеними очима й пооббиваними колінами й хребтами, над якими вічно рояться хмари мух і гедзів, – теж належать до нашого бичачого роду?» – спитав якимось молодий бичок двох підстаркуватих коров'ячих тіточок, котрим, з огляду на їхню блакитну кров, його власна ненька, дбаючи про улюбленого первістка, доручила бичкове виховання. 7. «На цьому світі мені однак немає життя, може, я здибаю щастя бодай серед мертвих», – розміркував він і подався на берег. (Із творів Е. Андіївської).

Завдання 8

Запишіть спочатку речення з прямою мовою, а потім – з цитатами. Поясніть розділові знаки.

В. В. Жайворонок, спираючись на погляди О. О. Потебні, зауважує: «Міф складається з образу й значення, зв'язок між якими не доводиться, а приймається на віру» (Із підручника). «Невже це мені причулося від перевтоми й довгої мандрівки лісом», – засумнівався чоловік і, минаючи старезного розлогого дуба, обліпленого мохом, поклав собі перевірити, чи й справді він здолає, отак собі, як стій, зануритися в землю (Е. Андіївська). С. Килимник висловлює слушну думку: «Наші предки уявляли смерть в образі ворона. Тому й розвинувся в давнину звичай «Гонити ворона». Таким чином вони намагалися відігнати смерть, заклинали її» (Із підручника). «Бідолашний, – думала Єлька в присмутку, – стільки трудитись, і все намарне. Старається, вчить людей кохати, а сам... чи ти кохав коли-небудь? І чи тебе кохали?» (О. Гончар). Та і сам таланти І. Я. Франка – творця й ґрунтовного дослідника словесності, фундатора української націоналістики, громадського діяча, політика, філософа – можна окреслити його афоризмом: Я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох (Із підручника). Важко не погодитися зі словами видатної Ліни Костенко: «А ви думали, що Україна так просто. Україна – це супер. Україна – це ексклюзив. По ній пройшли всі катки історії. На ній відпрацьовані всі види випробувань. Вона загартована найвищим гартом. В умовах сучасного світу їй немає ціни». Всміхнулося сонце утретє, сказало: «Кохайтесь, Щасливі!» (Дніпрова Чайка).

Завдання 9

Випишіть із художніх творів 10 речень із прямою мовою та словами автора у препозиції, постпозиції й інтерпозиції. Поясніть розділові знаки.

Завдання 10

Проаналізуйте наведені приклади діалогів. Зверніть увагу на особливості їх побудови.

1. Я розплющую очі і не встигаю ще як слід прочуматись, аж мати підходить до запічка і простягає на піч руки з ночвами, а в ночвах, сповите в білих пелюшках, як на картині, дитя.

– Ти вже проснувся, синочку? А я тобі ляльку принесла, дівчинку. Ось бачиш яка!

Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я її навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблуко.

– Яка красива. Ну лялечка! – ніжно і зворушливо промовила мати. – І позіхає, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка...

На щасливому матиному лиці, що сяяло і мовби світилося від радості, я побачив сльози. Що мати була дуже тонкосльоза, ми знали всі добре. «Але чого їй зараз плакати?» – подумав я.

– Чого це ви, мамо?..

– Це я плачу для діда, щоб не обижавсь, нехай йому добра не буде, – радісно прошепотіла вона мені на ухо, – Знаєш, яке у нас диво сталося?

– Яке?..

– А пропав вже я тепер, сиротинка! Кахи! – почувся раптом розпачливий дідів вигук, після чого дід заревів від такого шаленого кашлю, що крейда посипалась із стелі на долівку (О. Довженко).

2. Посміхнувся хворий гетьман, побачивши вродливого абсолювента Києво-Могилянської академії, який колись у хвилини відпочинку й гетьманської задуми патетично й витворно читав напам'ять поезії Овідія.

– І ти тут.., – промовив кволо і здивувався, що сповідник упав долілиць і довго плакав, а підвівшись, промовив:

– Прости мені мій гріх, якого не знаю, потонувши в пучині непам'яті! Хай повернуться до мене смисли...

– Ти коли покинув Батурин? – спитав гетьман з підозрою.

– Пітьма довкола мене, я нічого не тямлю...

– Що останнє ти запам'ятав?

– Що маю вбити тебе.

– Хто тобі таке наказав?

– Гемон і вовкулака полковник Ніс.

Мазепа звівся на лікті і прохрипів:

– І ти, оскверений змовою із зрадником і душогубцем, якого ще не знав світ, насмілювався прийти до мене в мою останню годину?

– Пане гетьмане, прости мені, я в непам'яті! – застогнав Єпіфаній, припав до ложа і диткнувся губами гетьманської руки, що безвладно лежала поверх хутра (Р. Іваничук).

3. Одно лише на мить було захмарило радість і замалим не обернуло її в смуток і жаль. Це, коли найстарший чомусь спитав найменшого раптом посеред веселої розмови:

– А це ж ти як, брате, звільнили тебе чи що?

Найменший помовчав, а тоді посміхнувся:

– «Гам» якщо й звільняють, то хіба тільки в землю.

– А як же ж ти?! – прошепотіла мати злякано, поблідши.

– А я сам себе звільнив, мамо... Утік собі та й усе... (помовчав) – чотири роки ось... До вас біг, мамо.

Брати переглянулись, залягла тяжка гнітюча тиша (Іван Багряний).

Завдання 11

Складіть діалог і запишіть його. Поясніть розділові знаки.

Завдання 12

Напишіть твір на тему «Неможливих речей немає. Є недостатня кількість спроб» (Любка Дереш), використовуючи цитати.

Завдання 13

Визначте типи складних синтаксичних цілих (із послідовним і паралельним зв'язком компонентів). Схарактеризуйте мовні засоби, що об'єднують речення в надфразу єдність (семантична пов'язаність речень, єдність їх змісту, а також лексичні, морфологічні, синтаксичні та ритмомелодійні засоби).

1. Хапаючись руками за груди, за одвірки, за двері, сліпнучи од сліз і горя, вона якось вибралась із хати, за якою стугоніла хвиля. Усе-усе, що було перед нею, здалось безкраєю пустелею. Земля вибивалась із-під ніг, і тоді вдова потягнулася руками й очима до неба. Хмара, провисаючи над бродом, насварилася на неї огненною різкою, а далі заплакала на весь світ: вона теж збагнула – не стало людини. 2. Стоїть під місяцем у закинутому світі людина, яка вже ніби живе й не живе, згадує щось давнє, перетрушує роки, і смутки, і просвітки, втішається усім добрим, що приходило до неї, що сама зробила, а погане відгортає і думкою, і рукою, яка вже, мабуть, востаннє цієї осені сіяла жито. Господи, як це гарно – сіяти!.. 3. І чого так швидко минулося все? Посивіло твоє жито, відлетіла твоя перепілка, і в очі смутком заглянула ніч. От наче й небагато хотілося б ще: щоб син його став людиною, щоб іще вийти в поле сіячем та хоча б краєчком ока побачити той день, коли всі люди будуть мати хліб на столі... Не побачить він цього дня, ох не побачить – твій час минув. 4. Плачуть похилі верби, мовчки плачуть, немов матері, і мовчки плаче матір, як верба, хоча їй інколи й здавалось, що йде вона не стежинами болю, а стежинами сну. Обірветься він – і все зміниться в світі: з лісів примчать її горбоносі красені, зі старості вийдуть ці верби і місяць накинє їм, як дівчатам, на плечі хустки блакитного шовку, та й вона помолодшає під цвітом молодих очей, під вечірнім закоханим вуркотінням, що має прийти до її синів. 5. Ще вересень мало думав про осінь, бо під старими придорожніми липами гаряче пашать золоті корони дев'ятисилу, а в дупла лип не вселилися вітри. Ось тільки по сіножатях і в оболонях пощерблені отави пахнуть не так зелом, як давно звезеним сіном. Тим, певне, осінь і схожа на старість; дух прожитого більш владно колишеться над нею, аніж теперішній день (М. Стельмах «Чотири броди»).

Завдання 14

Доберіть із художніх творів приклади складного синтаксичного цілого різних типів. Вкажіть засоби зв'язку в тексті.

Завдання 15

Напишіть коротке оповідання на тему «Випадок в університеті». Поясніть, яку композиційну і стилістичну функцію виконують абзаци.

Завдання 16

Перепишіть речення, поставте пропущені розділові знаки. Зробіть синтаксичний розбір речень.

1. Всі сумніви, всі скарги на хаос, на майже непомітні благоначала в людській історії походять з того що люди нагадують подорожнього який, заглиблений у скорботу суцього, спостерігає лиш вельми короткий відтинок путі. 2. Крик був чималий але, як завжди буває при такому великому скупченні людей, слів ніхто не міг дібрати та ніхто й не дбав про те щоб його слова почуто, кожному залежало на тому передовсім щоб викричатися бо тоді чоловікові якось воно відлягає від серця. 3. І так, перегукуючись і підштовхуючи один одного, розклеочувались кияни дедалі дужче велетенська юрба розгойдувалася щодалі загрозливіше й несамовитіше, а там не вмістилася на площі коло Софії, вихлюпнулася геть і, розсваволена й ошаліла, кинулася до Володимирового города де в монастирі святого Феодора був князь Ігор. 4. В його темній і відважній історії бракувало багатьох випадків цілі роки його життя вмерли з людьми що були, так чи інакше, свідками тих років він зберіг з минулого лише згадування про вчинки героїчно-значні і тепер щосили вдавав з себе чоловіка занадто втомленого державно-високим життям щоб перейматися дрібними клопотами і щоденними подіями які неминуче відбиваються на побуті й настроях навіть такого великого города, як Київ. 5. Вітер не вщухав уже кілька днів і море клекотіло такою пронизливою синявою що здавалося ніби вхлюпується вона тобі в саму душу і стаєш ти безжурним, як хлопчисько. 6. Вони стояли коло дверей, трохи розгублені, знетямлені гамором і задимленістю але, певно, надворі було сиро й холодно, їм не хотілося так відразу повертатися туди звідки вони щойно прийшли тому вони з безнадійною наполегливістю намагалися видивитися бодай одне вільне місце. 7. До Білгорода під'їжджала попереду свого обозу і міст через Ірпінь першими перейшли шість білих волів які тягли сріблом кутий повіз і далі обоз мав просуватися таким чином хіба що випереджали його надвечір коморники щоб зготувати нічліг та нишпорили обабіч шляху дружина, запобігаючи несподіваним нападам. 8. Аби не записано ніяких його безчесних учинків, подбав Всеволод, цілком ймовірно, також про те щоб змовчано було про ті три літа які Ізяслав бігав по Європі, торгуючи рідною землею яку продав і польському королеві, й германському імператору, і папі римському Григорію за єдину ціну: вороття на київський стіл. 9. Повільні пастухи з порожніми (бо весь припас з'їли за день) полотняними торбами за спиною йшли позад череди, прогрібаючи босими міцними ногами широкі борозни в золотому пилі а їхні малі підпаски жваво пров'юнювалися між корів і закручували хвости то тій, то іншій щоб знала в який двір завертати хоч корови знали й самі, мало не підстрибом кидаючись до своїх господинь що ждали їх з дійницями в руках, готові визволити своїх маньок і лисок від солодкого тягаря молочного. 10. Моя розповідь це спогади про спогади спогадів які в свою чергу теж були спогадами спогадів і так до безмежних глибин, до коренів і пракоренів, до первнів і джерел примітивна логіка стверджує що все це повинно належати (і

навіть, мовляв, належало!) різним людям у різні часи але життя людське ще нікому не вдавалося ввібгати в прокрустове ложе формальної логіки, так само як пустити його незворотнім жолобом лінійного часу який рухається тільки вперед, тільки «від» і «до», тобто між двома конечностями, одні двері відмикаються щоб пустити вас у світ інші замикаються після смерті, і вороття немає, – цей час нагадує людину з відрубаною головою а людина схожа на нього своїм біологічним існуванням, але не життям, ніколи не життям яке не визнає понурого плентання до смерті, а вперто повертається назад, хоче і може повертатися на будь-які відстані, дивитися на себе звідти або ж зазирати туди звідси, мовби перебуваючи в світі дзеркал з таємничим задзеркаллям де все набуває зовсім інших вимірів і де навіть вічність може вміщуватися на твоїй долоні і в зіниці твого ока (Із творів П. Загребельного).

Завдання 17

З'ясуйте, за яким принципом ставляться розділові знаки в кінці речення, чим розрізняються знаки віддільні й видільні. Поясніть вживання розділових знаків у кінці речень у поданому тексті. Знайдіть випадки вживання видільних розділових знаків.

Суперечка

Устало на небо веселеє сонце, зирнуло, всміхнулось привітно на любих дітей молодих, що в обіймах кохання і досі дрімають.

Які ж то у сонечка діти, які-то коханці щасливі?

Кохана – земля-чарівниця.

Зубчастії гори віночком блакитним вінчають її, зелені луги і сади кучеряві поясом пишним підперезали її; з-під його одежа червона важкими згортками падає униз, а поділ весь унизан камінням рябеньким.

Коханий – то буйнеє море.

Зеленоблакитний жупан на йому полами шовковими тихо хвилює і блеще од променя сонця, неначе камінням унизаний весь дорогим, а піна мереже смужками перлистими його вповдовж і поділ обкладає рясним брузументом.

Всміхнулося сонце удруге: земля пробудилася перша і вся зчервоніла, ніби засоромилася, стала вона надівати темні стрічки холодків та прозорі серпанки туману. А море ще спить, не проснулось і плеще крізь сон, і горне кохану, цілує тихенько.

Всміхнулося сонце утретє, сказало: «Кохайтесь, Щасливі!» Зітхнула земля, усміхнулася усмішкою щастя, засяла красою.

Між горами, в темній безодні, таївся, мов гадина, вітер лукавий: він на ніч туди спочивати ховався після денної роботи: усе понад світом літав він, усе розглядав та підслухував, брехні носив-переносив.

Ось постеріг він, що сонце святе усміхалось комусь-то привітно, і заздрісно стало йому, і тут перешкодить схотілось. Виліз тихесенько він, крадеться тихо ярами, хилється попід кущами, усе стереже-наглядає, кого святе сонце вітає. І ось вже доглядівсь. Заграло ненавистю серце; підняв він

похнюплене чоло з трави, прошумів між гілками, скубонув спересердя дуби за чуприну й понісся на крилах могутніх.

Літав, метушивсь він чимало та землю влещав, намовляв, щоб зрадила синєє море.

Що ж? Так не слухала земля: як вірна дружина, все так же ласкаво спокійно на море вона поглядає, уся червоніє рум'янцем веселим. Узлився ще гірше вітер лукавий: і виє, і свище, й сичить, мов гадюка.

Покинув він землю, до моря припав, під боки штовхає і шепче на вухо брехливій вісті, що буцім кохана ізрадила милого, буцім вночі не йому простягає обійми, а небові темному, зорями вшитому рясно.

Не слухалось море, тихо крізь сон буркотало: «Та брешеш! Та брешеш!» Брехун не втихав і плів ще мудріше-хитріше. Добився свого: повірило ворогу море, проснулось, зирнуло сердито, кинулось раптом і стало кохану питати: «Чи правда тому, чи неправда?» Нічого не каже кохана: все так же ласкаво обійми йому простягає, блищить-червоніє під сонцем. Вразила усмішка ся милого: кинувся він і почав дорікати коханій, що, мабуть, не любить його, коли вже на лемент, на сльози його не вважає.

Земля все мовчить.

– Кажі ж, чи то правда? Чи правда? – вже грізно питає розгніваний милий. Земля все мовчить, і усмішка пропала, сутінок пробіг по виду, поблідли й розкішні шати.

– А! Так се правда! Так ось як кохаєш ти вірного друга свого! Боїшся і глянуть тепер йому в вічі!..

Земля загорнулася в темний серпанок щільніше, – мовчить, а море лютує, а море реве, скаженіє, плює перлистою піною, злими слізьми обливається, дико шпурляє на берег пісок золотий, камінці-самоцвіти – дарунки, що мила колись дарувала. Вітер радіє: як хижий орел над сполоханим сірих гусей табуном, він літає і бавиться їх переляком.

І довго ревла-скаженіло роздрочене море; закутана в темний сутінок, довго і мовчки дивилася скривджена мила на лютого друга. Розгніване сонце сховало обличчя у синюю хмару, всім сумно було і ніяко, лиш вітер один утішався: ревів, реготався і скиглив, аж поки тебе вдовольнив, – втомився, поліз спочивати в безодню.

Ще біснувалося море, та нікому більше дрочить його тихше і тихше ставали незграбні докори, втомилось воно лютувать, лиш збентежено якомсь в безладді питає: «Чи правда, чи правда?»

А мила мовчить.

Вже й сонце, прощаючись на ніч, глянуло з хмари червоно-сердитим лицем – не вгамується море ревниве не прощає йому і земля, не вітає його вітерцем легкокрилим.

Заснуло сердитеє сонце, розбіглися жвавi хмарки, поставлені сонцем на варті, і срібноясний молодик засяяв на спокійній блакиті. Цікаво перехилився з вишини, загляда на сердитих коханців і ось усміхнувся й посипав додолу срібним ласкавим промінням на землю й на море. Скинула мила своє

покривало і знов засіяла красою, всміхнулася милому так, як і перше сміялась. Стрепенулося море, побачивши дивну красу, зажевріло місячним сяйвом, заколихалися груди його од кохання, і кинулось море до ніг чарівниці-землі, припадає, цілує і просить прощення, а місяць лукаво моргає на них з-за гори, кивнув наостанці, сховався за гору. Земля соромлива ще далі обійми свої простягла, дихнула на милого духом пахнучим і теплим, а милий зітхнув, затремтів, і обидва в палкім поцілунку завмерли...

Дніпрова Чайка

Завдання 18

*Перепишіть речення. Поясніть, в яких реченнях сполучник **і** (**й**) з'єднує однорідні члени речення, а в яких – предикативні частини складносурядного речення.*

1. Батько почув, батіг засвистів-затюхкав над кіньми, вони мало вскач не пустились – і вечірнє поле прожогом, зі скаженою швидкістю полетіло мимо Дениска, й утворений від того льоту вітер заплющив Денискові очі, й він приклав до обличчя рукавиці, наче намагався захиститись, і засміявся – від збудження, від щастя. 2. Дениско звівся в ліжку, щоб покликати батька, і, глянувши собі в ноги, нічого не міг утямити: там щось ворухилося живе, патлате й величезне, якась химера, якась потвора. 3. Взяв у голову, що варто заплющитись – бодай на найкоротшу мить, на таку, як спалах блискавки! – і все довкола пропаде назавжди, наче й не було ніколи. 4. Волосся на Денисковій голові стало сторчма, миттєво його обсіпало морозом, і хлопець, нетямлячись, обома руками схопив ліжник і кинув на потвору, що тулилась мало не до його ніг. 5. Ось один чорногуз подивився на мене і, задерши дзьоба, хутенько чи то перебігає, чи то перескакує на безпечніше місце. 6. Ось один розганяється по мілкому, розпускає крила, вже й злетів, летить прямо наді мною, і я чую, як його крила гостро розрізають повітря і як воно наче сичить, наче сапає від тих дужих помахів... 7. Дениско стояв коло осла і, не в змозі мовити й слова, тремтячим пальцем показував на ліжку, на якому ворухилась ковдра і щось із-під ковдри чи скавуліло, чи повискувало, чи сердито пирхало. 8. Все це здавалось прекрасною катастрофою, і ви з солодким тремтінням у грудях очікували на мить, коли вода поволеньки встоїться, як згодом далеко внизу, під поверхнею, означиться небо, видаватиметься вам колодязним дном. 9. Коло мене, усміхаючись, стоїть босонога тітка Олена, про яку я знаю, що живе вона неподалік од нас коло яру і в неї на хаті бусли звили гніздо. 10. То збоку підкрадається хитрою ласочкою, дме та дме; на якусь мить угамується і, прокотивши світло-зелену хвилю по траві, вляжеться, підігнувши пухкого хвоста, й лише зрідка вдарить тим довгим хвостом по споришеві, по клумбі, і, набравшись одваги, знову кидається вперед і віє прямісінько в очі, аж вії мої тремтять і здригаються, ось-ось мій погляд погасне, мов огонь золотого багаття, бо так і хочеться заплющитись, та я все-таки не скліпну, не змигну, вітер не погасить мого зору (Із творів Є. Гуцала).

Завдання 19

Перепишіть текст, розбивши на речення та поставивши розділові знаки. Поясніть вживання розділових знаків.

Місто чудне зокола воно рухливе й швидке життя в ньому здається б'є джерелом і блискавкою шугає а всередині по хмурих кабінетах установ воно тягнеться старим возом облутане тисячами правил і розпорядків удари цього міського формалізму Степан відчував шокроку і хоч як виправдував їх об'єктивними причинами вони не ставали від того менш дошкульні навчений гірким досвідом він на дві години раніше з'явився на іспит призначеного дня щоб застояти чергу глибоко певний що сьогодні справа з інститутом буде остаточно розв'язана і він матиме цілковите право одвідати Надійку з важливою хоч і невидною відзнакою студента на своєму френчі щоправда вчорашні враження заступили йому на час кохану постать вернувшись увечері додому він довго сидів курих і розважав про місто його долю й справжні завдання але вранці прокинувся як і завжди бадьорий повний молоді сили що мов рятуноківий пас не давала йому потонути в тій непевності що тут його несподівано огорнула трохи вже призвичаївшись до нової оселі він сміливо попросив у хазяйки відро й досхочу мився і тоді знову спогад про Надійку залив йому душу турботним теплом.

Маючи непереможний нахил аналізувати свої думки й поведінку він поприятельськи сварив сам себе за вчорашній гнів та невиразні марева він повчав себе що мріяти це дурниця що треба діяти невтомно поборюючи всі перепони на шляху зосереджуючи всі сили на черговій відпорній точці перша з них це інститут треба вступити до інституту а не бавитись всякими мріями хоч би й якими високими і справді іспит здавався йому бар'єром що перескочивши його він здобував собі королеву й царство він виряджався на нього як славний вояка в похід що може дати переможцеві ключа до чарівної печери скарбів (В. Підмогильний).

Завдання 20

Запишіть текст під диктовку. Звірте написане з надрукованим. Поясніть уживання розділових знаків. Зробіть повний синтаксичний розбір виділених речень.

Плечистий, ошатний дуб стоїть на околиці села самотиною. Років йому триста, якщо не більше. Колись давно там стояла козака господа, широке обійстя, од якого розбігались до обрію сині навесні поля, повні жайворонкового гомону, а пізніше – перепелячого підпадьомкання. *Козак, нащадок вояків, яким тільки те й у житті випадало, що боротися зі степом, з наїздами, з набігами, з наскоками, та й сам він при потребі вояк, збройний вершник, що вміє оборонити жінку, дітей, коней та землю, – цей козак одного разу кинув у ріллю жолудь.* Тугий, як дзвіночок, у дерев'яному вузькокрисому капелюшку жолудь, навіть із одростком корінчика на тому капелюшку – достоту пуповина. З дощами та теплом на блідому стеблі, впертому й міцному, отой капелюшок випорснув до сонця, знесилено, посірілий та збляклий, приліг на землю, а росток, обминувши його, все тягнувся й тягнувся вгору.

Він спрагло пив живлюще повітря, пив молоко-проміння, – і в цьому був схожий на немовля. Його помітили на друге чи на третє літо, і козак, який уже встиг забути, що застромив колись у землю жолудь, здивовано посмикав татарського вуса і мовив: «Ти бач яке!..» *Він звернувся до того дуба, як до рідної дитини, як звертався до своїх синів, і тому деревце зрозуміло його, заблищало зеленим листям, немов усміхнулось. І господар, який уже попереком мало діл не орав, подумав – зовсім без жалу подумав, а спокійно й розсудливо, – що після нього на землі залишаться тільки добрі діла, діти та оцей дуб.*

Є. Гуцало «Дуб»

СХЕМИ І ЗРАЗКИ АНАЛІЗУ

Схема аналізу складнопідрядного речення з кількома підрядними

1. Аналізоване речення.
2. *Яке це речення за метою висловлювання, емоційним забарвленням (розповідне, питальне, спонукальне)?*
3. *Яке це речення за структурою?*
4. *Кількість предикативних частин, що входять до складу багатокomпонентного (виділити кожна з них).*
5. *Котра предикативна частина є головною?*
6. *Котрі предикативні частини підрядні?*
7. *Який член головної (чи головну) чи іншої підрядної пояснює кожна підрядна частина?*
8. *На яке питання відповідає кожна частина?*
9. *Засоби поєднання підрядних частин з головною (сполучник, сполучне слово).*
10. *З яким підрядним реченням співвідноситься кожна підрядна частина?*
11. *Порядок розташування предикативних частин у складному багатокomпонентному реченні.*
12. *Який зв'язок існує на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування?*
13. *Тип багатокomпонентного складнопідрядного речення з кількома підрядними за характером зв'язку підрядних частин з головною та між собою (конструкція з супідрядністю, з послідовною підрядністю, що поєднує у собі супідрядність і послідовну підрядність).*
14. *Головна предикативна частина (аналіз за схемою простого речення: двоскладне, односкладне (тип односкладного); поширене, непоширене; ускладнене, неускладнене; повне, неповне; головні і другорядні члени речення (аналізуються за схемою синтаксичного розбору простого речення), словосполучення (відношення і зв'язки).*
15. *Підрядні предикативні частини (за схемою простого речення)*
16. *Розділові знаки в реченні.*
17. *Схема багатокomпонентного речення.*

Зразок

1. *Кажуть люди*¹, що недавно й ти приходила чогось²,
Що в ту ніч чиєсь ридання з-понад озера несло³ (О.Олесь).
2. Речення розповідне, неокличне.
3. Складне, сполучникове, багатокомпонентне.
4. Складається з трьох частин: 1) кажуть люди; 2) що недавно й ти приходила чогось; 3) що в ту ніч чиєсь ридання з-понад озера несло.
5. Перша предикативна частина – головна.
6. Друга і третя предикативні частини – підрядні.
7. Підрядні частини пояснюють у головній дієслово *кажуть* із значенням мовлення і компенсують його семантичну неповноту.
8. Підрядні частини відповідають на питання *що?*
9. Приєднуються до головної частини сполучниками *що*.
10. Підрядні частини співвідносяться з підрядними з'ясувальними реченнями.
11. Підрядні предикативні частини стоять після головної частини і уточнюють, конкретизують у ній дієслово *кажуть*.
12. На зовнішньому рівні (між головною і підрядною частинами) існує підрядний зв'язок, а на внутрішньому (між підрядними частинами) – сурядний.
13. Це багатокомпонентне складнопідрядне речення з кількома підрядними, з однорідною супідрядністю, бо підрядні предикативні частини пояснюють у головній одне слово (дієслово), відповідають на питання *що?* і мають один і той же засіб зв'язку (сполучник *що*).
14. Головна предикативна частина співвідноситься з простим двоскладним, непоширеним, неускладненим, повним реченням. (Головні і другорядні члени речення, словосполучення аналізується за схемою простого речення).
15. Перша підрядна частина... Друга підрядна частина...
16. Кожна предикативна частина відокремлюється комами.
17. Графічна схема речення: [   ], (що...), (що...).

Схема аналізу багатокомпонентного речення з різними видами зв'язку

1. Аналізована конструкція (речення).
2. Яке речення за метою висловлювання, емоційним забарвленням (розповідне, питальне, спонукальне, окличне)?
3. Предикативні частини, з яких складається речення, виділити (пронумерувати) кожен з них.
4. Предикативні частини, що виділяються на вищому рівні членування (об'єднані сурядним чи безсполучниковим зв'язком). Сміслові відношення між ними.
5. Предикативні частини, що виділяються на нижчому рівні членування (вони приєднуються підрядним зв'язком).

6. Який член головної предикативної частини (чи вся частина пояснюється підрядною)?
7. На яке питання відповідає підрядна частина
8. Якими сполучниками чи сполучними словами приєднується до головної?
9. З яким підрядним реченням співвідноситься підрядна частина (чи підрядні)?
10. До якого різновиду багатокomпонентних складних речень з різними видами зв'язку належить речення (з сурядним і підрядним; з безсполучниковим і підрядним; з сурядним, безсполучниковим і підрядним).
11. Аналіз предикативних частин за схемою простого речення.
12. Розділові знаки в реченні.
13. Схема речення.

Зразок

1. Тадей навчив свою молоду дружину грамоти¹, зате вона передала синові разом з молоком рідну мову, пісню, той особливий ліризм², що б'є з поезій Рильського чистим українським джерелом³ (Ю.Лавріненко).
2. Речення розповідне, неокличне.
3. Складається з трьох предикативних, частин: 1) Тадей навчив свою молоду дружину грамоти; 2) вона передала синові разом з молоком рідну мову, пісню, той особливий ліризм; 3) що б'є з поезій Рильського чистим українським джерелом.
4. На вищому рівні членування виділяються дві предикативні частини (1 і 2), з'єднані сурядним зв'язком (сурядність протиставна, виражена інтонацією протиставлення; засоби зв'язку між предикативними частинами: сполучник *зате*, порядок розташування предикативних частин, співвідношення форм дієслів-присудків, лексичні засоби (займенник *вона*)).
5. На нижчому (внутрішньому) рівні членування виділяється третя предикативна частина, що пояснює у попередній предикативній іменник *ліризм*, відповідає на питання який? і приєднується сполучним словом *що*, яке виступає підметом у цій частині речення. Це складнопідрядне присубстантивно-атрибутивне речення.
6. У реченні поєднується сурядний і підрядний, зв'язок. Отже, це багатокomпонентне складне речення з сурядним і підрядним зв'язком.
7. Перша предикативна частина (аналізується за схемою простого речення), друга предикативна частина...
8. Кома ставиться після першої предикативної частини перед сполучником сурядності *зате* і після другої – перед сполучним словом *що*.
9. Графічна схема речення: [ ], зате [ ], (що).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. Київ, 1982. 132 с.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983. 219 с.
3. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1989. 334 с.
4. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
5. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1999. 207 с.
6. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2002. 439 с.
7. Доленко М. Т. Сучасна українська мова. Київ, 1974. 367 с.
8. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків, 1980. 151 с.
9. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ, 1984. 256 с.
10. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. Донецьк, 2001. 662 с.
11. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 560 с.
12. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ, 1995. 312 с.
13. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. Луцьк, 2004. 393 с.
14. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2003. 287 с.
15. Сучасна українська літературна мова в 5 кн. Київ, 1969-1973.
16. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2001. 400 с.
17. Сучасна українська мова. Київ, 2005. 488 с.
18. Тоцька Н. І. Українська пунктуація: Практикум. Київ, 1990. 157 с.
19. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 856 с.
20. Українська пунктуація. Київ, 1994. 112 с.
21. Український правопис. Київ, 2004. 240 с.
22. Шевчук С., Кабиш О., Клименко І. Сучасна українська літературна мова. Київ, 2011. 544 с.

ТЕКСТИ ДЛЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

***

За татарським бродом коні топчуть яру руту і туман. За татарським бродом із сивого жита, з червоного маку народжується місяць, і коло козацької могили, як повір'я, висікається старий вітряк.

О пам'ять і смуток землі, чи минулися ви? Чи минулись? Бо й тепер од печалі сивіє жито над Ханським і Чорним шляхами, бо й тепер є татарські броди й козачі могили. Це давнина, це наша гірка, немов полин, давнина, її вже забуває час по книгах і кобзарі по майданах.

Але й досі в хатах-білянках, що підсніжниками зійшли на долонях узлісь і степів, печаляться матері котовців і червоних козаків; і досі в накупаних

сонцем і грозами полях з-під серпа і сльози поглядають матері на приімлені шляхи, по яких пролетіли та й залетіли в югу історії коники-коні.

О наші передчасно посивілі матері, із сапкою в руках, із серпом на плечі та болючою в очах югою. Ви не проходили гімназій, ні вищих, ні нижчих шкіл. Вашою єдиною школою і книгою була книга землі, зерно у землі, сонце над землею, і діти біля персів, і діти біля ніг.

Золоте Відродження змалювало людству мадонн. А хто змалював наших босоногих мадонн із сапкою в руках чи серпом на плечі та дитям біля персів, що знали не шовки, а лише нерівне, шорстке полотно? І чи зрозуміють це ті, що вже не знатимуть полотна і полинового смутку давнини? Чи будуть довіку не як ношу, а як вдячність нести в душі свято і сум материнських очей і синівську вірність батькам, що шаблями вирубували новий час на чорних та ханських шляхах, щоб вони, ці шляхи, zostалися тільки полином пам'яті, а не шрамами сьогодення?..

М. Стельмах «Чотири броди»

***

Над луками, залитими квітневою повинню, холонув оранжений вечір, зануривши в мілкі прибережки далеке полум'я хмар. І чим глибше за пагорби поринало сонце, тим нижчою ставала заграва, вужчою – вогниста смуга у воді понад лозами, наче хвилі ткали її кудись під берег.

Андрій підвівся з пенька, на якому відпочивав після ходи по крутій багнюці, розшукав між кущами свого човна. За день води убуло: на тому місці, де вона стояла зранку, залишилася тільки гривка сухих очеретяних сопілок, розбубнявілих сучків і порожніх равликів. Човен лежав на березі, присмоктаний мулом. Цепок, яким він був прикований до вільхи, натягло: видно, повінь, покидаючи цю місцину, хотіла забрати з собою й човна, та не подужала прив'язі...

Андрій одмотав цепок – на вільховій корі залишилася від нього червона попруга – і поволік човна до води, грузнучи кирзовими чобітьми в зеленій муляці.

Доки дістався до заплави, упрів і примостився на корму передихнути. Додому не поспішав, хоч за день добре зголоднів і виморився біля трактора; возив до корівника підстилку, допомагаючи жінкам скидати й накидати важкі солом'яні брили. Від нього й зараз пахло прілим солодом злежаної соломи, соляркою і вистудженим потом.

На сухому пагорбі по той бік річища маячило село, майже зо всіх боків обступлене тихим, оранжєвим, як і небо, паводком. Там бубоніло радіо, співали півні, низько слався дим, розбавляючи лугове повітря гірким тліном торішньої огудини.

Андрій упізнав і свою хату, але не відчув при цьому отого солодкою, щемкого поклику рідної оселі, який ще зовсім недавно гнав його підтющем додому.

З того дня, як він назавжди відстебнув од шитого офіцерського пояса кортик і пішов на трактор, теща зненавиділа його, почала звати на «ви», і хата, немов зрозумівши свою господиню, спохмурніла й залякла в німому презирстві...

Гр. Тютюнник «Холодна м'ята»

***

Під берестом, як і раніше, стояла Лукерка. Вона стояла, повернувши голову до лугів, від яких несло вологою, потім не то схлипнула, не то зітхнула і тихою ходою пішла в хату. Тимко ще трохи чекав, гадаючи, що, може, вона вийде, але вона не виходила. Тоді він розібрав повіддя і також тихо, повільно поїхав до конюшні.

Спочатку в нього була думка йти додому і добре виспатися, але чим довше він стояв і чим довше дивився на чудову весняну ніч, що моргала до нього зорями і віяла свіжістю лук і лугів, тим більше і тим швидше починала шумувати в нього парубоцька кров, забиваючи навіть те тяжке почуття, яке він виніс після зустрічі з Лукеркою, – почуття сорому і парубоцької невдачі. Йому було якось не по собі, і Тимко знав, що коли він ляже спати, то це тяжке почуття буде мучити його ще дуже довго, і тому він хотів зараз якнайшвидше заглушити його, хоча й не знав чим. Найбільше в нього надії було на те, що він зустрінеться з кимось із сільських хлопців, підуть балачки, сміхи-пересміхи і все забудеться, тому він нікуди не йшов і пильно прислухався, чи не обізветься де-небудь парубочий голос, чи не почується парубоцька пісня, хай хоч і на Залужжі, кат його бери.

Але всюди було тихо. З Ташані валувала пара, заволікаючи придорожні верби, що здаля були схожі на величезні ожереди сіна, криючи дорогу, ташанський міст. Десь за річкою гув болотяний бугай, в осоках покакувала час від часу дика качка, в сазі одноманітно, безконечно кричали деркачі. І раптом хтось тюгукнув, та так тюгукнув, що аж по воді ляснуло, аж в очеретах шелеснуло – і покотилося левадами, лугами та байраками, і загубилося десь у глибоких ярах.

Г. Тютюнник «Вир»

***

Того дня, як прийшов він на світ, повсюди лежали неторканно-білі сніги, і сонце яро горіло над ними – велике низьке сонце над подніпрякськими пущами, і чаїлася тиша в полях і лісах, і небо було чисте й гарне, як очі його матері. Чи бачив він ті очі і небо в них і чи чув ту першу тишу свого життя? Мати спородила його серед мовчазних снігів, і він мерщій подав голос. Старий дідуган мороз люто вдарив йому в уста, силуючись погамувати перший крик новородка, але добрі боги повеліли морозові йти геть, і перший крик пролунав так, як і належалось, – пронизливо, невтримно, радісно: «Живу!»

Та пам'ять життя дається людині не з першим її криком, а згодом, вона виникає в тобі, мов струс, паче вибух, і своє буття на землі ти відлічуєш з тої

хвилі. Для нього світ починався пільмою. Глуха чорнота заливала все довкола, і він борсався на самому дні її важководдя і плакав у відчаї й безнадії. Був посеред нескінченного, моторошно чужого шляху, всуціль накритого темрявою. Нічого не знав і не бачив. Ноги самі вгадували напрямом, ноги несли його далі й далі шляхом, глибше й глибше в темряву, і йому ставало дедалі страшніше й страшніше, і він плакав гірко-прегірко. Пільма затягувала його в себе, поглинала його, і він слухняно йшов у її всюдисущість і тільки й умів, що плакати.

Так і пронесе спогад через усе життя. Чи то був він, чи приснилося?

Опісля був дід Родим. Власне, й не сам дід, а його руки, дві безмежно широкі теплі лопати, які вигорнули маля з чорноти безнадійного шляху, а потім дивно торкалися хлопцевої голови, до настовбурченого, жорсткого, мов на спині у вовка, волосся, і від того незвичного доторку плач перейшов у схлипування, а там і зовсім ущух і зник.

П. Загребельний «Диво»

***

Літо 1919 року видалось гаряче. Після травневих дощів з жартівливим гуркотом грому й грайливими гадючками блискавок у червні зайшла тривала година, що наприкінці місяця перетворилася на спеку, а далі в нерухомому розпеченому повітрі зависла посуха. Никли в невеликому міському саду гіллясті клени, на берестах і тополях не перешіптувалося застигле листя, на центральній вулиці вкривалися цупким шаром порошу зачучверілі кущі жовтої акації, і старі верби на берегах мілкої річки, що пробігала через місто, сумно спускали до води довге віття. На порожніх, знелюднених вулицях торохкотіли по бруківці бочки водовозів, ледве встигаючи за довгий літній день напоїти з криниць людей і худобу, та зрідка цокотіли, поспішаючи кудись, поодинокі спітнілі вершники.

Все навколо благало дощу, але з білястого, злинялого від спеки неба нещадно пекло сонце, і тільки вечорами в останні дні над обрієм стали громадитися хмари.

Довго збиралася десь гроза й ніяк не могла вбитися в силу, щоб дотягтися до розпареного, принишколого міста й упасти на нього зливою. Змучені спекою городяни з тривогою поглядали вечорами на південний захід, де короткі спалахи осявали на мить край неба й часом долинали відтіля приглушений грім. Але чи то ж таки грім? Уже минуло два тижні, як білі захопили Харків: відтіля сюди, до маленького повітового міста з хлоп'ячою і дівочою гімназіями, кількома крамницями, собором, казначейством і тюрмою в центрі, тільки яких сто верст. Білі попервах покотилися й далі, за Харків, спричинивши тут, у повітовому місті, передчасний переполох і втечу, та щось спиноло їх напів-дорозі, і ось уже тиждень, як вони, тупцяють на одному місці, не просуваючись уперед і не відступаючи назад, ї хтозна, чи не спалахують ото над далеким обрієм постріли гармат і чи не гримотить там десь приглушена відстанню артилерійська канонада?

***

Стіл стояв перед вікном, і, сідаючи до столу, я завжди поглядав у шибки. В шибки, не затулені фіранкою, спершу було вставлено морок зоряної чи беззоряної ночі. Морок поступово танув, набрякаючи світлом невидимого досвітку, і в вікні проступали обриси покатога згірка перед хатою, куці з настовбурченим гіллям, а також стежечка в снігу і розсядистий старий клен. Стежечка спершу ледь бовваніла, і сніг був наче притрушений попелом, та поволеньки світлішав і чистішав сніг, то й стежечка веселішала й виразнішала.

І чіткіше проступав клен. Стовбур і гілля з гравюрною опуклістю малювались на тлі засніженого згірка та на тлі передранкового неба. В передчутті близької весни клен дедалі більше скидався на дивовижну істоту, яка попростягувала чутливе віття у видимий обшир великого світу й очікує. Очікує на своє оновлення, яке вже, либонь, почалось у земній товщі, де сховано його коріння, а також почалось під його лискучою корою – у найдрібніших капілярах і волоконцях.

Мабуть, я відчував і розумів клена, як ніхто, бо й сам того року з якимось непевним настроєм очікував на весну. Очікував із неусвідомленою підозрою, що весна може чи не прийти, чи бодай забаритись... І це очікування весни родичало мене з деревом, і, спостерігаючи щоранку за кленом, я наче спостерігав збоку за собою – перевтіленим, незвичайним.

Удень я стежив за пташками, які прилітали на його гілля, перепурхували з місця на місце, прислухався до їхнього щебету, в якому уже звучали нотки оновлення, пробивалася сонячна радість.

Спостерігав, як змінюється колір кори, як її туга бурувата барва десь ізсередини набрякає ніжною водянистою зеленавістю, і ця зеленавість зблискує надійними життєвими соками. Спостерігав, як кволі зачатки бруньок спинаються тугішими горбочками, виростають, уже обіцяючи невдовзі явити чудо першої зелені.

Є. Гуцало «Клен»

***

Надвечір треба розмовляти тихо, щоб не збудити дощ, бо тоді він ітиме цілу ніч і нікому не дасть заснути. Не треба сердитися й на вітер, бо він може вдарити в обличчя й побити шибки.

Коли запалимо світло, біймося за комах, бо вони тільки народилися й можуть сплутати сонце з лампою. А їхнє самоспалення викличе у нас страх перед смертю.

Відкривається щілина між світами. Яким би не було привабливим життя після життя, людині важко уявити, що вона стає абсолютно нікому не потрібною. Нічне життя істот починається з небуття, просковзнути в оту щілину й почати жити знову. Але хто знає, чи добре там буде, чи не сваритимуть нас там за ганебні вчинки?

Один за одним, так. і не встигнувши пізнати, відходять в інший світ метелики...

У навколишньому скільки завгодно таких аналогій, які вчать жити і вмирати, бути потрібними або ні. Вони кличуть нас бачити в розрізненому – ціле, в цілісному – розрізнене, у собі – інших. А навіщо?

Коли почнеш замислюватися над цим, одразу тебе охоплюють людські проблеми. Серед людей жити важко, вони весь час нагадують про існування часу, який змушує людей думати, що обов'язково треба розбитися об стіну до крові, щоб потрапити в сад. Проте знайти у собі спокій, злагоду краще, ніж страждати, підкоритись законам космосу легше, ніж законам суспільним.

Дитинство, розквіт, старість – це не дім часу, а стан душі, ніби гра. Дитина бавиться в дорослу, приміряючи, що краще до лица: інфантильність чи відповідальність. Згодом дорослі навчають її автоматизму. Саме через це ми шукаємо хоч крихітку знання. Як добре все-таки не бути людиною, бо це найбільш неприродна істота.

Г. Пагутяк «Душа метелика»

***

Вона стала для мене цілим світом. Мій артист співав їй свої великі пісні, а вона зачаровано слухала їх. З кожним днем, з кожною мандрівкою моя богиня з яблуневого саду все більше і більше опановувала моїм всесвітом із усіма його сузір'ями, планетами. Вона стала для мене найціннішою частиною мене самого, і я вже не в силі був уявити собі свого існування, якби вона не займала місця на престолі мого великого царства.

Але я допустився одного великого гріха. Допустився його в розгарі моєї страшної любови, яка зжерла і зотлила мої думки, волю і гнучкість м'язів. Дуже часто обличчя моє уявляло якусь огидну маску кирпатого сатира, з баранячими очима, ноги злочинно підгиналися, руки опадали, тремтіли, і треба було надзвичайних зусиль, щоб я міг здвигнути їх багатокільові розжарені долоні. Вони боялися піднятися. Вони могли б задушити і спалити в обіймах навіть камінь, якби лише відважився обняти його.

І все-таки гріх стався. Одного разу, в перших днях жовтня, коли вечори ще були досить теплі і досить пахучі, коли на полях лежали ще врочисті жовті гарбузи, в садах облітали яблука і особливо пахнув привабою тонкий серпик молодика-місяця, – ми пішли на прохід.

Ми йшли поволі і довго. Село, городи, поля – все це тьмяною панорамою проплило повз нас, а перед нами широко розп'яв обійми величний простір. Молодик горів. Зорі сипалися пригоршнями. Язик мій і її німів, слів бракнуло, і стало між нами тяжке, болюче, повне приваб напруження, яке боролось з двома рівнозначними силами.

Я виразно чув у собі тремтіння кожного нерву. Я був увесь бренючим, струнним інструментом, по котрому в безладді гатили, його силуючи весь

час дико бреніти. Ми бажали одне одного, бажали зазнати солодощів першого цілунку і разом боялися цього. Особливо боявся я. Але я прагнув цього, прагнув усім еством.

У. Самчук «Розбита богиня»

***

В 1914 році, як відомо, почалась велика європейська війна. В цей час Остап був уже у восьмому класі гімназії, а Андрій, скінчивши ремісну школу, працював у містечковій кузні. В цей час мати вже не знала колишніх злиднів, бо хоч від старшого сина вона ще й не мала допомоги, але зате Андрій тепер кожного місяця приносив їй той чи інший заробіток. Члени сім'ї могли вже ходити щонеділі до кінематографії і навіть почали думати про власний маленький будиночок. Словом, війна надійшла тоді саме, коли перед кравчихою допіру потихеньку почали розгортатись добрі обрії довгожданого щасливого життя.

Мати затривожилась. Відчула вона, що велике лихо насувається на неї. Як Остапа, так і Андрія – коли затягнеться війна – можуть забрати в солдати (першому йшов двадцятий, другому дев'ятнадцятий рік) і, значить, можуть забрати всі її надії. Вона виходила на вулицю, зупинялась і розпитувала знайомих та прислухалась до таємничих розмов, що шелестіли по закутках колись спокійного містечка.

А містечко і справді зашумувало. Із зовсім невойовничих будиночків повилазили доти невідомі войовничі патріоти своєї вітчизни і, помахуючи кулаками, кричали, що вони Франца-Йосипа знищать в два тижні, а за місяць завоюють всю Австро-Угорщину з Німеччиною вкупі. На базарі цілий день товклися люди і передавали з уст в уста напівфантастичні чутки, і навіть можна було бачити, як дуже поважні містечкові крамарі раптом підсакували до своїх покупців і – ні з того ні з сього – починали вести з ними довгі бесіди про сучасні події. І тільки там, на вокзалах, де матері випроводжали своїх синів у далеку невідому доріженьку, – тільки там було безгоміння. Але й це безгоміння було не буденне. Словом, прийшла якась нечувана тривога й прийшла якась нечувана суєта. Якимсь химерним вентилятором вентилювало запліснявіле містечкове життя.

Микола Хвильовий «Мати»

***

Високий сивогривий чоловік ішов неквапно берегом, спираючись на розкладний стілець. Перед ним поважно ступало з десятків кіз, Володимир побачив зі свого вікна розумне й шляхетне обличчя старого – і він, і кози немов пливли над зрізаним берегом. Чоловік був задуманий, і, здавалося, не він вів отих кіз, а вони його. Вряди-годи мекали, повертаючи писки до господаря, а що він не зважав, ішли далі, покиваючи. Здуті їхні вим'я були повні молока; велике густожовте сонце спинилося над найвищою горою, більшало й наливалось червінню. Кривава барва розтеклася по річці, і та

раптом затріпотіла, замигтіла й заграла. Зрушена тією зміною, виривалася з води й підстрибувала притьма вгору риба – ковтала чудове і хмільне вино... П'яна й запаморочена, падала назад у воду і гуляла, крутилася й витанцьовувала риб'ячі свої танці. Кози йшли та йшли і чим ближче підходили до свого дому, тим млосніше й важче ставало їм нести розбухлі вим'я, зорки від того розпливались у їхніх очах і заповнювали очниці. Мекіт їхній під той час ставав також інакший, солодкий та прохальний, бо вже марилося їм та хвилина, коли до них доторкнуться ласкаві руки – віддадуть тоді набрану за день білу кров трави й листя. Червоний захід запалив у їхніх очах ще й по дві іскри, і доки догоряли, доти йшли вони, ведучи за собою задуманого і наче сліпого сиваня...

Темні ворота біля урізаного в косогір будинку стояли розчинені, і бовваніла в них кругла, сива й напрочуд ласкава бабуся. Спиралася на ціпок, а на ногах у неї були червоні туфлі. Дивилася лагідно й тепло, бо той чоловік, що підіймався кам'яною стежкою, був у цьому вечірньому світлі як король із забутих казок. Кози мекали, поспішаючи до тої теплої й затишної постаті – саме про неї вони думали, спляючи в своїх очах золоті іскри заходу, і саме її рук сподівалися, щоб позбутися солодкого тягаря...

В. Шевчук «Дім на горі»

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

А

АБЕТКА – див. *Алфавіт, Буквар*.

АБЗАЦ (нім. *Absatz*, букв. – уступ) – 1. Відступ у початковому рядку друкованого чи рукописного тексту. З цим же значенням вживається термін «**новий рядок**». 2. Частина зв'язного тексту з кількох (рідше – з одного) речень, що характеризується тематичною цілісністю і відносною закінченістю змісту.

АБРЕВІАТУРА (італ. *abbreviatura*, від лат. *abbreviatio* – скорочення), складноскорочене слово – похідне слово, що виникає внаслідок абревіації. Утворюється складанням скорочення основ і буває здебільшого еквівалентною словосполученню, яке її мотивує (*ветеринарна амбулаторія > ветамбулаторія*).

АБРЕВІАЦІЯ (лат. *abbreviatio* – скорочення) – спосіб словотворення, для якого характерно об'єднання скорочених основ (*технічний редактор > техред*), скорочених і повних основ (*медичне училище > медучилище*), а також творення простого похідного слова шляхом довільного скорочення твірної одиниці (*магнітофон > маг*).

АБСТРАКТНА ЛЕКСИКА – частина лексичної системи мови, що не мають реального втілення (хоч виникнення та існування їх неможливе без такої реальності), тобто вказують на стан (*сон, тиша*), почуття (*кохання, ненависть*), процес (*хід, біг*), якість (*чорнота, ясність*), риси характеру

(доброта, злоба, вихованість), різні вияви інтелектуального рівня людини (знання, розум), відносини між особами, народами (дружба, мир), поняття етикету (вітання), є науковими та виробничими термінами. До А. л. належить і дієслово «бути», коли виконує функцію зв'язки.

АДВЕРБІАЛІЗАЦІЯ (від лат. *adverbium* – прислівник) – вид транспозиції, що полягає в переході у прислівник або вживанні у прислівниковій функції інших частин мови. Розрізняють два ступені А.: 1) початкову, неповну, або синтаксичну, коли вихідна одиниця набуває лише синтаксичної функції прислівника, не змінюючи морфологічної належності до відповідної частини мови (*Цього ранку витьохжували солов'ї; Я йду зустрічати гостей*); 2) завершену, повну, або морфологічну А., коли вихідна частина мови набуває морфологічної властивості прислівника – незмінності, втрачає морфологічні категорії тощо: *звисока, здавна, стиха; заново, надовго; надвоє, натроє, удвох (вдвох)*.

АД'ЄКТИВАЦІЯ (від лат. *adjectivum* – прикметник) – вид конверсії (різновиду транспозиції), що полягає у переході слів з іншої частин мови в прикметник. Найбільше охоплює дієприкметники, значно менше – займенники й числівники (*підкреслена увага; дивись – який!; співати другі партії*).

АЗБУКА (від назв двох перших кирилических літер «аз» та «буки») – див. *Алфавіт, Буквар*.

АКОМОДАЦІЯ (лат. *accomodatio* – пристосування, від *accomodare* пристосовувати) – один із видів комбінаторних змін звуків: пристосування артикуляції голосного й приголосного, що стоять поряд.

АКТИВНИЙ СЛОВНИК – основна з погляду вживаності частина лексики, що постійно й вільно функціонує в різних сферах суспільного життя і складається насамперед із *загальнонавживаної лексики* та *нейтральної лексики*, а також з одиниць обмеженішого вживання (термінів, професіоналізмів, неологізмів, відроджуваних застарілих слів тощо), наявних у повсякденному спілкуванні.

АКТУАЛІЗАЦІЯ (від лат. *actualis* – дійсний, сучасний) мовної одиниці – семантико-стилістичне наголошення вільного і фразеологічно зв'язаного слова, порушення узвичаєних синтаксично-семантичних зв'язків у словосполученнях, реченнях, змістове виокремлення слова завдяки несподіваним асоціативним зв'язкам його з іншими поняттями.

АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ – теорія структури речення на комунікативному рівні. Залежно від комунікативного спрямування та інформативної мети висловлення речення поділяється на дві основні частини – **тему** (дане, основа, відоме) і **рему** (нове, ядро, повідомлюване).

АКЦЕНТ (лат. *accentus* – наголос) – 1. Те саме, що наголос. 2. Діакритичний знак, за допомогою якого на письмі позначається наголос (*рука', мн. ру'ки*). 3. Своєрідне вимовляння звуків нерідної мови, зумовлене артикуляційною базою рідної мови (іншомовний А.), або сукупність особливостей вимови, характерних для певного діалекту і не властивих

літературній мові, зумовлена недосконалим володінням її нормами (діалектний А.).

АКЦЕНТОЛОГІЯ (від лат. *accentus* – наголос і грец. *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає акцентні (просодичні) засоби.

АЛОМОРФ (від грец. *ἄλλος* – інший і *μορφή*) – морф певної (кореневої, префіксальної, суфіксальної, флексійної) морфеми, зовнішня несхожість якого порівняно з іншими морфами тієї самої морфеми зумовлена фонемним складом сусідніх морфів і, отже, тільки його позицією у слові. А. морфеми характеризуються сукупністю трьох ознак: 1) спільністю значення; 2) формальною (фонематичною) близькістю, тобто частково тотожним складом фонем і їхнім порядком; 3) можливістю взаємозаміни лише в певних позиціях, тобто в контексті взаємовиключення.

АЛОФОН (від грец. *ἄλλος* – інший і *φωνή*] – звук) – варіант фонем, її конкретна реалізація, у якій вона виступає у певній фонологічній позиції. Варіанти фонем відрізняються один від одного фонетичною ознакою, а не функцією.

АЛФАВІТ (грец. *ἄλφάβητος* від назв перших літер грец. А. – *альфа* та *бета* (*βίτα*)), абетка, азбука – сукупність усіх літер або складових знаків, прийнятих у писемності якої-небудь мови і розміщених у певному усталеному порядку.

АНТОНИМИ (від грец. *ἀντι* – префікс, що означає протилежність, протидію, і *ὄνομα, ὀνομα*, – ім'я, назва) – слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями (*хороший* – *поганий*, *багатий* – *бідний*; *багато* – *бідно*; *холод* – *тепло*, *дружба* – *ворожнеча*, *слава* – *ганьба*, *брюнет* – *блондин*, *надлишок* – *брак*; *все* – *ніщо*, *кожний* – *жодний*; *скрізь* – *ніде*, *завжди* – *ніколи*; *палати* – *тліти*, *поспішати* – *зволікати*).

АПЕЛЯТИВИ (франц. *appellatif*, лат. *appellativus* – називний, від лат. *appellare* – називати) – те саме, що загальні назви. Див. *Власні назви*.

АПОЗИЦІЯ (від грец. *ἀ...* – префікс, що означає заперечення, відсутність, і лат. *positio* – положення, розташування) – див. *Прикладка*.

АПОСТРОФ (') (від грец. *ἀπόστροφος*, букв. – звернений убік) – надрядковий значок у вигляді коми, яким передають на письмі роздільну вимову губних приголосних та **р** і **к** (у прізвищах та іменах) перед наступними **я**, **ю**, **є**, **ї** (*м'яч*, *бур'ян*, *Лук'ян*).

АРГО (франц. *argot* – жаргон, первісно – жебрацтво) – один із різновидів соціальних діалектів, штучно створювана умовна говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи, незрозуміла для сторонніх. Іноді термін *арго* вживається на позначення певного соціального чи професійного відгалуження від загальнонародної мови (напр., А. артистів, музикантів, спортсменів, військовослужбовців тощо), тобто в тому ж значенні, що й термін *жаргон*.

АРТИКУЛЯЦІЯ (лат. *articulation* – розчленування, від *articulare* – розчленовувати, чітко вимовляти) – робота органів мовлення у процесі мовотворення. Утворенню кожного звуку відповідають певні положення органів мовлення і їхні рухи. Розрізняють **голосні** звуки (*вокали*) і **приголосні** звуки (*консонанти*). Основою А. голосних є *відкритий голосовий* канал. В утворенні голосних найбільше значення має *язик*, який, змінюючи свою форму і положення у ротовій порожнині, створює відповідний об'єм і форму резонатора. А. пригоlosного з самого початку має ознаки наступного голосного; цей вплив особливо сильний на перехідному відрізку до голосного. При А. пригоlosного розрізняють три фази: **екскурсію** (*наступ*), **витримку**, **рекурсію** (*відступ*), проте повною мірою це стосується лише звуків, що вимовляються ізольовано.

АРХАЇЗМ (від грец. *ἀρχαῖος* – стародавній) – мовна одиниця, що на сьогодні є застарілою в мові або зовсім вийшла із загального вжитку.

АСИМІЛЯЦІЯ (лат. *assimilatio* – уподібнення) – вид *комбінаторних змін звуків*: артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення. А. виникає між звуками одного типу (голосних із голосними, пригоlosних із пригоlosними). Розрізняють **повну** і **часткову** А. – залежно від ступеня уподібнення звуків. Вплив попереднього звука на наступний є **прогресивною** А., а наступного на попередній – **регресивною**. Взаємодіяти можуть як сусідні звуки (**контактна** асиміляція), так і звуки на відстані (**дистантна** асиміляція).

АТРИБУТ (від лат. *attributum* – додане) – див. *Означення*.

АТРИБУТИВНІ ВІДНОШЕННЯ – див. *Синтаксичні відношення*.

АФІКС (лат. *affixus* – прикріплений) – *службова морфема*, наділена номінативним, вираженим у поєднанні з *коренем*, значенням або синтаксичними значеннями. А. мають тільки додаткове лексичне або граматичне значення, яке вони реалізують, приєднуючись до кореня, щодо якого займають у слові *пре-* або *постпозицію*.

АФІКСАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ (афіксація) – *спосіб словотворення* за допомогою *афіксів*. Залежно від різновиду словотворчих засобів, які використовують для творення похідних слів, А. с. є *суфіксальним* (*ха-та – хат-к-а*), *префіксальним* (*бути – до-бути*), *конфіксальним* (*па-горб-ок*) і *флексійним* (*золото – зо-лот-ий*).

АФІКСОЇД (від *афікс* і грец. *εἶδος* – вигляд, сорт, тип, вид) – проміжна морфема, частина складного або складноскороченого слова, здебільшого співвідносна з повнозначним словом чи основою, яка повторюється з тим самим значенням у ряді слів і наближається за словотворчими функціями до афіксів. Афіксоїдні кореневі морфемі набувають ознак службових афіксальних морфем. У позиції суфіксів А. називають *суфіксоїдами* (*сильнодіючий, швидкодіючий*), у позиції префіксів – *префіксоїдами* (*водовбирний, водовимірвальний*). У префіксоїдів і суфіксоїдів інша природа значення, ніж у префіксів та суфіксів, оскільки перші утворюються з коренів, наділених лексичним значенням.

АФРИКАТИ (лат. *affricata* – притерта, від *affricare* – терти) – зімкнено-фрикативні приголосні – складні приголосні звуки, при артикуляції яких зімкнення розкривається і повітря миттю проходить із тертям через щілину. Це – ц, ц', ч, дз, дз', дж.

Б

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ – див. *Полісемія*.

БАГАТОКОМПОНЕНТНЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ – поліпредикатна конструкція у системі складного речення, структурний мінімум якої для різних моделей становить три-п'ять предикативних компонентів, поєднаних за допомогою двох-чотирьох сполучних засобів зв'язками сурядності або підрядності чи їхніми різновидами – супідрядності або послідовної підрядності. У широкому розумінні багатокompонентними вважаються будь-які складні конструкції, що включають не менше трьох простих речень, поєднані як сполучниковим зв'язком, так і безсполучниковим.

БЕЗАФІКСНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ – спосіб словотворення одно- і кількоасновних похідних, при якому не використовують словотворчі афікси. До Б. с. належать *абревіація, зрощення, субстантивіація, чисте словоскладання і нульова суфіксація (або невласне деривація)*. Словотвірне значення в Б. с. передають такі засоби, як послідовність розташування компонентів похідного, слова (*сон-трава*), усичення твірної основи (*блакитний > блакить*), зміна парадигми (*злий > зло*), формування єдиного наголосу в складному слові (*вічнозеле'ний*).

БЕЗОСОБОВЕ РЕЧЕННЯ – односкладне речення з предикативним центром, вираженим єдиним головним членом, лексико-семантична і формальна специфіка якого виключає наявність підмета як виразника суб'єкта дії чи стану.

БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА – дієслова, які, означаючи стани, не формують особових протиставлень, а вживаються тільки в 3-й ос. однини. На протигагу особовим дієсловам, які визначають того (те), кому (чому), належить виражена в часі й способі предикатна ознака (мовцеві, співрозмовникові, адресатові чи особі, що не бере безпосередньо участі в комунікативному акті), Б. д. означають стан, що стосується однієї особи. Вони вживаються здебільшого в 3-й ос. одн. теп. чи майб. ч. (*світає, смеркає, дощить, щастить, розвидниться*) або у формі с. р. одн. мин. ч. (*замело, висушило, вигоріло*).

БЕЗОСОБОВО-ПРЕДИКАТИВНІ СЛОВА – див. *Предикативи*.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ – складне речення, в якому предикативні частини поєднані без сполучників і сполучних слів. Б. с. р. і сполучникові речення близькі як *складні синтаксичні одиниці*, що виконують комунікативну функцію, але вони відрізняються засобами вираження думки. Синтаксична семантика Б. с. р. спирається на лексико-семантичні відношення предикативних частин. Його оформлення залежить від лексичних елементів на стику частин, від відношення видо-часових і

способових форм дієслів-присудків, порядку розташування предикативних частин, *інтонації*. Відсутність форм розрізень *сурядності* й *підрядності* виключає можливість поділу Б. с. р. на складносурядні й складнопідрядні. Б. с. р. характеризуються *недиференційованим синтаксичним зв'язком*.

БУДОВА СЛОВА – див. *Морфемна будова слова*.

В

ВАЛЕНТНІСТЬ (від лат. *valentia* – сила) – здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями.

ВАРВАРИЗМ (грец. від *βαρβαρισμός*, від *βάρβαρος* – чужоземець) – іншомовне або створене за іншомовним зразком слово чи зворот, що зберігають структурні ознаки чужих мов, по-різному пристосовуючись до фонетики, морфології української мови. Залежно від того, якого походження слово (зворот), розрізняють *латинізми* (з лат.), *галліцизми* (з франц.), *германізми* (з нім.), *грецизми* (з грец.), *полонізми* (з польс.) та ін.

ВАРІАНТИ (франц. *variante*, від лат. *varians* (*variantis*) – змінний) мовних одиниць – 1. Видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів тощо), але не порушують принципу її тотожності. 2. Конкретні форми вираження, реалізації в мовленні умовно-абстрактних мовних одиниць – фонема, морфема (див. *Алофон*, *Аломорф*), лексеми і т. ін.

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ (від лат. *verbalis* – дієслівний) – вид конверсії, що полягає в переході слів (словоформ) з інших частин мови до класу дієслів. Певним аналогом В. як явища морфологічного рівня є синтаксичне вживання слів деяких незмінних частин мови у функції дієслівного присудка – вигуків, звуконаслідувальних слів, часток, які в контексті сприймаються у значенні певного способу (дійсного або наказового), часу, виду: «*Тричі тьху на твою землю!*» (М. Коцюбинський).

ВИГУК – особливий лексико-граматичний клас (розряд, частина мови) незмінюваних слів, які не належать ні до повнозначних, ні до службових слів. Вони є засобом вираження (не називання) емоцій, почуттів, експресивних оцінок, вольових спонукань мовців.

ВИД – *граматична категорія дієслова*, властива українській та іншим слов'янським мовам. Семантичною ознакою В. є протиставленість двох форм дієслова – за ознакою обмеженості (*доконаний вид*) і необмеженості (*недоконаний вид*) тривання дії.

ВИПАДНІ ЗВУКИ – *звуки*, що випадають у корені або суфіксі при словозміні чи словотворенні, тобто чергуються з нулем звука (див. *Чергування звуків*). У сучасній українській мові такими є насамперед *голосні о, е*: *сон – сну, снитись; кусок – куска; день – дня, днювати; серпень – серпня*.

ВИТРИМКА – див. *Артикуляція*.

ВИХІДНА ОСНОВА – див. *Основа твірна*.

ВИХІДНЕ СЛОВО – див. *Твірне слово*.

ВІБРАНТИ (від лат. *vibrans (vibrantis)* – дрижачий) – див. *Приголосні звуки*.

ВІДКРИТОГО СКЛАДУ ЗАКОН – звуковий закон праслов'янської (спільнослов'янської) мови, згідно з яким усі склади в мовленні стали закінчуватися голосним звуком у зв'язку з виникненням тенденцій до автономності складу й зростання його звучності в межах слова.

ВІДМІНА – клас однієї з іменних частин мови, об'єднаний спільними особливостями *відмінювання*; тип відмінювання, за яким відбувається *словозміна* слів цього класу. У сучасній українській мові виділяють чотири основні В. іменника, що розрізняються системами відмінкових закінчень, а в окремих випадках і характером основ.

ВІДМІНОК – граматична категорія іменних частин мови, яка виражає їхні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших слів у реченні; одна з граем цієї категорії (конкретний В.).

ВІДМІНЮВАННЯ – словозміна іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників і займенників), а також дієприкметників. В. протиставляється дієвідмінюванню, або дієслівній словозміні.

ВІДНОСНІ ПРИКМЕТНИКИ – див. *Прикметник*.

ВІДНОСНІ СЛОВА – займенникові слова, різновид сполучних слів у підрядній частині складнопідрядного речення, що часто значеннево відповідають вказівним займенниковим словам головної частини – співвідносним словам. В. с, поєднуючи підрядну частину речення із співвідносним словом головної, здебільшого виражають значення предметності, означальне, просторове, часове і кількісне.

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ – інтонаційно виділені в реченні члени для посилення їхнього змісту або для пояснення, конкретизації пов'язаного з ними слова. Відокремлюються переважно другорядні члени (одиночні або кілька однорідних) та поширені, виражені синтаксичним зворотом.

ВІДОКРЕМЛЕННЯ – смислове та інтонаційне виділення у реченні одиночного або поширеного члена речення, який набуває внаслідок цього більшої синтаксичної самостійності. В. підлягають переважно другорядні члени – *означення* (зокрема *прикладки*), *обставини*, *додатки* – аби звернути на них увагу або пояснити їх, уточнити, конкретизувати зміст пов'язаного з ними члена речення.

ВКАЗІВНІ СЛОВА – див. *Співвідносні слова*.

ВЛАСНІ НАЗВИ, оніми – індивідуальне найменування окремих одиничних об'єктів.

ВОКАЛІЗМ (від лат. *vocalis* – голосний звук) – система голосних фонем мови або діалекту на певному етапі їхнього розвитку. В сучасній українській літературній мові систему В. утворюють 6 голосних фонем: |і|, |є|, |и|, |у|, |о|, |а|.

ВОКАТИВНЕ РЕЧЕННЯ (лат. (*casus*) *vocativus* – кличний відмінок) – однослівне речення, виражене звертанням. Передає нерозчленовану думку, почуття, волевиявлення. Оформлюване іменником у кличному відмінку, який вимовляють з особливою інтонацією, що виражає заклик, пересторогу, спонукання до припинення дії, прохання, докір, обурення, незгоду із співрозмовником тощо.

ВСТАВЛЕНІ СЛОВА, СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ – мовні одиниці, що містять додаткові, побіжні повідомлення, зауваження, які переривають основне висловлення за допомогою інтонації вставленості.

ВСТАВНІ СЛОВА, СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ – мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки і передають різні модальні значення (можливості, впевненості, вірогідності, сумніву тощо). Вставні одиниці вступають у смислові зв'язки з реченням у цілому або з окремими його частинами.

ВУЛЬГАРИЗМ (від лат. *vulgaris* – звичайний, простий) – грубі, брутально-лайливі слова або звороти, ужиті в літературній мові.

Г

ГЕНІТИВНЕ РЕЧЕННЯ (лат. (*casus*) *genitivus* – родовий відмінок) – односкладне речення, структурну основу якого становить головний член речення, виражений синтаксично незалежною формою родового відмінка іменника.

ГІБРИДНЕ СЛОВО (від лат. *hibrida* – помісь) – складне слово, утворене з компонентів різного походження, один з яких є питомим, другий – іншомовним і таким, що сприймається мовцями як запозичений. Г. с. бувають *юкстапозитами* (альфа-проміння, бета-залізо, бізань-щогла, гамма-частинки, мюль-машина) і *композирами* (агросани, бактеріовловлювач, віброзанурювач, гідробудівництво, телебачення).

ГЛАГОЛИЦЯ (від старослов'ян. глаголь – слово; глаголати – говорити) – одна з найдавніших систем слов'янського письма (азбук), як і кирилиця.

ГЛУХІ ПРИГОЛОСНІ – див. *Приголосні звуки*.

ГОЛОВНЕ РЕЧЕННЯ – частина складнопідрядного речення, якій підпорядковується підрядне речення. Термін *головне речення* в українському мовознавстві закріпився під впливом російської граматичної термінології. Підрядний зв'язок, що зумовлений Г. р. і виявляється у позиції підрядної частини, реалізується у детермінантному і прислівному різновидах.

ГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки мови, в основі яких лежить *музикальний тон* (*голос*), утворюваний при розкритому мовному каналі внаслідок коливань голосових зв'язок і дальшої модифікації їх у надгортанних порожнинах. Загальновизнаним є тристоронній критерій визначення Г. з.: функціональний, артикуляційний і акустичний.

ГРАМАТИКА (грец. *γραμματική*, від *γράμμα* – літера, написання) – 1. Будова мови, тобто система морфологічних одиниць, категорій і форм,

синтаксичних одиниць і категорій, словотвірних одиниць і способів словотворення. 2. Розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови. Г. як будова мови – складна організація, сукупність підсистем, якими є морфологія, синтаксис і словотвір.

ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ – узагальнене значення граматичної (морфологічної, синтаксичної, словотвірної) одиниці, яка має у мові регулярне (стандартне) вираження.

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ – це клас граматичних однорідних значень, об'єднаний найзагальнішим абстрактним значенням, у межах якого протиставляються також абстрактні, але конкретніші значення, що далі не членуються.

ГРАМАТИЧНА ФОРМА – це засіб вираження граматичного значення.

ГРАМЕМА – компонент граматичної категорії; видове поняття щодо граматичної категорії як родового поняття. Як і граматична категорія, Г. становить єдність граматичного значення і засобів його вираження.

ГРАФЕМА (від грец. *γραφή* – запис, накреслення) – найменша смислорозрізнявальна одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усному мовленні.

ГРАФІКА (грец. *γραφική*, від *γράφω*) – писати, малювати) – сукупність усіх рукописних та друкованих знаків певної писемності (графема, розділові знаки, шрифтові різновиди та ін.), а також розділ мовознавства, що досліджує співвідношення писемних знаків із фонетичною системою мови.

ГУБНІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні, що утворюються за участю губ. Поділяються на *губно-губні б, п, м, в*, що утворюються при змиканні або зближенні нижньої губи з верхньою, та *губно-зубний ф*, що утворюється нижньою губою і верхніми зубами.

Д

ДАВАЛЬНИЙ ВІДМІНОК – 1. Грамема категорії відмінка іменників, що в типових випадках виражає значення адресата дії і входить у парадигму однини та множини з такою сукупністю флексій: одн. *дівчині, красуні, робітникові, учителеві, краєві, селу, полю, пристрасті, ягнятї, іменї*; мн. *дівчатам, красуням, робітникам, учителям, краям, пристрастям, ягнятам, іменам*. 2. Залежна від Д. в. іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та інших слів прикметникового морфологічного типу у функції означення, яка входить у парадигму одн. та мн. з такою сукупністю закінчень: одн. *гарному, синьому, гарній, синій*; мн. *гарним, синім*. Термін увів А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907). В іменниках Д. в. зумовлений переважно валентністю предиката, а в словах прикметникового морфологічного типу – відмінковою формою опорного іменника.

ДАВНЬОРУСЬКА МОВА – мова східних слов'ян, які населяли Київську Русь.

ДВОЇНА – граматична категорія числа, вживана для позначення двох осіб або парних предметів.

ДВОКРАПКА (:) – розділовий знак у вигляді двох крапок, розташованих одна під одною, що використовується у простому реченні та безсполучниковому складному реченні в пояснювально-роз'яснювальній функції.

ДВОМОВНІСТЬ, білінгвізм – практика індивідуального або колективного використання двох мов у межах однієї державної або соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах.

ДВОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ – тип простого речення, що складається з підмета і присудка, поєднаних предикат. зв'язком, а також (у поширеному реченні) синтаксично залежних від них компонентів.

ДЕРЖАВНА МОВА – закріплена законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громад. органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, в сферах зв'язку та інформатики.

ДЕРИВАТОЛОГІЯ – див. *Словотвір*.

ДЕРИВАЦІЯ (лат. *derivatio* – відведення) – див. *Словотворення*.

ДЕТЕРМІНАНТИ – див. *Детермінантні члени речення*.

ДЕТЕРМІНАНТНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ (від лат. *determinans, determinantis*) – той, що визначає, обмежує), детермінанти – другорядні члени речення, які залежать не від окремого слова, а від граматичного центру речення загалом і виражають обставинні значення.

ДЕФІС (-) (нім. *Divis* – риска, від лат. *devisio* – поділ, розчленування) – розділовий знак, коротка горизонтальна рисочка, що вживається для з'єднання деяких типів складних слів, позначення переносу частини слова в інший рядок, а також при скороченні слова.

ДЗВІНКИ ПРИГОЛОСНІ – див. *Приголосні звуки*.

ДИСГЛОСІЯ (від грец. *δί(ς)* – двічі і *γλωσσα* – мова) – мовна ситуація, за якої в одному суспільстві існує дві мови або дві форми однієї мови, що виконують відмінні функції.

ДИСИМІЛЯЦІЯ (лат. *dissimilation* – розподібнення) – один із видів комбінаторних змін звуків: розподібнення приголосних у межах слова. Розрізняють *регресивну* Д. (зміну звука під впливом наступного) і *прогресивну* (зміну звука під впливом попереднього).

ДИФЕРЕНЦІЙНА ОЗНАКА, дистинктивна ознака, розрізнявальна ознака – ознака, яку використовують для розрізнення звукових одиниць (напр., фонем).

ДИФТОНГ (грец. *δίφθογγος* від *δί(ς)* – двічі та *φθογγος* – звук), двозвук – поєднання двох голосних звуків в одному складі.

ДІАКРИТИЧНІ ЗНАКИ, діакритики (грец. *διακριτικός* – розрізняльний, розпізнавальний) – надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, які вживаються у літерних системах письма для заміни чи уточнення значень окремих літер.

ДІАЛЕКТ (грец. *διάλεκτος* – наріччя, говір) – 1. *Територіальний* Д. – різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість

і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історико-культурних традицій, самосвідомості. 2. *Соціальний Д.* – відгалуження загальнонародної мови, уживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших груп населення.

ДІАЛЕКТИЗМ (від грец. *διάλεκτος* – наріччя, говір) – позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність.

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ (від грец. *διάλεκτος* – наріччя, говір і *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію формування мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, співвідношення та взаємодію з іншими формами існування мови етносу – літературною, просторіччям, соціальними діалектами.

ДІАЛОГ (грец. *διάλογος* – бесіда, розмова) – одна з двох типологічних форм мовлення; така ситуативно-композиційна форма мовлення, коли мовець і слухач перебувають у безпосередньому словесному контакті, а сам комунікативний процес становить активну мовленнєву взаємодію: *висловлення* (репліки) одного змінюються висловленнями (репліками) другого, мовець і слухач весь час міняються ролями.

ДІЄВІДМІНА – тип зміни дієслова за *часом, особою, способом і станом*. За суфіксами основ і типами дієвідмінювання усі тематичні дієслова поділяються на дві Д.

ДІЄВІДМІНЮВАННЯ – зміна дієслова за особовими, часовими, способовими, становими і родовими значеннями. Неособові форми дієслова – *інфінітив, дієприкметник, дієприслівник і предикативні форми на -но, -то* – не дієвідмінюються.

ДІЄПРИКМЕТНИК – змінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення (*вербоїд*), якому властиві ознаки дієслова і прикметника.

ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ – напівпредикативне відокремлене словосполучення (конструкція), головним, організуючим членом якого є дієприкметник. Д. з., пояснюючи підмет чи додаток, деталізує відомості, що доповнюють назване присудком. Д. з. становить чітко окреслену структурну одиницю з певними внутрішніми і зовнішніми зв'язками. Характер внутрішніх зв'язків визначається дієслівними особливостями дієприкметника (станом, видом, дієслівним керуванням, приляганням, сполучуваністю тощо).

ДІЄПРИСЛІВНИК – незмінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення (*вербоїд*), якому притаманні ознаки дієслова і прислівника.

ДІЄПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ – напівпредикативна відокремлена конструкція, що складається з опорного дієприслівника і залежних від нього компонентів. У формально-синтаксичному плані Д. з. підпорядковується підметово-присудковій основі простого речення або присудкові. Він стоїть у

позиції обставини, відтворюючи формальні й семантичні особливості цього другорядного члена речення.

ДІЄСЛОВО – частина мови, що є носієм динамічної ознаки, семантичні складові якої передаються досить складною системою граматичних категорій і граматичних форм. До системи Д. належать *дієвідмінювані Д.*, а також неособові дієслівні утворення – *дієприкметник, дієприслівник, інфінітив, присудкова форма на -но, -то.*

ДІЙСНИЙ СПОСІБ – див. *Спосіб.*

ДІЛОВА ЛЕКСИКА – слова й усталені звороти, що належать до офіційно-ділового стилю і виконують функції офіційного спілкування, вживаються у законах, указах, договорах, статутах та інших документах, в усній діловій практиці.

ДІЛОВИЙ СТИЛЬ – див. *Офіційно-діловий стиль.*

ДОДАТОК – другорядний член речення, що означає предмет (об'єкт), на який спрямована або якого стосується дія, процес, стан чи ознака. Вперше цей термін поряд із терміном «*додаткове слово*» запропонував І. Нечуй-Левицький у своїй «Грамматике українского языка» (ч. 2, 1914). Наступну спробу закріпити термін зроблено в термінологічному словничку до «Грамматичної термінології і правописі» (1917). Д. має такі диференційні значеннєві й формальні ознаки: а) виражає об'єктні відношення (об'єктне значення); б) входить у формально-синтаксичну структуру простого речення як його другорядний член; в) у типових випадках виражений іменником у непрямих відмінках; г) здебільшого стоїть після опорного слова; г) поєднується з опорним словом підрядним зв'язком *керування* (див. *Підрядність*); д) не виявляє позиційної закріпленості при *актуальному членуванні* речення (може входити до складу як реми, так і теми чи самостійно виражати їх).

ДОКОНАНИЙ ВИД – одна з двох семантично взаємопов'язаних форм граматичної категорії виду, яка передає значення внутрішньо обмеженої дії. Термін «доконаний вид», як і «*недоконаний вид*», у сучасному значенні ввів Є. Тимченко у праці «Українська граматика» (1907). Внутрішня обмеженість дієслова Д. в. може семантично виявлятися як початок дії (*заходити, забігати*), як її кінець (*прибігти, проковтнути*), як одиничний, часто раптовий або несподіваний вияв (*стукнути, клацнути*), як результат нетривалої (*спалахнути*) або тривалої (*попоробити*) дії, як завершений вияв дії кількох виконавців (*повиходити*) чи розподіленої між кількома об'єктами (*позаписувати*) і т. ін.

ДОПОМІЖНІ ДІЄСЛОВА – дієслова, які виражають граматичні категорії часу, способу та особи в аналітичних дієслівних формах і формах складеного присудка. Вирізняють Д. д. з суто граматичним і лексико-граматичним значенням.

ДРАГОМАНІВКА – фонетичний правопис, який виробила в 70-х рр. ХІХ ст. у Києві група українських філологів та інших культурних діячів (до

неї входив і М. Драгоманов) під керівництвом П. Житецького для укладання словника української мови.

ДУБЛЕТИ (франц. *doublet*, від *double* – подвійний) – 1. Див. *Варіанти мовних одиниць*. 2. Див. *Синоніми абсолютні*. 3. Д. етимологічні – слова (два або більше – питома і запозичене чи всі запозичені), спільні походженням і тому фонетично подібні, які внаслідок різних причин (зокрема, при різночасовому запозиченні або запозиченні за участю мов-посередниць) розійшлися значенням.

ДУЖКИ – парний розділовий знак із двох вертикальних рисок: заокруглених ( ), прямих [ ] або фігурних { }, що вживається для виділення слів, словосполук і речень, у яких подано уточнення чи зауваження до попередньої (основної) частини тексту.

Е

ЕВФЕМІЗМ (грец. *εὐφημισμός* – пом'якшений вислів, від *εὖ* – добре і *φῆμι* – говорю, кажу) – слово або вислів, троп, що вживається для непрямого, прихованого, зокрема пом'якшеного, ввічливого, позначення певних предметів, явищ, дій заміною прямої їх назви (вже наявної при перейменуванні або логічно найбільш умотивованої при первинному найменуванні).

ЕВФОНІЯ (грец. – *εὐφωνία* – милозвучність, від *εὖ* – добре і *φωνή* – голос, звук) – див. *Милозвучність*.

ЕКВІВАЛЕНТИ РЕЧЕННЯ – див. *Слова-речення*.

ЕКЗОТИЗМ (від грец. *έξωτιμος* – чужий, іноземний) – слово або вислів, запозичені з маловідомої, найчастіше неєвропейської мови і вживані для надання мові особливого колориту.

ЕКСКУРСІЯ (лат. *excursio* – початок) – див. *Артикуляція*.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ФОНЕТИКА – див. *Фонетика експериментальна*.

ЕКСПРЕСИВНІСТЬ (франц. *expressiv*, від лат. *expressus* – виразний) – властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивності увиразнення мови. Через Е. виражальних засобів мовець передає своє ставлення і до повідомлення, і до адресата.

ЕЛІПСИС (грец. *έλλειψις*, букв. – нестача, випущення), **еліпс** – пропуск одного (кількох) з компонентів синтаксичної конструкції, стійкого словосполучення, слова, який легко домислюється, відновлюється у контексті або ситуації мовлення.

ЕЛІПТИЧНЕ РЕЧЕННЯ – див. *Неповне речення*.

ЕМОЦІЙНА ЛЕКСИКА – слова, що мають у своєму значенні компонент оцінки, виражають почуття, позитивне чи негативне сприймання дійсності. Як виразник емотивної функції мови Е. л. характеризує ситуацію спілкування, соціальні відносини, психічний стан мовців.

ЕНКЛІТИКА (грец. *ἐγκλιτή*, букв. – нахилена, від *ἐγκλίνω*) – нахилиюся) – слово без наголосу, яке стоїть після слова з наголосом, утворюючи з ним акцентну єдність. Е. виступають переважно короткі слова (найчастіше *службові*), зокрема *частки, допоміжні дієслова, займенники* тощо.

ЕПІТЕТ (грец. *ἐπίθετ(ν)*, букв. – прикладене, додане) – художнє означення або обставина способу дії, які образно змальовують особу, предмет, дію чи явище або виражають емоційне ставлення до них. Е. підкреслюють ознаку (колір, розмір, форму, якість, властивість тощо) того, що описують, найхарактернішу щодо певної життєвої ситуації або художньої мети мовця.

ЕТИМОЛОГІЯ (грец. *ἐτυμολογία*, від *ἔτυμον* – істина і *λόγος* – слово, вчення) – 1. Походження та історія розвитку слова або морфеми. 2. Розділ мовознавства, в якому вивчаються походження і минулі етапи розвитку слів та морфем.

Ж

ЖАРГОН (франц. *jargon*, первісно – пташина мова, цвірінкання, незрозуміла мова, від галло-роман. *garrire* – базікати) – один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови. На відміну від *арго* Ж. має відкритий характер і виникає звичайно серед порівняно широких, переважно молодіжних груп носіїв мови, об'єднаних спільністю інтересів (насамперед професійних), однаковими захопленнями чи уподобаннями (театр та інші види мистецтва, філателія, спорт, мисливство, рибальство тощо), тривалим перебуванням у певному середовищі (військова служба, навчання, виїзди на сезонні роботи, лікування в умовах стаціонару тощо).

ЖЕЛЕХІВКА – український фонетичний правопис у Західній Україні в ост. чв. ХІХ ст., який створив на основі *гражданського шрифту* й поширеної на той час в українській мові *фонетичної орфографії* (з деякими змінами) Є. Желехівський для власного «Малорусько-німецького словаря» (1886).

З

ЗАГАЛЬНОВЖИВАНА ЛЕКСИКА – найбільший тематико-стилістичний шар лексики мови, використання якого вільне, не обмежене. З. л. становить основу словника. Включає в себе слова, пов'язані із спільними для більшості носіїв мови поняттями, а також є звичайними, зрозумілими для всіх назвами предметів і явищ довоколишньої дійсності.

ЗАДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні, що творяться внаслідок активної артикуляції задньої частини спинки язика.

ЗАЙМЕННИК – частина мови, що вказує на особу, предмет або ознаку, але не називає їх. З. утворюють особливу систему слів-субститутів (слів-

замінників), які, крім того, виявляють значеннєву, морфологічну та синтаксичну спільність із відповідними частинами мови.

ЗАКІНЧЕННЯ – див. *Флексія*.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ – лексико-граматична категорія, яка означає відсутність зв'язку між певними об'єктами реальної дійсності. Як мовна універсалія З. виявляється на різних рівнях: лексичному, словотвірному, синтаксичному, фонетичному.

ЗАПЕРЕЧНЕ РЕЧЕННЯ – див. *Заперечення, Заперечні слова*.

ЗАПЕРЕЧНІ СЛОВА – слова, що виражають заперечення. До них належать частки *не, ні, ані*, які передають заперечення, займенники і прислівники *ніхто, ніщо, ніякий, ніде, ніколи, нікуди, аніскільки, анітрохи* та ін., заперечні сполучники *ні...ні, ані...ані*, заперечний предикатив *немає* та ін.

ЗАПОЗИЧЕНІ СЛОВА – іншомовні слова, цілком засвоєні мовою, що їх запозичила. З. с. не сприймаються мовцями як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення.

ЗАПОЗИЧЕННЯ – звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм, синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу, а також сам процес подібного перенесення.

ЗАСТАРІЛІ СЛОВА – слова, а також їхні окремі значення та номінативні словосполучення, що на сьогодні вийшли із загального вжитку. За ступенем застарілості виділяють: 1) слова, що вже зовсім не вживаються в мовній практиці; 2) слова, що в сучасній мові вживаються рідко (належать до пасивного словника), з певними, переважно стилістичними настановами і здебільшого зрозумілі мовцям.

ЗБІРНІ ІМЕННИКИ – іменники, які означають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймається як одне ціле: *вишняк, козацтво, студентство*.

ЗВЕРТАННЯ – інтонаційно виділений компонент речення, що називає істоти або персоніфіковані предмети, до яких адресовано мовлення. Спеціалізованим засобом вираження З. в українській мові є кличний відмінок.

ЗВОРОТНІ ДІЄСЛОВА – дієслова з афіксом *-ся*. Функції і значення цього афікса різні й залежать від перехідності-неперехідності та лексичного наповнення *незворотних* дієслів. Афікс *-ся* позбавляє *перехідні* дієслова зв'язку з об'єктом (прямим додатком) і перетворює їх на *неперехідні* З. д.

ЗВУК у мові – найдрібніша акустико-артикуляційна одиниця мовлення, конкретний *варіант фонем* як звукового *інваріанта* в системі мови. З. у *фонетиці* розглядають з погляду *акустики* (слухове враження, яке викликає З.), *артикуляції* (фізіологічна робота органів мовлення при вимові З.) і *функції* (розрізнення знакових одиниць мови, до складу яких входить З.). В останньому випадку З. називають *фонемою* і вивчають у *фонології*.

ЗВУКОВІ ЗАКони, фонетичні закони – регулярність звукових відповідностей між структурними різновидами тих самих слів в одній мові

або у споріднених мовах; послідовні історичні зміни певних звуків, які приводять до виникнення таких відповідностей; правила, які визначають умови, час і поширеність звукових змін, що зумовлюють такі відповідності.

ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНІ СЛОВА – слова, що передають акустичні уявлення мовців про звуки і шуми природи, деяких процесів, крики тварин. Звукова копія природних звучань є імітацією і до мовних явищ не належить. Тільки ті З. с. стають словами, які типові для носіїв певної мови.

ЗІМКНЕНІ ПРИГОЛОСНІ – див. *Приголосні звуки*.

ЗІМКНЕНО-ФРИКАТИВНІ ПРИГОЛОСНІ – див. *Африкати*.

ЗНАК М'ЯКШЕННЯ – див. *Ь*.

ЗНАК ОКЛИКУ (!) – розділовий знак для вираження вигуку, окличної інтонації.

ЗНАК ПЕРЕНОСУ – див. *Дефіс*.

ЗНАК ПИТАННЯ (?) – розділовий знак для вираження питання.

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК – 1. Одна з центральних *грамем* категорії *відмінка* іменників, що в типових випадках виражає семантико-синтаксичну функцію об'єкта. Входить у парадигму однини та множини і має диференційну сукупність відмінкових закінчень: одн. *хату, жінку, красуню, робітника, учителя, край, село, поле, ніч, курча, ім'я*; мн. *хати, жінок, красунь, робітників, учителів, краї, села, поля, ночі, курчат (курчата), імена*. 2. Залежна від З. в. іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та інших слів прикметникового морфологічного типу, яка вказує на ознаку предмета, входить у парадигму однини та множини і виражається відповідною сукупністю закінчень: одн. *гарний (гарного), синій (синього), гарну, синю, гарне, синє*; мн. *гарні (гарних), сині (синіх)*. Термін увів А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907-08). Якщо в іменниках З. в. звичайно зумовлений валентністю предиката, то в словах прикметникової морфологічної природи – відмінковою формою опорного іменника.

ЗНАХІДНИЙ З ІНФІНІТИВОМ – синтаксична конструкція, що складається з іменника (особового займенника) у знахідному відмінку і дієслова у формі інфінітива. Ці форми, пов'язані між собою семантико-синтаксичними відношенням логічного суб'єкта і предиката, водночас перебувають в об'єктній залежності від особово-часової форми дієслова із загальним значенням сприймання, повідомлення, мислення.

ЗРОЩЕННЯ – *лексико-синтаксичний* спосіб словотворення. Від чистого *словоскладання* відрізняється тим, що слова, утворювані З., в усіх формах повністю тотожні за морфемним складом еквівалентному словосполученню. При цьому зберігається також синтаксичний зв'язок компонентів та їх послідовність у структурі словосполучення і складного слова (*вічнозелений, маловідомий*).

I

ІДИОМ (грец. *ιδίωμα*, букв. – особливість, своєрідність) – 1. Загальна, родова назва для позначення різних форм соціального існування мови, що

ними користуються різні мовні спільноти, – національної мови, літературної мови, *говору* та *говірки*, *койне*, *жаргону*, *арго*, *сленгу* і т. ін. 2. Те саме, що *ідіома*.

ІДІОМА, **ідіоматизм**, **ідіом** – одиниця мови, якій притаманна ідіоматичність, тобто властивість слів, словосполучень і речень виражати свої значення цілісно, нерозчленовано. Значення в таких випадках не виводиться із суми значень складових частин мовних одиниць. Їх структурно-семантична будова не впливає із закономірностей творення відповідних компонентів.

ІДІОМАТИЗМ – див. *Ідіома*.

ІДІОМАТИЧНІСТЬ – див. *Ідіома*.

ІМЕННИК – частина мови, яка означає предмет або явище, що сприймається як предмет. І. називають власне предмети – різні речі, знаряддя і засоби виробництва, речовини та матеріали, живі істоти (*залізо*, *парубок*, *кіт*), це також назви ознак, якостей, абстраговані від їхніх носіїв (*краса*, *молодість*), дій, процесів, станів без вказівок на суб'єкта (*хід*, *навчання*, *мислення*). Загальнокатегоріальне значення *предметності*, властиве таким словам, передається за допомогою морфологічних категорій *роду*, *числа* та *відмінки*, які є визначальними граматичними особливостями І., граматично незалежними.

ІНВЕРСІЯ (лат. *inversion* – переставляння, перевертання) – зміна звичайного прямого чи зворотного порядку слів у реченні на стилістично маркований.

ІНТЕР'ЄКТИВАЦІЯ (від лат. *interjectio* – вигук) – вид конверсії, що полягає у переході у вигуки слів із різних частин мови. В результаті І. поповнюється лексичний склад похідних (вторинних) вигуків: емоційних (*лихо!* *жах!*), спонукальних (*диви!* *пробачте!*), етикетних (*добридень!* *будь ласка!* *прошу!*), вокативних (*киць-киць!*). Перехід у вигуки повнозначних слів супроводжується втратою ними лексичного значення, набуттям синтаксичної незалежності й застигlosti форми.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ (від лат. *inter* – між і *natio* (*nationis*) – народ) – слово або вислів, що належать до спільноетимологічного фонду ряду мов, близьких походженням або історичною належністю до певної зони.

ІНТЕРПОЗИЦІЯ (від лат. *inter* – між і *positio* – положення) – порядок слів у реченні або його частин, при якому таке слово чи частина речення розташовані всередині словосполучення або речення, тобто займають серединну лінійно-динамічну позицію (пор. *Препозиція*, *Постпозиція*).

ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ (від лат. *inter* – між і *ferens* (*ferentis*) – той, що несе, приносить) – взаємодія мовних систем при двомовності, яка виникає при мовних контактах, або при індивідуальному засвоєнні нерідної мови.

ІНТЕРФІКС (від лат. *inter* – між і *fixus* – прикріплений) – 1) сполучна морфема, що з'єднує частини складного слова; 2) морфема без самостійного значення, що розташована між основою і словотворчою чи граматичною морфемою і виступає у ролі формального засобу їх поєднання.

ІНТОНАЦІЯ (від лат. *intonare* – голосно вимовляти) – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця. І. включає *мелодику, інтенсивність, тривалість звучання, фразовий і логічний наголоси, ритм, тембр, паузи*.

ІНФІНІТИВ (лат. *infinitivus* – неозначений), **неозначена форма дієслова** – дієслівне утворення, що називає дію або процесуальний стан (*писати, мовчати*) без вказівки на спосіб, час, особу, число і рід. Для І. характерні лише загальнодієслівні граматичні категорії виду (док. і недок.) та перехідності/неперехідності: *писати – написати, лежати – лягати*.

ІНФІНІТИВНЕ РЕЧЕННЯ – односкладне речення, головний член якого виражається синтаксично незалежним інфінітивом.

ІНШОМОВНІ СЛОВА – слова з інших мов, які, на відміну від запозичених слів, не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження.

ІСТОРИЗМ – див. *Застарілі слова*.

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ, морфологічні чергування, традиційні чергування – звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасній мові. Є наслідком фонетичних змін, що відбувалися у давніші часи.

ІСТОТ І НЕІСТОТ КАТЕГОРІЯ – лексико-граматична категорія іменників, що пов'язана з їхньою семантикою та характеризується деякими морфологічними особливостями. За семантичними ознаками до категорії *істот* належать іменники, які означають назви людей, тварин, а також міфічних істот та іграшкових виробів, що наділяються властивостями людини або тварини (*чорт, лялька*). До категорії *неістот* належать іменники, що означають назви речей, рослин, ознак, дій, абстр. понять тощо (*верба, краса, поступ*).

К

КАЛЬКА (франц. *calque*, італ. *calco* – копія, від лат. *calcare* – давити, тиснути, гнітити, топтати) – слово, його окремі значення, звороти, запозичені з інших мов шляхом буквального перекладу (як правило, за частинами). Калькування – процес творення нових слів, словосполучень, фразеологізмів, при якому засвоюється лише значення та принцип організації іншомовної одиниці, що передається засобами (морфемами, словами) мови, що засвоює таку одиницю.

КАТЕГОРІЯ СТАНУ – див. *Предикативи*.

КЕРУВАННЯ – вид підрядного зв'язку (див. *Підрядність*), коли опорне (головне) слово зі значенням дії, процесу чи стану (або в широкому розумінні – зі значенням власне ознаки) вимагає від залежного слова (переважно іменника) певної відмінкової форми без прийменника або з прийменником.

К. суттєво відрізняється від інших видів підрядного зв'язку. На відміну від *узгодження*, де вибір граматичної форми залежних прикметникових, займенниково-прикметникових, дієприкметникових та інших слів мотивований граматичною формою опорного іменника, воно ґрунтується на лексико-граматичному значенні головного слова. На противагу *приляганню*, що не зумовлене формальними або значенневими характеристиками опорного слова і відбиває слабкий підрядний зв'язок залежного слова з опорним, К. стосується семантично передбачуваної сполучуваності, а отже, відзначається тіснішим об'єднанням слів.

КИРИЛИЦЯ – одна з найдавніших систем слов'янського письма (азбук), як і *глаголиця*. Названа на честь творця слов'янської писемності просвітителя Кирила (світське ім'я – Костянтин).

КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК – 1) грамема категорії відмінка іменників, що спеціалізована на вираженні функції звертання, входить у парадигму однини та множини і відрізняється від інших граем сукупністю закінчень: одн. *дівчино, красуне, батьку, велете, село, поле, любове, ноче, курча, ім'я*; мн. *дівчата, красуні, батьки, велети, села, поля, ночі, курчата, імена*; 2) залежна від К. в. іменників і узгоджувана з ним грамема прикметника та інших слів прикметникового морфологічного типу у функції означення, яка входить у парадигму однини та множини і збігається із закінченням називного відмінка прикметника та інших слів із прикметниковим типом відмінювання. Грамема К. в. іменників виділяється за типовим для відмінків значенням предметності і сукупністю закінчень. Термін увів А. Кримський в «Української граматики» (1907). В українському мовознавстві тривалий час був поширеніший термін «*клична форма*».

КНИЖНА ЛЕКСИКА – слова, що вирізняються на тлі стилістично нейтральної лексики літературної мови своїм походженням, особливістю словотворчої будови та вузькою сферою ужитку. Вони вносять у спілкування відтінок офіційності, урочистості, науковості, часом штучної книжної мови.

КОМА (,) (лат. *comma*, первісно – частина періоду, цезура, від грец. *κόμμα* – чеканка (карбування)) – розділовий знак для відокремлення слів, словосполучень і простих речень у складному реченні.

КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ ЗВУКІВ – фонетичні зміни, зумовлені взаємодією звуків у мовленнєвому потоці. В основі вивчення комбінаторних змін лежить традиційне розуміння трифазності артикуляції звука. Це *екскурсія, витримка і рекурсія*. Розрізняють три основних типи К. з. з.: *асиміляцію, дисиміляцію, акомодацию*, а також особливі вияви їх – *гаплогію, епентезу, дієрезу, метатезу*, які виникають на основі асиміляції та дисиміляції.

КОМПОЗИТ (від лат. *compositus* – складений, складний) – похідне складне слово, утворюване способом *основоскладання*. Складається з кількох основ, здебільшого поєднаних сполучними голосними **о, є, и**; одна з них, найчастіше остання в слові, буває усіченою (*хлібороб, крутивус, верховодити*).

КОНВЕРСІЯ (лат. *conversio* – обертання, перетворення) – 1. У семантиці – зміна перспективи мовного подання позамовної ситуації (дії або стану) на протилежну, зображення однієї ситуації поперемінно з двох протилежних сторін зі зміною логіко-комунікативних акцентів у її висвітленні. К. здійснюється за допомогою пар синонімічних синтаксичних конструкцій, що містять у собі слова з двома обов'язковими семантичними властивостями. 2. У словотворенні – спосіб словотворення, при якому єдиним словотворчим засобом є система закінчень похідного слова, що відрізняє його від твірного: *кум* (ім. ч. р.) > *кума* (ім. ж. р.), *синій* (прикм.) > *синь* (ім.).

КОНСОНАНТИЗМ (від лат. *consonans (consonantis)* – приголосний звук) – система приголосних фонем у мові або діалекті на певному етапі їхнього розвитку. В сучасній українській літературній мові систему К. утворюють 32 приголосні фонemi: |б|, |в|, |м|, |п|, |ф|, |д|, |д'|, |т|, |т'|, |з|, |з'|, |с|, |с'|, |ц|, |ц'|, |дз|, |дз'|, |л|, |л'|, |р|, |р'|, |н|, |н'|, |ж|, |ч|, |ш|, |дж|, |й|, |г|, |к|, |х|, |г|.

КОНТАМІНАЦІЯ (лат. *contaminatio* – змішування, зіткнення) – схрещення двох мовних одиниць, які, перебуваючи в парадигматичних (у відношенні синонімії і взагалі семантичної співвідносності) і рідше синтагматичних відношеннях між собою, одночасно спливають у свідомості мовця при потребі позначення певного поняття чи ситуації і внаслідок цього переплітаються або тісно поєднуються в межах однієї новоутвореної одиниці.

КОНФІКС (від лат. *con...* – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і *fixus* – прикріплений) – словотворчий формант, що становить єдність префікса з іншими морфемами (суфіксом, постфіксом), одночасно використовуваними в словотворчому акті. К. активно вживають при конфіксальному або префіксально-суфіксальному словотворенні іменників, прикметників, дієслів, прислівників.

КОНФІКСАЦІЯ – див. *Префіксально-суфіксальне словотворення*.

КООРДИНАЦІЯ (від лат. *co...* – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і *ordinatio* – упорядкування) – форма предикативного зв'язку, специфіку якого становить взаємозв'язок, *взаємозалежність головних членів речення – підмета і присудка*. К. виявляється у поєднанні тільки певних форм і стосується двоскладного речення, напр.: *На цій землі жили ми споконвік* (Д. Павличко).

КОРЕЛЯТИВНІ СЛОВА (лат. *correlatives*, від *co...* – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і *relatio* – відношення) – див. *Співвідносні слова*.

КОРЕЛЯЦІЯ (лат. *correlatio* – співвідношення, від *co...* – префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність, і *relation* – відношення) – ряд фонематичних опозицій за однією диференційною ознакою.

КОРІНЬ – основна, єдина обов'язкова для кожного слова морфема, що є носієм його лексичного значення, повторюється у всіх граматичних формах

і споріднених словах. Це центральна частина слова, яка є неподільною частиною споріднених слів, що утворюють *словотвірне гніздо*.

КОРОТКІ ПРИКМЕТНИКИ, нечленні прикметники – див. *Повні і короткі прикметники*.

КРАПКА (.) – розділовий знак, який ставиться в кінці речення.

КРАПКА З КОМОЮ (;) – розділовий знак, що вживається у складному реченні й рідше в простому реченні для поділу відносно самостійних його частин, означаючи паузу, більшу за кому й меншу за крапку.

КУЛШІВКА – український фонетичний правопис, застосований П. Кулішем у «Записках о Южной Руси» (т. 1, 1856) та в «Граматиці» (1857), а потім використаний у журналі «Основа», який видавали 1861-62 рр. у Петербурзі В. Білозерський, М. Костомаров і П. Куліш.

Л

ЛАБІАЛІЗАЦІЯ (від лат. *labialis* – губний) – артикуляція деяких голосних звуків, коли губи витягуються уперед, утворюючи круглий отвір. Лабіалізованими називаються ті звуки, які супроводяться Л., напр.: *голуб, зозуля*. В українській мові лабіалізованими є голосні заднього ряду **о, у**.

ЛАПКИ (, “ , « ») – парний видільний розділовий знак. Увійшов у вжиток із кін. XVIII ст.

ЛЕКСЕМА (від грец. *λέξις* – слово, вислів) – *слово* як сукупність усіх його форм і значень, як структурний елемент мови – на відміну від слова в його конкретних реалізаціях (словоформах, слововживаннях, словозначеннях – окремих значеннях полісемічного слова).

ЛЕКСИКА (від грец. *λέξιμος* – словесний, словниковий) – сукупність *слів*, словниковий склад мови в цілому або її діалекту, а також певної сфери спілкування, стилю мови (побутова, розмовна, професійна, ділова, жаргонна та ін. Л.), творів письменника або певного твору. Л. є об'єктом вивчення *лексикології*.

ЛЕКСИКАЛІЗАЦІЯ (від *лексика*) – 1. Перетворення компонента слова, словоформи чи сполучення слів на окреме слово або стійке словосполучення як еквівалент слова. 2. Обмеження в реалізації тих чи інших фонетичних, морфонологічних і морфологічних явищ певними словами (навіть окремим словом) без регулярного їх поширення на решту (більшість) однотипних у відповідному плані слів.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ (від грец. *λέξιμόν* – словник і *γράφω* – пишу), **словникарство** – розділ мовознавства, пов'язаний зі створенням словників та опрацюванням їх теоретичних засад. Відповідно до цього виділяють практичну і теоретичну Л.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ (від грец. *λέξιμος* – словесний, словниковий і *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає *слово* як основну одиницю мови і словниковий склад мови – *лексику*. Лексикологічні дослідження ведуться в аспекті теорії слова, у семантичних, стилістичних, функційних, історичних, етимологічних, соціолінгвістичних та інших аспектах. Залежно

від синхронічного або діахронічного плану дослідження Л. поділяють на описову та історичну.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СИСТЕМА – один із ярусів мовної структури, що складається зі слів та їхніх значень.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ – спосіб словотворення, основним засобом якого є зміна лексичного значення твірного слова при збереженні його звукової структури. Л.-с. с. належить до діахронічних способів і здійснюється упродовж тривалого періоду існування слова, коли різні його значення переосмислюються (див. *Полісемія*) і розщеплюються на омонімічні (див. *Омоніми*).

ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧНИЙ СПОСІБ СЛОВОТВОРЕННЯ – див. *Зрощення*.

ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ – конкретно-індивідуальний зміст слова, який являє собою відображення або тільки вираження (в різних типах слів) та фіксацію в свідомості позначуваного словом елемента дійсності і є закріпленим за формою слова (відповідним звуковим комплексом), унаслідок чого стає можливою його реалізація як явища мови, а не тільки свідомості.

ЛІГАТУРА (пізньолат. *ligatura* – зв'язка, від лат. *ligare* – зв'язувати, з'єднувати) – 1. Літера або знак фонетичної транскрипції, утворена із з'єднання елементів двох літер або двох транскрипційних знаків в один, напр.: укр. «дж». 2. Сполучення двох і більше літер (напр., нім. **sch**, франц. **ch**), що передають один звук. 3. Один письмовий знак, що передає сполучення літер, склад або слово (напр.: кирилич. **щ**, яке виникло із сполучення літер **ш** і **т**, умовні знаки в різних системах складового письма та ін.).

ЛІНГВІСТИКА (франц. *linguistique*, від лат. *lingua* – мова) – див. *Мовознавство*.

ЛІНГВОЦИД (від лат. *lingua* – мова і *caedere* – убивати) – складова частина політики етнокультурної асиміляції (етноциду), мовна політика, що виявляється в цілеспрямованій діяльності державних і недержавних (релігійних, освітянських, громадських, професійних та ін.) інституцій, спрямованій на обмеження функціонування сфери мови певного народу на його етнічній території та її поетапну ліквідацію.

ЛІТЕРА (лат. *lit(t)era* – буква), **буква** – писемний або друкований графічний знак у складі *алфавіту* для позначення на письмі *фонем*, їхніх варіантів та деяких сполучень. Залежно від величини й малюнка бувають *великі літери* й *малі*.

ЛІТЕРАТУРНА МОВА – унормована мова суспільного спілкування, загальноприйнята в писемній (див. *Писемна мова*) та усній (див. *Усна мова*) практиці. Л. м. – одна з форм національної мови, що існує поряд з іншими її формами – діалектами (територіальними, соціальними), просторіччям, мовою фольклору. Головні ознаки Л. м. – її наддіалектний характер, стабільні літературні норми в граматиці, лексиці, вимові (див. *Норма мовна*), функціонально-стильова розгалуженість.

ЛОКАТИВНІСТЬ (від лат. (*casus*) *locativus* – місцевий відмінок) – семантична категорія, до якої входять усі різновиди просторового значення. Виражає відображені в свідомості людей різноманітні просторові відношення предметів і явищ, зокрема їхнє місцеперебування, напрямок руху, контактність та дистантність розташування тощо.

М

МАЙБУТНІЙ ЧАС – форма граматичної категорії часу дієслова, яка означає віднесення дії або стану до часу, що настає після моменту мовлення.

МАКСИМОВИЧІВКА – історико-етимологічний правопис, опрацьований і теоретично обґрунтований М. Максимовичем у передмові до зб. «Малоросійські пісні» (1827, розділ «Зауваження до правопису й вимови слів») та в листі до Г. Квітки-Основ'яненка «Про правопис малоросійської мови» (1841).

МЕЗОНІМИ (від грец. *μέσος* – середній, той, що знаходиться посередині, і *ὄνομα*, *ὄνομα* – ім'я, назва) – слова, які за своїм лексичним значенням знаходяться на семантичній осі між двома антонімами: *білий* – *сірий* – *чорний*.

МЕТАФОРА (грец. – *μεταφορά*, букв. – перенесення) – а) семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні в свідомості мовця; б) похідне значення мовної одиниці, утворене таким чином. В основі М. лежить *згорнене* або *приховане порівняння* (Арістотель) і ширше – імпліцитна аналогія нового з наявним, «дальшого» з «ближчим», менш відомого з відомішим тощо. Метафора *Блакитними річками тече льон* (М. Коцюбинський) перехресно поєднує в собі дві ознаки: льон блакитний, річки течуть: *льон річки* та *блакитний течуть*. Смыслом усієї метафори є блок концептів: *річки течуть, льон блакитний, у полі вітер, тому льон хвилюється, льон схожий на річку, що тече*.

МЕТОНІМІЯ (грец. *μετωνομία*, букв. – перейменування) – а) семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної їх суміжності, дотичності (просторового, часового, атрибутивного, каузального та ін. характеру) при відображенні в свідомості мовця; б) похідне значення мовної одиниці, утворене таким чином. Оскільки предмети в просторі, явища в часі, причина та її наслідок тощо не завжди, а дія та її час, ознака та її носій тощо ніколи не можуть бути достатньо виразно відокремлені одне від одного, в самій мові виникає можливість одночасно подвійної інтерпретації значення мовної одиниці у відповідних контекстах і ситуаціях, що приводить до М. Напр.: *У золоті ходив* замість *Ходив в золотих прикрасах*; *Київ прокидається* замість *Жителі Києва, які прокидаються вранці*. Одним з видів М. є *синекдоха*.

МИЛОЗВУЧНІСТЬ, евфонія – здатність фонетичної системи мови до мелодійного звучання, а також до створення звукових образів у висловлюванні. Звучання слова – один із допоміжних засобів підсилення виразності й емоційного забарвлення мови художнього твору.

МИНУЛИЙ ЧАС – форма граматичної категорії часу дієслова, яка означає, що дія або стан відбувалися до моменту мовлення або ж завершилися у момент мовлення.

МІЖСТИЛЬОВА ЛЕКСИКА – див. *Нейтральна лексика*.

МІСЦЕВИЙ ВІДМІНОК – 1) грамема категорії відмінка іменників, що в типовому вияві виражає значення місця, вживається тільки з прийменниками і входить у парадигму однини та множини з диференційною системою відмінкових закінчень: одн. *хаті, велетові (велеті, велету), краї (краю), селі (селу), полі (полю), знанні, ночі, курчаті, імені*; мн. *хатах, велетах, краях, селах, полях, знаннях, ночах, курчатах, іменах*; 2) залежна від М. в. іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та ін. слів прикметникового морфологічного типу у функції означення, яка входить у парадигму однини та множини і виражається відповідною сукупністю закінчень: одн. *високому (високім), давньому (давнім), високій, давній*; мн. *високих, давніх*. Термін запропонував А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907). Цей термін відбиває функціональне призначення грамеми у відмінковій системі української мови.

МІШАНА ГРУПА ІМЕННИКІВ – див. *Відміна*.

МНОЖИНА – див. *Число*.

МОВА – характерний для людського суспільства специфічний вид знакової діяльності, який полягає у застосуванні історично усталених у певній етнічній спільноті артикуляційно-звукових актів для позначення явищ об'єктивної дійсності, їх ідеальних відображень у свідомості з метою обміну між членами спільноти осмислюваною інформацією та фіксації інформації шляхом механічного звукозапису або переведення звукових мовних актів у письмові знаки.

МОВА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ – див. *Мова преси, Мова телебачення і радіо*.

МОВА ПРЕСИ – жанровий різновид публіцистичного стилю, що використовується в засобах масової інформації і виконує інформативну функцію. Це мова період. видань, які розповідають про події внутрішнього та зовнішнього життя регіону (галузі), країни. М. п. орієнтується на загальнолітературні норми.

МОВА ТЕЛЕБАЧЕННЯ І РАДІО – жанровий різновид публіцистичного стилю, що використовується в засобах масової інформації. Реалізується в усній формі літературної мови за допомогою технічних засобів передачі інформації.

МОВА ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ – див. *Художній стиль*.

МОВЛЕННЯ – процес реалізації мовної діяльності, єдиний об'єктивний прояв мови. Поняття М. охоплює такі конкретні аспекти мови, як усне

висловлення вголос, промовляння без сприйманої на слух *артикуляції* (т. з. внутрішнє М.), письмова фіксація висловлень у процесі їх формування, а також тексти як письмове відображення чи усні повторення процесів висловлення і як результати цих процесів.

МОВЛЕННЯ ВНУТРІШНЄ – використання у процесах розумової діяльності психічних відображень мовних знаків – слів і речень – без вимовляння їх уголос і без писемної фіксації.

МОВНА НОРМА – див. *Норма мовна*.

МОВНА ПОЛІТИКА – сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток у певному напрямі мовної системи. В багатонаціональних державах М. п. є складником національної політики, вона віддзеркалює її принципи, відповідає панівній ідеології.

МОВНА СИТУАЦІЯ – становище, пов'язане зі способом задоволення комунікативних потреб суспільства за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупності мов у межах певної спільноти.

МОВНИЙ ПОТІК – суцільне мовлення, безперервна мовна діяльність, що утворює взаємопов'язану послідовність звуків, слів, словосполучень, висловлень (фрази, речення).

МОВОЗНАВСТВО, лінгвістика – наука про мову, її сутність, будову, функціонування та розвиток. Завдання науки – пізнання мови як реального об'єкта в усій її складності та багатоаспектності. М. належить до суспільних наук, оскільки його об'єкт (мова) є суспільним явищем.

МОДАЛЬНІ ДІЄСЛОВА – див. *Допоміжні дієслова*.

МОДАЛЬНІ СЛОВА – лексико-граматичний клас незмінних слів, що виражають ставлення мовця до висловленої ним думки.

МОДАЛЬНІСТЬ (середньолат. *modalis* – модальний, від лат. *modus* – спосіб, міра) – функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного. Терміном охоплюють широке коло явищ різних мовних рівнів. Центральним у категорії М. є значення *реальності/нереальності*.

МОДЕЛЬ (франц. *modèle*, італ. *modello*, від лат. *modulus* – міра) – 1. Конструкція, структура, зразок, за яким побудована певна одиниця мови з одиниць нижчого рівня. Є, напр., М. слова (*корінь + флексія, преф. + корінь + суф.* та ін.), М. словосполучення (*прикм. + ім., дієсл. + ім., дієсл. + прийм. + ім.* та ін.), М. речення (*підм. + прис, підм. + прис. + обст.*). 2. Логічне, логіко-математичне чи математичне обчислення, що є аналогом структури мови. Моделювання як спосіб опису мови запозичено з кібернетики, де М. – один з основних методів пізнання предметів, систем, явищ і процесів об'єктивної дійсності.

МОДЕЛЬ СЛОВОТВІРНА – див. *Словотвірна модель*.

МОНОЛОГ (франц. *monologue*, від грец. *μονόλογος*, букв. *μονός* – який говорить сам, від; – один, єдиний і *λόγος* – слово, мова) – одна з двох типологічних форм мовлення (див. також *Діалог*); усне або писемне

розгорнуте мовлення однієї особи, яке не розраховане на безпосередню словесну реакцію слухача й адресується або самому собі, або іншим особам. М. складніший за *діалог*.

МОНОФТОНГІЗАЦІЯ (від грец. *μονόφθογγος*, від *μόνος* – один, єдиний і *φθόγγος* – звук) – див. *Дифтонг*.

МОРФ (грец. *μορφή* – вигляд, форма) – конкретний лінійний представник *морфем* як узагальненої *одиниці мови*, один із формальних її різновидів, що встановлюється при поділі текстового слова. М. – найкоротший мінімальний відрізок словоформи, наділений самостійним значенням. Розрізняють М. кореневі та афіксальні.

МОРФЕМ ЛАНЦЮЖОК – сукупність морфем, розташованих у певній послідовності в складі слова, словоформи або словотворчої чи словозмінної основи.

МОРФЕМА (від грец. *μορφή* – форма, вигляд) – елементарна, мінімальна одиниця мови, формально неподільна в межах одного слова, але подільна за семантикою. Термін в українському мовознавстві вперше вжив 1907 р. Є. Тимченко. М. – двостороння одиниця, що має значення та матеріальне вираження і може варіюватися як у першому, так і в другому плані. М. існує тільки в складі слова і є його найменшим компонентом, який наділений значенням і не має синтаксичної автономності. М. – родове поняття, що охоплює такі видові поняття, як *корінь*, *префікс*, *суфікс*, *конфікс*, *інтерфікс*, *постфікс*, *флексія*.

МОРФЕМА НУЛЬОВА – морфема, здебільшого суфікс, яка виконує роль невираженого показника граматичного або словотвірного значення, що в інших випадках передається вираженими за допомогою звука чи сполучення звуків суфіксальними морфемами. Умовно зображується символом $\emptyset$.

МОРФЕМИ АКТИВНІСТЬ – здатність морфем (кореня, афіксів) брати участь у творенні нових слів або граматичних форм.

МОРФЕМИ ПОЗИЦІЯ – див. *Позиція морфем*.

МОРФЕМИ ФУНКЦІЯ – участь *морфем* у *словозміні*, *формотворенні* і *словотворенні*. Морфемі поділяють на центральні, або кореневі, що об'єднують слова одного гнізда, і службові: *словозмінні* (флексії), *формотворчі* (префікси, суфікси, постфікси) і *словотворчі*, тобто *дериваційні* (префікси, суфікси, конфікси, постфікси). Морфемі, що утворюють синтаксичні форми слів і змінюють їхнє граматичне значення, називають *граматичними*, або *словозмінними*, а ті, що утворюють несинтаксичні форми (ступенів порівняння прикметників **-іш-**, виду дієслів **-ува-**) – *формотворчими*. І ті, й ті наявні в усіх формах *парадигми*. Граматичні афікси є показником *частин мови* та граматичних форм і властиві окремим *словоформам*, а не словам загалом.

МОРФЕМІКА – 1) сукупність *морфем* мови; 2) розділ *граматики*, який вивчає поділ слова на морфемі, вичленування морфем у слові, аломорфію морфемі, межі аломорфії, перетворення на морфемних швах, спрощення,

перерозклад у морфемі, ідентифікацію морфем, їхню структурну, дистрибутивну, функційну класифікацію.

МОРФЕМНА БУДОВА СЛОВА, **морфемний склад слова** – сукупність *морфем*, послідовність яких визначають певні правила сполучуваності класів морфем. На матеріалі словників української мови встановлено 368 морфем, структур *слова*.

МОРФЕМНИЙ СКЛАД СЛОВА – див. *Морфемна будова слова*.

МОРФЕМНИЙ ШОВ – місце стику *морфем*, межа морфем (*морфів*) у слові. Здебільшого на морфемній межі при словозміні або словотворенні відбувається взаємоприспосовування однієї морфем до іншої, оскільки тут за законами української мови допустимі не всі звукосполучення. Це взаємоприспосовування виявляється в чергуваннях фонем: *х – ш* (*рух – рушити*); накладанні морфів: (*догляд-â[ту]* + *-âч > доглядач*); розширенні: *Ф– є* (*черешня – черешенька*) або усіченні твірної основи (*тиждень – тижневий*).

МОРФОЛОГІЗОВАНІ І НЕМОРФОЛОГІЗОВАНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ – члени речення, виражені тими *частинами мови*, для яких така синтаксична функція є первинною, типовою, основною (морфологізовані члени речення), і тими, для яких вона є вторинною, не типовою, не основною (неморфологізовані члени речення).

МОРФОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ – див. у *Спосіб словотворення*.

МОРФОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ – одиниці морфологічного рівня мови, які виділяються на основі змістових і формальних морфологічних ознак. Серед *М. о.* розрізняють, з одного боку, мінімальні морфологічні одиниці – *морфем* і морфологічні одиниці-конструкції, або морфологізовані слова, *частини мови*, у складі яких визначаються мінімальні одиниці.

МОРФОЛОГІЧНІ ЧЕРГУВАННЯ – див. *Історичні чергування*.

МОРФОЛОГІЯ (від грец. *морфῆ* – форма, вигляд і *λόγος* – слово, вчення) – 1) граматична будова слова; система притаманних мові морфологічних одиниць, категорій і форм, а також правил їх функціонування; 2) розділ *граматики*, що вивчає внутрішню граматичну будову слова і граматичні класи слів.

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНИЙ СПОСІБ СЛОВОТВОРЕННЯ – див. *Конверсія*.

МОРФОНЕМА (від *мор(фема)* і фонема) – ряд *фонем*, що замінюють одна одну в межах тієї ж *морфем* і представлені в її *аломорфах*. *М.* з'являються внаслідок зміни фонемного складу словозмінної чи словотвірної основи слова, що пов'язана з приєднанням до неї службової морфем або іншої основи. В українській мові одні морфем є регулярними, повторюваними в тих самих умовах, другі – мало регулярними, треті – унікальними.

МОРФОНОЛОГІЯ – розділ мовознавства, що сформувався на перетині морфології та фонології і вивчає закономірності функціонування

морфологічно зумовлених фонологічних засобів. Об'єктом М. є варіювання морфем і парадигматика їх аломорфів, зокрема: 1) фонемна структура морфем; 2) комбінаторні зміни звуків, яким підлягають морфемі в окремих морфемосполуках; 3) звукові чергування, що виконують морфологічну функцію.

М'ЯКА ГРУПА ІМЕННИКІВ – див. *Відміна*.

М'ЯКИЙ ЗНАК – див. *Б*.

Н

НАГОЛОС – виділення *складу* в слові (словесний Н.), слова в *синтагмі* (синтагматичний Н.) або синтагми у *фразі* (фразовий Н.). Словесний Н. служить для фонетичного об'єднання слова.

НАДФРАЗНА ЄДНІСТЬ, **складне синтаксичне ціле** – відрізок *мовлення*, що складається з двох і більше речень, об'єднаних спільністю теми в композиційно-синтаксичну конструкцію. Такій конструкції властива певна змістова завершеність і структурна єдність, яка досягається лексичними, граматичними та інтонаційними засобами. Н. є. функціонують в усіх виявах мовлення: усному і писемному, діалогічному і монологічному, художньому і науковому тощо.

НАЗВА, найменування – мовне позначення пізнаного і вичленуваного фрагмента дійсності (предмета, явища, ознаки, процесу та ін.) як результат пізнавально-номінативної діяльності суб'єкта. Традиційне розуміння Н. як позначення іменниками, а також іменниковими стійкими словосполученнями предметних понять тепер має ширшу інтерпретацію – як номінативні функції всіх повнозначних слів (*любов, молодість, весняний, десять, добре, писати*), а також словосполучень і речень як позначень складніших фрагментів дійсності (див. *Номінація*). Мовними одиницями, що виступають у функції Н., є насамперед слово або його окреме лексичне значення – словозначення (при полісемії) та еквівалентні слову стійкі словосполучення (*старший викладач, байдики бити*).

НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК – 1) центральна грамема категорії відмінка іменників, яка спеціалізована на вираженні суб'єктної функції і в морфологічному плані відкриває парадигму однини та множини з притаманною їй сукупністю закінчень: одн. – *хата, яблуна, велет, край, батько, село, поле, знання, любов, мить, курча, теля, ім'я*; мн. – *хати, яблуні, велети, краї, батьки, села, поля, знання, миті, курчата, телята, імена*; 2) залежна від Н. в. іменника і узгоджувана з ним грамема прикметника та інших узгоджуваних слів у функції означення, яка відкриває парадигму однини і множини з відповідною сукупністю закінчень: одн. – *високий, давній, висока, давня, високе, давнє*; мн. – *високі, давні*. Термін ужив А. Кримський в «Украинской грамматике» (1907). В іменнику Н. в. звичайно зумовлений валентністю предиката, а в словах прикметникового типу – відмінковою формою опорного іменника.

НАЗИВНИЙ ПОДВІЙНИЙ – див. *Подвійні відмінки*.

НАЙМЕНУВАННЯ – див. *Назва*.

НАКАЗОВИЙ СПОСІБ – див. *Спосіб*.

НАПІВПРЕДИКАТИВНІ ЗВОРОТИ – синтаксичні сполуки дієприслівників, дієприкметників, прикметників та інших форм із залежними від них словами у структурі ускладненого простого речення, які виражають додаткове повідомлення і набувають за допомогою відокремлення синтаксичної автономності й комунікативної значущості. Найпоширенішими різновидами Н. з. є *дієприслівникові звороти, дієприкметникові звороти і прикметникові звороти*.

НАПІВПРЕДИКАТИВНІСТЬ – синтаксична категорія *ускладненого простого речення*, яка вказує на додаткове повідомлення і здебільшого передається *дієприслівниковими зворотами, дієприкметниковими зворотами і прикметниковими зворотами* в поєднанні з їхнім змістовим та інтонаційним вирізненням – *відокремленням*. Н. тісно пов'язана з поліпредикативністю *складного речення* і є текстовою трансформацією останньої, що засвідчує можливість перетворення ускладненого простого речення на складне і навпаки.

НАПІВПРЯМА МОВА – введена до авторської мови *чужа мова* без зазначення її прямої цитації, але з посиланням на мовця та відтворення її стилю. Н. м. може мати в авторській передачі іншу інтерпретацію. Конструкція з Н. м. нерідко має структуру складнопідрядного речення зі сполучником *що*.

НАУКОВИЙ СТИЛЬ – функціональний різновид літературної мови, що використовується з пізнавально-інформативною метою в галузі науки та освіти. Поняття Н. с. об'єднує мову різних галузей науки. Спільною для суспільної, природничої, технічної, інших сфер уживання Н. с. є орієнтація на *книжну лексику*, на логічний виклад інформації, застосування класифікаційного підходу до опису наукових об'єктів, використання абстрактних понять, формулювання дефініцій (визначень).

НЕВЛАСНЕ-ПРЯМА МОВА - введена в авторський текст *чужа мова*, яка зберігає особливості живої мови персонажа, але без цитування і специфічної пунктуації. Н.-п. м. нерідко становить значний за обсягом монолог (роздум), оповідь особи, про яку мовиться, де широко використовуються питальні, окличні, неповні, еліптичні, незавершені речення, емоційно-експресивні конструкції тощо. Всі вони надають Н.-п. м. характеру *прямої мови*.

НЕДОКОНАНИЙ ВИД - одна з двох семантично взаємопов'язаних форм граматичної категорії виду, яка передає значення внутрішньо необмеженої дії. Термін *недоконаний вид*, як і *доконаний вид*, у сучасному значенні увів Є. Тимченко у праці «Українська граматики» (1907). Значення необмеженості може бути семантичною ознакою: *назви дії*, котра ще не встигла реалізуватися (*запалювати*); дії, що реалізується без усяких обмежень (*писати, їсти, рости*); дії, що регулярно (*постукувати, поблискувати*) або нерегулярно повторюється (*приходити, бігати*) тощо.

НЕЗАКІНЧЕНЕ РЕЧЕННЯ, обірване речення – фрагментарна ситуативно-мовленнєва реалізація речення як висловлення з невираженими ознаками внутрішньої структурної організації і комунікативно-інформативної завершеності.

НЕЗМІННІ СЛОВА, незмінювані слова – слова, що не мають граматичної форми словозміни. В системі повнозначних частин мови найтипівішим представником Н. с. є *прислівники*, утворені від змінних слів за допомогою афіксальних морфем (переважно суфіксів) або внаслідок виходу якоїсь форми слова з парадигми словозміни і набуття нею незмінності, застиглості.

НЕЗМІНЮВАНІ СЛОВА – див. *Незмінні слова*.

НЕЙТРАЛЬНА ЛЕКСИКА, міжстильова лексика – загальноповживана лексика, яка не пов'язана з певними функціональними різновидами (стилями) мови і не має експресивного забарвлення.

НЕЙТРАЛЬНІ СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ МОВИ – мовні одиниці, які не несуть у своїй семантиці додаткових стилістичних значень і можуть уживатися у будь-якому функціональному стилі (їх ще називають міжстильовими мовними засобами). Н. с. з. м. насамперед охоплюють лексику літературної мови, її загальноповживаний словник.

НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ – *голосні звуки*, які не несуть на собі *наголосу* і характеризуються порівняно з наголошеними меншою напруженістю *органів мовлення*, меншою тривалістю, а отже, і меншою чіткістю *артикуляції*. При цьому всі Н. г. української мови зазнають певних кількісних і якісних змін, більше виражених у розмовному стилі.

НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА – див. *Інфінітив*.

НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВЕ РЕЧЕННЯ – односкладне речення, структурну основу якого становить головний член, виражений дієсловом у формі 3-ї ос. мн. Типовим для Н.-о. р. є вираження головного члена повнозначним дієсловом. Є кілька типових комунікативних ситуацій вживання Н.-о. р.: 1) зосередження уваги на дії без потреби називати її виконавця: *Тут продають квитки на концерт*; 2) свідоме підкреслення широкого кола невідомих виконавців дії: *Молодих акторів усюди зустрічали радісно і гостинно*; 3) повідомлення про яку-небудь типову узагальнено-нормативну ситуацію реалізації дії: *Замок вішають не від злодіїв, а від чесних людей* (Прислів'я).

НЕОЛОГІЗМ (від грец. *νέος* – новий і *λόγος* – слово) – *слово*, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на даному етапі її розвитку (загальномовні Н.) або були вжиті тільки в певному акті мовлення, тексті чи мові конкретного автора (стилістичні, або індивідуально-авторські Н.; пор. *Оказіоналізм*). Новизна Н. звичайно усвідомлюється мовцями, але сама його суть визначається насамперед часом його появи в мові, а не стилістичним забарвленням (певні Н. можуть не сприйматися як такі: напр., назви багатьох лікар, препаратів для нефармацевтів). Н. – категорія історично змінна.

НЕПОВНЕ РЕЧЕННЯ – мовленнєва видозміна повного речення з однією або кількома лексично не вираженими синтаксичними позиціями структурної схеми; конструкції з пропущеними компонентами різної семантико-синтаксичної природи. Класифікацію Н. р. здійснюють за двома різноплановими типами ознак: 1) джерелами компенсації лексично не виражених компонентів, що виступають обов'язковою умовою комунікативно-інформативної завершеності відповідних конструкцій; 2) семантико-синтаксичними функціями лексично не виражених компонентів. Відповідно до джерел компенсації Н. р. поділяються на *контекстуальні й ситуативні*.

НЕПОВНОГОЛОССЯ – наявність в українській та інших східнослов'янських мовах сполучень *-ра-, -ла-, -ре-, -ле-* на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень *or, ol, er, el* між приголосними (на місці *tort, tolt, tert, telt*). Слова з Н. увійшли в східнослов'янські мови, як правило, зі старослов'янської мови (напр., *благо, глава, злато, прах* – старослов'ян. *благо, глава, злато, прахъ*), зрідка – з чеської (напр., *влада, владар, власний* – чес. *vlada, vladař, vlastni*). У староукраїнській літературній мові слів з Н. було набагато більше, причому те саме слово часто вживалося в обох варіантах (з повноголоссям і з Н.). З часом переміг один із варіантів (переважно з *повноголоссям*). Іноді зберігалися обидва варіанти, розмежувавшись за лексичним значенням (напр., *голова* і *глава*) або маючи різне стилістичне навантаження (напр., *ворожий* і *вражий*).

НЕПОВНОЗНАЧНІ СЛОВА – див. *Службові слова*.

НЕПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ – просте *двоскладне речення* або *односкладне речення*, побудоване за мінімальною структурною схемою і позбавлене додаткових поширювачів – другорядних членів речення. Компоненти мінімальної структурної схеми виступають як синтаксичні одиниці, самодостатні для формування і вираження предикативної основи. Цю основу становлять два головних члени речення – *підмет* і *присудок*.

НЕПРЯМА МОВА – введена в авторських текст *чужа мова* як мова автора. Автор лише зазначає, що чужа мова належить іншій особі. Для передачі Н. м. вживаються переважно лексико-стилістичні засоби авторської мови, через що вона не має виразних рис розмовної мови. Н. м. передається у формі складнопідрядного речення зі сполучниками *що, щоб, чи, який* та ін.

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА – сучасна українська літературна мова, що почала формуватись у кін. XVIII-1-й пол. XIX ст., коли літературна писемна практика звернулася до живого народнорозмовного джерела. Процес формування української літературної мови на народній основі започатковано творчістю І. Котляревського – його бурлескно-трагедійною поемою «Енеїда» (1799), п'єсами «Наталка Полтавка» (1818, пост. 1819) та «Москаль-чарівник» (1818, пост. 1819, опубл. 1841), продовжено групою поетів-романтиків (Л. Боровиковський, А. Метлинський, О. Афанасьєв-Чужбинський, В. Забіла, М. Петренко та ін.), П. Гулаком-Артемовським, Є. Гребінкою, Г. Квіткою-Основ'яненком.

НОМЕНКЛАТУРА (лат. *nomenclatura* – перелік, список імен) – сукупність назв (номенів) конкретних об’єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо (на відміну від термінів, що позначають певні абстраговані поняття галузей науки). Н. становлять іменники та субстантивні словосполучення. Н. передає як систему назв об’єктів онтологічного інвентарю певної науки, так і сукупність назв одиничних об’єктів (напр., у зоологічній номенклатурі *ведмідь білий, заєць-біляк, полівка звичайна* тощо), видові назви (напр., у ботанічній лексиці назви дерев: *береза, дуб, смерека, ялиця* тощо).

НОМІНАТИВНЕ РЕЧЕННЯ – односкладне речення, в якому головний член виражений іменником у формі називного відмінка. Загальну семантику Н. р. інтерпретують як існування, наявність предмета або предметно представленого явища, дії, стану. Іменник, що становить структурну схему Н. р., залежно від комунікативних потреб може поширюватися залежними компонентами з атрибутивним значенням, напр.: *Київські вулиці. Вечір. Капшани* (В. Сосюра). Залежні компоненти з об’єктним і обставинним значеннями в цьому разі неможливі у зв’язку з особливостями категоріальної предметної семантики лексичних одиниць, уживаних у ролі головного члена.

НОРМА МОВНА – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства. Н. м. – головна категорія культури мови, а також важливе поняття загальної теорії мови. Розрізняють єдино можливі, обов’язкові Н. м., які відбивають характерні ознаки системи мови, і норми *літературної мови*.

НУМЕРАЛІЗАЦІЯ (від лат. *numeralis* – числовий, від *numerus* – число) – вид *конверсії*, суть якої полягає у переході деяких прислівників та іменників у числівники. Цей перехід зумовлений тим, що в сучасній українській мові немає спеціальної групи числівників зі значенням неозначеної кількості. Для вираження цього кількісного значення вживають слова інших лексико-граматичних класів. Це прислівники *мало, немало, чимало, багато, небагато* та іменники *безліч, тьма, сила, хмара, океан, купа* тощо.

О

ОБ’ЄКТ (від лат. *objectum* – предмет) – 1. Формальна категорія *синтаксису*, те саме, що *додаток*. 2. Семантична категорія синтаксису, що стосується назв предметів або істот, на які спрямовано дію, процес або стан, звичайно виражені дієсловом. Із семантико-синтаксичного боку входить до семантичної структури речення як необхідний компонент, що вказує у системі мови на правобічну валентність предиката. З функцією О. пов’язані терміни *об’єктне значення, об’єктна функція, об’єктне відношення, об’єктна валентність*. О. протиставляється семантичній категорії *суб’єкта*.

ОБІРВАНЕ РЕЧЕННЯ – див. *Незакінчене речення*.

ОБСТАВИНА – другорядний член речення, який характеризує дію, процес, стан, ознаку або вказує на умови, за яких відбуваються подія чи явище. Термін запроваджено в 30-х рр. ХХ ст. у підручниках української мови для середньої школи. На противагу *додатку* й *означенню* О. виділяють передусім за значенневими показниками. До специфічних формальних ознак О. належать формально-синтаксична автономність її у структурі простого речення і тісно пов'язана з нею граматична спрямованість обставинних компонентів до синтаксичної та морфологічної *адвербіалізації*.

ОГЛУШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ – фонетичне явище, коли дзвінкий приголосний вимовляється як глухий, тобто відбувається нейтралізація глухих і дзвінких приголосних (пор. *Одзвінчення приголосних*). Втрата дзвінкості як однієї з диференційних ознак української фонетичної системи є наслідком накладання *артикуляції* у групах приголосних. При О. п. розрізняють два види змін: а) модифікацію (видозміну) звуків у *мовному потоці* й б) чергування *фонем*.

ОДЗВІНЧЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ – фонетичне явище, при якому глухий приголосний вимовляється як дзвінкий. Один із різновидів *нейтралізації* глухих і дзвінких приголосних (пор. *Оглушення приголосних*). О. п. є результатом впливу на глухий приголосний наступного дзвінкого (*регресивна асиміляція*). Кореляція приголосних за дзвінкістю/глухістю, яка відбувається у мовленні, властива тільки шумним приголосним.

ОДИНИЦІ МОВИ – стійкі мовні елементи, складники мови, те, з чого складається мова. Основні т. з. рівневі О. м. утворюють різні рівні мовної структури. Це – *фонем*, *морфем*, *лексем* та *речення*, а також *тексти* (якщо виділити й п'ятий, текстовий, рівень мови). Названі О. м. стосуються інваріантного шабля мовної структури. На варіантному шаблі їм відповідають: 1) *звуки* (звуки як виразники фонем – *алофони*); 2) *морфи* (*аломорфи*); 3) *словоформи* та *семем* (лексико-семантичні варіанти); 4) *висловлювання*; 5) *варіанти текстів*. Одиниці інваріантного шабля існують у мові, а варіантного – у мовленні.

ОДИНИЧНІ ІМЕННИКИ, сингулятиви (від лат. *singularis* – окремих, одиничний) – *іменники*, що називають один предмет, виділений із загальної маси: *капустина*, *цибулина*, *цеглина*, *соломина*. О. і. формують словотвірну категорію одиничності, оскільки їхнє лексичне значення одиничного предмета передає відповідний словотворчий суфікс. На противагу *збірним іменникам* у цих іменників семантична одинина відповідає їхній формально-граматичній однині.

ОДНИНА – див. *Число*.

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ – члени речення, що перебувають в однакових *синтаксичних відношеннях* з одним із членів речення і поєднуються сурядним зв'язком. Займають у реченні тотожну синтаксичну позицію. Інколи О. ч. р. кваліфікуються як сурядні словосполучення.

ОДНОСКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ – тип *простого речення*, структурно-предикативна основа якого ґрунтується на функціонуванні єдиного

поширеного або не поширеного залежними компонентами (другорядними членами) головного члена, що виступає засобом вираження предикативності. Головний член О. р. не співвідносний ні з підметом, ні з присудком, хоч формально може уподібнюватися до одного з головних членів *двоскладного речення*. На відміну від неповного речення, в якому один із пропущених (словесно не виражених) головних членів компенсується засобами *контексту*, в О. р. головний член виступає незалежним компонентом структурної схеми.

ОЗНАЧЕННЯ, атрибут – другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і підпорядковується *іменникові*. Термін уперше вжито у термінологічному словничку до «Грамматичної термінології і правописі, ухвалених комісією мови при українському товаристві шкільної освіти» (К., 1917). О. має такі диференційні значеннєві й формальні ознаки: а) виражає означальні відношення; б) виконує роль другорядного члена речення; в) залежить тільки від іменника; г) має спеціалізовані засоби вираження – прикметникові форми; ґ) у типових випадках стоїть перед означуваним іменником; д) поєднується з означуваним іменником підрядним зв'язком, у типових виявах способом (формою) підрядного зв'язку – *узгодженням*; е) не виявляє позиційної закріпленості при *актуальному членуванні речення* (може входити до складу як теми, так і реми або самостійно виражати їх).

ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВЕ РЕЧЕННЯ – односкладне речення, структурну основу якого становить головний член, виражений повнозначним дієсловом у формі 1-ї або 2-ї ос. одн. або мн. теп. чи майб. ч., а також формою нак. сп. Дієслівна форма у структурі О.-о. р. вказує на те, що дія виконується означеною 1-ю або 2-ю особою. Відповідна особа конкретизується комунікативною ситуацією, в якій можна чітко визначити мовця (я, ми) й адресата мовлення (ти, ви): *Цілуєш вогняну мою долоню холодними вустами* (О. Пахльовська); *Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня, вечірню в попелі жаринку, шляхетну інохідь коня* (Л. Костенко).

ОКАЗІОНАЛІЗМ (від лат. *occasionalis* – випадковий) – незвичне, здебільшого експресивно забарвлене слово, утворене на основі наявного в мові слова або словосполучення, іноді з порушенням законів *словотворення* чи *норми мовної*, що існує лише в певному контексті, в якому воно виникло. О. зіставляються зі словами узуальними, від *неологізмів* відрізняються тим, що зберігають свою новизну, незалежно від реального часу їх утворення.

ОКЛИЧНЕ РЕЧЕННЯ – речення, комунікативне завдання якого полягає у вираженні мовцем емоційно-експресивної оцінки повідомлюваної думки за допомогою специфічного мовного засобу – *окличної інтонації*. Емоційно-експресивна оцінка, властива О. р., має суб'єктивний характер і нашаровується на власне предметний зміст речення, формований відповідним лексичним складом і граматичними засобами його організації в межах тієї або іншої синтаксичної структури.

ОМОГРАФИ (від грец. *ὁμός* – однаковий і *ὑράφω* – писати) – див. *Омоніми*.

ОМОНІМИ (грец. *ὁμώνυμος* – однойменний, від *ὁμός* – однаковий і *ὄνομα*, *ὄνομα* – ім'я, назва) – слова або їхні окремі граматичні форми, а також стійкі словосполучення, морфеми, синтаксичні конструкції, що при однаковому звучанні (або написанні) мають абсолютно різні значення (на відміну від *полісемії*). **Лексичні О.** належать до однієї частини мови, виникають унаслідок як внутрішніх закономірностей розвитку певної мови, так і її контактів з іншими мовами. Серед внутрішніх чинників омонімії виділяють: 1) *семантичний* – розпад багатозначного слова, коли його окремі значення перестають сприйматися як семантично пов'язані (див. *Лексико-семантичне словотворення*): **порох** «пил» і **порох** «вибухова речовина»; **точити** «виточувати (на токарному верстаті)»; «гострити», **точити** «прогризати, проїдати», **точити** «цідити, лити» і **точити** «просівати обмолочене зерно (крізь решето)»; 2) *фонетичний* – зміни в звуковому складі слів, що приводять до їх формального ототожнення: напр., збіг давніх **ы** та **і** в сучасній українській **и**: **вити** «видавати протяжні звуки» (від **выти**) і **вити** «сплітати, скручувати» (від **вити** – фонетично **віті**); *випадіння, спрощення звуків*: **слати** «посилати» (від **сълати**) і **слати** «стелити» (від **стълати**); 3) *словотворчий* – утворення О. від тих самих або різних коренів чи основ: **киян-к-а** (жін. до **киянин**) і **киянк-а** (від **кий**); **мотор-н-ий** «меткий, жвавий» (очевидно, *однокореневе з мотати*) і **мотор-н-ий** (від **мотор**).

Грамматичні О. поділяються на кілька видів.

Міжчастиномовні О. – слова або їхні окремі граматичні форми (**омоформи**), що, зберігаючи семантичні зв'язки на рівні лексичних значень (оскільки це спільнокореневі слова), набули різних граматично-категоріальних значень (див. *Конверсія 2*): **жаль** – ім. і предикатив, **старший** – прикм. і ім. (*старший групи*), **стук** – дієсл. форма і ім., **добре** – прикм. с. р. і присл.

Синтаксичні О. – конструкції (словосполучення і речення), що мають формальний збіг при повній несумісності їхніх синтаксичних значень. Вони утворюються внаслідок неоднозначного розуміння синтаксичних відношень між компонентами конструкції, напр.: *пошуки художника* (*шукає художник* або *шукають художника*: род. в. суб'єкта і род. в. об'єкта). Чинником омонімії на рівні речення, крім граматичної форми слів, є також їх порядок: *Туристи з Англії приїхали* (*з Англії* можна зрозуміти і як неузгоджене означення до *туристи*, і як обставину місця до *приїхали*).

Крім власне О. існують: а) **омофони** (грец. *ὁμόφωνος* – однозвучний), або **фонетичні О.**, – різні слова (переважно їхні окремі граматичні форми), що збігаються звучанням при відмінності їх фонемного складу і, відповідно, графічної передачі: **лежу** (від **лежати**) і **лижу** (від **лизати**), **біль** і **білль**, а також синтаксичні конструкції або слово й конструкція: **за шию** й **зашию**, **сонце** і **сон це** (*Було... як дивний сон це... Залп одгримів, упало сонце.*) – (В. Сосюра); б) **омографи** (грец. *ὁμός* – однаковий і *ὑράφω* – пишу), або

графічні О., – різні слова або їхні форми з однаковим написанням при відмінності звучання (залежно від різного місця наголосу): *ко'лос і коло'с, доро'га (ім.) і дорога' (від дорогий)*.

ОМОФОНИ (від грец. *ὁμόφωνος* – однозвучний, від *ὁμός* – однаковий і *φωνή* – звук) – див. *Омоніми*.

ОПРОЩЕННЯ – див. *Спрощення*.

ОРГАНИ МОВЛЕННЯ – мовний апарат, органи людини, що беруть участь в утворенні звуків. О. м. поділяють на три групи: 1) артикуляційні, що формують специфічні ознаки окремих звуків (див. *Артикуляція*); 2) фонаційні, що забезпечують утворення голосу; 3) респіраторні, що утворюють повітряний струмінь. До О. м. належать: язик, губи, зуби, альвеоли, тверде і м'яке піднебіння, нижня щелепа, носова та надглоткові резонансні порожнини, бронхи, дихальне горло, гортань, легені, діафрагма. Язик є найважливішим О. м.

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК – 1. Грамема категорії відмінка іменників, що спеціалізована на вираженні значення знаряддя та засобу дії і входить у парадигму однини та множини з відповідною сукупністю закінчень: одн. *хатою, яблунею, велетом, краєм, сіячем, батьком, селом, полем, знанням, любов'ю, ніччю, курчам, телям, ім'ям*; мн. *хатами, яблунями, велетами, краями, сіячами, батьками, селами, полями, знаннями, ночами, курчатами, телятами, іменами*. 2. Залежна від О. в. іменника й узгоджувана з ним грамема прикметника та інших слів прикметникового морфологічного типу у функції означення, яка входить у парадигму однини та множини з певною сукупністю закінчень: одн. *високим, давнім, високою, давньою*; мн. *високими, давніми*. Термін увів А. Кримський в «Украинской грамматике» (т. 1-2, 1907-08). У власне іменниковому функціонуванні (у функціях, пов'язаних зі значенням предметності) О. в. зумовлений валентністю предиката, а в словах прикметникового морфологічного типу – відмінковою формою опорного іменника.

ОРФОГРАМА (від грец. *ὀρθός* – правильний і *ῥάμμα* – писемний знак, літера) – правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих.

ОРФОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК, правописний словник – словник, в якому в алфавітному порядку подано перелік нормативного написання слів та їх окремих форм відповідно до чинного правопису.

ОРФОГРАФІЯ (грец. *ὀρθογραφία* – правопис, від *ὀρθός* – правильний і *ῥάφω* – писати) – історично сформована й загальноприйнята система правил національної мови щодо способів передачі мовлення на *письмі*, яка поряд із *пунктуацією* становить правопис певної мови (хоч нерідко терміни *орфографія* і *правопис* уживаються як тотожні).

ОРФОЕПІЧНИЙ СЛОВНИК – словник, в якому зафіксовані норми літературної вимови (див. *Орфоенія*) біля кожного з реєстрових слів, поданих в алфавітному порядку. *Транскрипція* застосовується у всіх випадках, коли треба передати вимову, відмінну від написання.

ОРФОЕПИЯ (грец. *ὀρθοέπεια* – правильність мови, від *ὀρθός* – правильний і *ἔπος* – мова, мовлення, слово) – 1. Сукупність вимовних норм (див. *Норма мовна*) літературної мови, що охоплюють правила вимови звуків, звукосполучень у мовному потоці, наголошування слів (див. *Наголос*) і такі суперсегментні фонетичні явища, як інтонування фрази (див. *Інтонація*), ритмомелодика. 2. Розділ мовознавства, що вивчає норми літературної вимови.

ОСНОВА словозмінна – частина слова, з якою пов'язане його лексичне значення і яка залишається після відкидання словозмінної морфеми. Запровадження терміна пов'язують з ім'ям П. Дячана («Методична граматики языка малорусского», 1865). За відсутності словозмінних морфем у структурі слова (напр., у прислівниках) О. збігається зі *словоформою*: *там, угорі, восени, додому* тощо. О. може складатися: а) тільки з кореневої морфеми (у непохідних словах): *сел-о, біл-ий, дм-е*; б) з кореневої морфеми в поєднанні з несловозмінними афіксами: *мі-ськ-ий, при-береж-н-ий, про-вешн-а*; в) з двох або більше кореневих морфем (здебільшого в різних комбінаціях із несловозмінними афіксами): *земл-е-мір, прац-е-здат-н-ий*. О., що має тільки одну морфему – *корінь*, називають *простою*, а О. з двома або більше морфемами – *комплексною*.

ОСНОВА словотвірна – частина слова, що співвідносить похідне слово з твірною базою і разом із *формантом* формує його словотвірну структуру. Твірною базою можуть бути: власне О. (*газет-яр*), кілька О. (*чорн-і брови > чорнобровий*), слова (*батьк (и) > прабатьк (и), мудр(ий) > премудр(ий), мало > чимало*), словосполучення (*гречана крупа – гречка, ловити китів > китолов*), фразеологічний зворот (*він варить воду > варивода*), рідше – *словоформи* (*значний > незначний, коров(а) > корівник*), прийменниково-відмінкова форма (*без думи > бездумний*). Найчастіше в українській мові, де переважає афіксальний спосіб *словотворення*, у ролі твірної бази виступає власне О. Як і *морфема*, О. – синтаксично несамостійна частина слова, що може сполучатися з *афіксами*. Від морфеми О. відрізняється ступенем складності, здатністю поєднувати в собі кілька морфем (*ліс-ов-ий > лісов-ик > лісович-к-а*); від слова О. різниться своєю морфологічною незавершеністю.

ОСНОВОСКЛАДАННЯ – найпродуктивніший спосіб творення *складних слів* у сучасній українській мові, що полягає у поєднанні основ за допомогою сполучних голосних **о** (*доброзичливий*), **є** (*життєпис*), **и** (*триповерховий*) та деяких інтерфіксальних морфем: **-ох** (*двохатомний*), **-ою** (*троюрідний*). О. властиве іменникам (*хлібопостачання*), прикметникам (*китобійний*), рідше дієсловам (*одухотворити*) та прислівникам (*сторіками*).

ОСОБА – 1. Граматична словозмінна категорія *дієслова*, що означає відношення дії або стану до *суб'єкта* (виконавця дії, носія стану) з погляду мовця. 2. Лексико-граматична категорія особових займенників, яку виражають окремі слова. Сучасний термін *особа* вперше з'явився 1845 у неопублікованій на той час граматиці Т. Глинського, потім у граматиці Я. Головацького (1849). Конкретними граматичними значеннями

(грамемами) дієслівної категорії О. виступають суб'єкт повідомлення (мовець) – 1-а О., адресат повідомлення (співрозмовник, слухач) – 2-а О., об'єкт повідомлення – 3-я О.: *думаю, думаєш, думає*. Категорія О. пов'язана формальними і функційними відношеннями з іншими категоріями дієслова: числом, часом, способом, особливо тісно – з категорією числа, що дає підстави окремим мовознавцям кваліфікувати обидві категорії як одну (числово-особову).

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ – функційний різновид літературної мови, що використовується в офіційному спілкуванні (між установами, окремою особою та установою, між посадовими особами, у ділових взаєминах на виробництві тощо). Це також стиль державних документів – указів, договорів, законів, кодексів, актів та ін. Належить до виразно об'єктивних стилів, виділяється найвищою мірою книжності.

П

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ (від лат. *palatum* – піднебіння) – пом'якшення приголосних у певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до піднебіння. У сучасній українській мові палаталізовані приголосні успадковані від праслов'янського періоду, коли відбулася перебудова спільнослов'янського *консонантизму*.

ПАРАДИГМА (грец. *παράδειγμα* – приклад, зразок) – у широкому розумінні ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначається відношеннями до інших; групування одиниць однієї мовної системи чи підсистеми в класи на основі їхніх різних опозицій. У вузькому розумінні – об'єднання мовних одиниць у певні класи, де кожна з них може у мовленні бути заміненою іншою мовною одиницею цього класу.

ПАРАТАКСИС (грец. *παράταξις*, букв. – розміщення поряд) – див. *Сурядність*.

ПАРАФРАЗ, парафраза (грец. *παράφρασις, παράφραση* – переказ, виклад) – див. *Перифраз*.

ПАРОНІМИ (від грец. *παρά* – біля, поруч і *ὄνομα, ὄνομα* – ім'я, назва) – слова, а також фразеологічні одиниці й синтаксичні конструкції, що при повній або частковій семантичній відмінності є дуже подібними формою, внаслідок чого можуть сплутуватися в мовленні або спеціально обіграватися зі стилістичною настановою.

ПАРЦЕЛЯЦІЯ (від франц. *parceller* – поділяти на дрібні частини, від лат. *particular* – частка) – спосіб мовленнєвого оформлення єдиної синтаксичної одиниці – речення кількома комунікативними одиницями – фразами. До опорного речення після розділової паузи додається одна або кілька інтонаційно-сміслових одиниць, що разом із першим передають зміст одного висловлення. Парцеляція дає змогу, виділяючи певну частину речення у відносно самостійну комунікативну одиницю, підкреслювати її змістову значущість, актуалізувати й посилювати її інформативну місткість,

експресивну виразність, а також розвантажувати смислову і граматичну структуру вихідного речення.

ПАСИВНИЙ СЛОВНИК – частина лексики, що мало або зовсім не вживається в повсякденному мовному спілкуванні, але зрозуміла носіям певної мови. Це слова, що виходять чи вже вийшли з активного вжитку (*застарілі слова*) або, навпаки, тільки входять у вжиток (*неологізми*); слова нелітературної мови з територіально або соціально обмежених шарів лексики (*діалектизми, професіоналізми, жаргонізми*, елементи *просторіччя*, зокрема *груба та непристойна лексика*); у межах літературної мови – маловживані слова книжної лексики (термінологічної, офіційно-ділової, публіцистичної, поетичної); лексика на позначення реалій життя інших народів (*екзотизми*).

ПАСИВНИЙ СТАН – див. *Стан*.

ПАУЗА (лат. *pausa* – зупинка, затримка, припинення, від грец. *παύσις* – перерва, припинення) – перерва в *мовному потоці*. Акустично П. – це відсутність звучання, фізіологічно – перерва в *артикуляції* органів мовлення. У мовленні П. пов'язана з мовно-комунікативними причинами: завершенням процесу мовлення або певного мовленнєвого відтинка – *синтагми* (*синтаксична П.*), потребою часу для обдумування, добирання належного слова (*П. хезитації*), для увиразнення, виділення наступного *тексту* (*емфатична П.*), перерва у мовленні з психологічних причин (*емотивна П.*), як результат перебивання співрозмовником тощо. П. є основним засобом членування мовлення на фрази, синтагми, мовленнєві блоки, тобто на інтонаційно і семантично відокремлені одиниці. Вона виділяє логічно чи емоційно підкреслені *слова і словосполучення*, зв'язує, об'єднує *висловлення* у мовленнєвий текст.

ПЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні, які утворюються за активної участі передньої частини язика. В українській мові П. п. виступають як тверді, що артикулюються зімкненням кінчика язика з нижніми зубами: [д], [т], [з], [с], [ш], [ж], [л], [н] (*дуб, тин, зубр, сом, шах, жук, лоно, нора*), і як м'які, які артикулюються або зімкненням кінчика язика з нижніми зубами (досить рідко), або передньої спинки язика з альвеолами й твердим піднебінням: [д'], [т'], [з'], [л'], [н'] (*дім, тінь, сіль, зірка, ліс, вишня*); [ш], [ж] палаталізуються тільки в позиції перед [і]: *вужі, наші*.

ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ – похідне, вторинне значення мовної одиниці, що розвивається з прямого, вихідного значення і робить її полісемічною – див. *Полісемія*. Найвиразніше П. з. виявляються на рівні слів, що пояснюється індивідуальнішим, конкретнішим характером лексичних значень порівняно з іншими типами мовного значення і, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю.

ПЕРЕРОЗКЛАД, метаналіз – зрушення в членуванні, переміщення меж між компонентами синтагм різних мовних рівнів (слова, прийменниково-іменного сполучення, словосполучення, речення). Результатом П. можуть бути нові корені й навіть слова, афікси, типи синтаксичних конструкцій. Так, унаслідок П. може відбуватися приращення

слова (кореня) за рахунок звука від префікса або попереднього слова, переважно прийменника.

ПЕРЕХІДНІСТЬ – семантико-синтаксична ознака дієслова, яка виявляється у тому, що позначена ним дія спрямовується на об'єкт, виражений знах. в. іменника (за наявності заперечення або коли іменник виражає частину цілого – у род. в.). За цією ознакою дієслова поділяють на перехідні й неперехідні. Неперехідні дієслова не вказують на спрямованість дії на об'єкт. Термін *перехідне дієслово* запровадив на поч. 70-х рр. XIX ст. М. Осадца.

ПЕРИФРАЗ, перифраза, парафраз, парафраза (грец. *παράφρασις, παράφραση* – описовий вислів, зворот) – 1. У *словотворенні* – еквівалентне слову аналітичне висловлювання, що служить для встановлення семантики похідного слова. Компоненти перифрази наближаються до словосполучень, співвідносних з основою слова та його словотворчим афіксом, і передають відношення між ними: *визволи-тель – той, хто визволяє*. 2. У *стилістиці* – слова, усталені словосполучення (зрідка – речення), що є образно-переносними й описовими найменуваннями предметів, явищ, істот, осіб тощо; один з видів тропів: *корабель пустелі – верблюд, великий Каменярь – І. Франко*. П. мають метафоричний (див. *Метафора*), рідше – метонімічний (див. *Метонімія*) характер і мають у собі певну оцінку, зокрема емоційну (*зоряні брати – космонавти*), викликану евфемістичними причинами (*хвороба століття – рак*), необхідністю уникнути тавтології – *головне джерело кисню, зелене багатство планети, зелений одяг землі, легені планети – ліс*).

ПЕРІОД (від грец. *περίοδος* – кружний шлях, обертання) – розгорнута, багатоконпонентна, гармонійно організована синтаксична побудова, що характеризується цілісністю теми, повнотою і динамізмом змісту (нерідко з елементами образності і широких асоціативних зв'язків). Частково на поняття *період* накладається поняття *надфразна єдність*. П. – категорія стилістичного синтаксису. Він не становить окремих структур, типу речення і в кожному випадку формується як стилістично актуалізований варіант *простого речення* або *складного речення*. Крім звичайних ознак, що характеризують речення як комунікативну одиницю, П. має свої, специфічні особливості. Вони простежуються на трьох органічно пов'язаних, функціонально єдиних рівнях: смислового, структурно-синтаксичному та інтонаційному.

ПИСЕМНА МОВА – мова, зафіксована на папері чи іншій поверхні за допомогою усталеної системи графічних знаків, сприйманих зором, розташованих у певній лінійній послідовності і співвіднесених з одиницями реального, звукового мовлення; одна з двох (див. *Усна мова*) форм реального існування мови як засобу комунікації. П. м. виникла пізніше від усної і є вторинною (графічною) формою матеріалізації висловлення. Суттєвою особливістю П. м. є відтворюваність, властивість бути перенесеною у просторі й збереженою у часі.

ПИСЬМО – знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі. Найперші спроби письмової фіксації думок і повідомлень виникли ще в первіснообщинному суспільстві (кінець кам'яного віку). Внаслідок культурного розвитку людства П. зазнало еволюції, у ході якої історично склалися чотири його типи залежно від смислового обсягу графічних знаків: піктографічне, ідеографічне, складове та літерно-звукове.

ПИТАЛЬНЕ РЕЧЕННЯ – модальний різновид речення, за допомогою якого мовець, використовуючи спеціальні засоби, насамперед інтонаційні та лексико-граматичні, запитує про що-небудь з метою одержати інформацію. Разом із розповідним, спонукальним і оптативним реченнями П. р. утворює специфічну парадигму комунікативних одиниць різних внутрішньоструктурних модифікацій, які задовольняють усі необхідні потреби усного і писемного спілкування.

ПІДМЕТ – головний член *двоскладного речення*, який указує на носія ознаки (дії, процесу, стану тощо) і перебуває у предикативному зв'язку з іншим головним членом – *присудком*. Термін уперше вжив М. Осадца у «Граматиці руского языка» (1862). П. має такі диференційні формальні й значеннєві ознаки: а) входить у структурну схему простого двоскладного речення як його головний член; б) позначає носія вираженої присудком предикативної ознаки; в) перебуває у предикативному (двобічному) зв'язку з присудком; г) поєднується з присудком способом (формою) предикативного зв'язку – *координацією*; г) у типових виявах виражається спеціалізованою відмінковою формою – *називним відмінком* ім.; д) займає типову позицію перед присудком; е) у типових випадках співвідноситься з темою при *актуальному членуванні речення*.

ПІДНЯТТЯ – рух язика по вертикалі при *артикуляції*, що надає голосним *звукам* ([у], [о], [и], [і], [є], [а]) специфічного *тембру*. В українській мові розрізняють чотири види П. язика – високе, високо-середнє, середнє та низьке.

ПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ – частина складнопідрядного речення, яка залежить від головного речення. Термін використовували у 2-й пол. ХІХ ст. М. Осадца, П. Дячан, О. Партацький, О. Огоновський та ін. Поряд із цим терміном використовувався термін «*побічне речення*». Найтипівіші особливості складнопідрядного речення відбиває детермінантний підрядний зв'язок, коли П. р. підпорядковується головному реченню загалом. Залежність П. р. від головного виражають підрядні семантичні сполучники, а також сполучні слова, що, на противагу сполучникам, поєднують функцію підрядного зв'язку з функцією члена речення у межах П. р.

ПІДРЯДНИЙ ЗВ'ЯЗОК – див. *Підрядність*.

ПІДРЯДНІСТЬ, підрядний зв'язок – *синтаксичний зв'язок*, який вказує на граматичне підпорядкування одного компонента іншому в *реченні* чи *словосполученні*. Уперше розглянув П. («*підрядне отношенє*») М. Осадца у «Граматиці руского языка» (1862). П. – це зв'язок синтаксично

нерівноправних компонентів, один з яких є граматично незалежним (опорним), а інший граматично залежний. Цей зв'язок реалізується у простому реченні й складному реченні, а також у словосполученні.

П. має свої диференц. ознаки, до яких належать: 1) прислівний / детермінантний характер зв'язку; 2) передбачуваність/непередбачуваність зв'язку; 3) обов'язковість / необов'язковість зв'язку; 4) сила зв'язку; 5) способи (форми) зв'язку; 6) засоби вираження зв'язку. П. властивий певний ізоморфізм (паралелізм) у її реалізації в різних синтаксичних одиницях, а також певна відмінність засобів вираження.

Відповідно до природи опорного компонента П. поділяють на: *прислівну* і *детермінантну* (приреченнєву). Перша виражає підпорядкування залежного компонента опорного слову, а друга – залежного компонента граматичному центрові (підметово-присудковому у двоскладному реченні) простого речення з його прислівними зв'язками чи головній частині в цілому у складнопідрядному реченні.

ПОВНЕ РЕЧЕННЯ – речення, у складі якого є усі члени, передбачені структурною схемою. Повнота речення як синтаксична ознака безпосередньо залежить від валентнісних властивостей лексичних одиниць, уживаних для вираження конститутивних компонентів структурної схеми.

ПОВНОГОЛОССЯ – наявність в українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, сполучень **-оро-, -оло-, -ере-** на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень **or, ol, er, el** між приголосними (на місці *tor̥t, tolt, tert, tel̥t*): *сторона, молоко, берег, береза*. Термін належить М. Максимовичу («Дослідження про повноголосся», 1880). Пор. *Неповноголосся*.

ПОВНОЗНАЧНІ СЛОВА, самостійні слова – слова, які мають номінативну функцію, тобто називають предмети та ознаки або вказують на них, і здатні виконувати роль *членів речення*. Вони є основним типом слів, на відміну від неповнозначних слів. П. с. поділяють за семантичними, морфологічними, синтаксичними і словотвірними (для похідних одиниць) ознаками на класи, або *частини мови*. Серед П. с. розрізняють шість частин мови: *іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники*. Їх можна поділити за ознакою невказівності/вказівності, за якою вони утворюють дві групи: 1) власне повнозначні (невказівні) слова, що означають предмети та їхні ознаки безпосередньо; до складу їх входять власне іменники, власне прикметники, власне числівники, власне прислівники, дієслова: *день, добрий, тисяча, восени, думати*; 2) невласне повнозначні (вказівні, займенникові) слова, які означають предмети або їхні ознаки опосередковано чи стосовно учасників мовлення, їхніми різновидами є займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники, займенникові прислівники: *я, ви, щось, ніщо, мій, всякий, скільки, там, тут*.

ПОДВОЄННЯ – див. *Редуплікація*.

ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ – збільшена тривалість звучання приголосних унаслідок асиміляції [й] м'якими приголосними [л'], [н'], [д'], [т'], [з'], [с'], [ч'], [ж'], [ц'], [ш'] у звукосполученнях, що виникли після занепаду *редукованого голосного ь*. П. п. відбулось у деяких формах іменників, прислівників та дієслова *лити*, де з'явилися подовжені приголосні [д:'], [ж:'], [з:'], [л:'], [н:'], [с:'], [т:'], [ц:'], [ч:'], [ш:']: *суддя, колосся, стаття, попідвіконню, річчю, розкішишу, виллю*.

ПОЗИЦІЙНІ ЧЕРГУВАННЯ – чергування звуків, які відбуваються залежно від їхньої фонетичної позиції у слові й зумовлені живими фонетичними нормами сучасної мови. В сучасній українській літературній мові П. ч. голосних бувають: а) при зміні алофонів у наголошеній та ненаголошеній позиціях: [e] – [e^h] – [и^h] – [и] – (*плете^hниці* – *пле^hти, пли^hти, плити*); [и] – [и^h] – [e^h] – [e] (*пити* – *пи^hла* – *пе^hла* – *пела*; *писар* – *запи^hс* – *пи^hсемний*); [o] – [o^h] – [y^o] (*голуб* – *го^hлубка* – *гу^oлубка*); б) при творенні паралельних рядів голосних [a], [o], [y] після твердих і м'яких приголосних та в позиції між м'якими приголосними: [a] – [ã] – [ä] (*с'а^hду* – *с'а̃^hд*'), [o] – [ô] – [ö] (*л'о^hх* – *у л'о̃^hс'і*); в) при вживанні складових і нескладових [y] – [ÿ], [i] – [ï] (*учора* – *ÿчора*, *іти* – *ïти*). П. ч. за своєю природою суто фонетичні й не мають фонематичного значення, оскільки в них реалізуються у різних позиціях варіанти тих самих фонем.

ПОЛІСЕМІЯ (від грец. *πολύς* – численний і *σημα* – знак), **багатозначність, полісемантизм** – наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ – частина *простого речення*, яка складається з порівняльного *сполучника* та повнозначного *слова* і виражає значення порівняння. Сполучники вказують на три основні функції П. з.: 1) власне-порівняльну (сполучник *як*): *Он журавлі, як чорні намистинки, летять нанизані одним разком* (А. Малишко); 2) модально-порівняльну (сполучники *мов, немов, наче, неначе, мовби, немовби, немовбито, начебто, неначебто, ніби, нібито, буцім, буцімто* і под.): *У долині, мов у ямі, на багнищі город мріє...* (Т. Шевченко); 3) порівняльно-об'єктну (сполучники *ніж, аніж, як*): *А дітей у їх більше, ніж трави* (І. Огієнко). Повнозначне слово (іменник, прикметник або прислівник) при порівняльних сполучниках буває одиничним або супроводжуваним залежними від нього словами: *А очищі, наче блискавиці, так і грають з-під брівок темних* (Леся Українка); *Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти гриміли раз і раз* (І. Франко).

ПОРЯДОК СЛІВ – послідовне розміщення слів у реченні з урахуванням лінійного правостороннього характеру тексту. Українській мові властивий вільний П. с., тобто слова переважно не мають постійно закріпленої за ними граматичної чи синтаксичної позиції (напр., у німецькій мові – рамкова конструкція, що вимагає постановки інфінітива в кінці речення; місце артикля завжди перед іменником і т. п.). Це дає змогу

варіювати послідовність розміщення слів. Зміни П. с. зумовлюються стилістичними вимогами, тим чи іншим комунікативним спрямуванням мовного тексту (див. *Актуальне членування речення, Інверсія, Інтерпозиція, Постпозиція, Препозиція*). Тому П. с. визначається також як *фіксований*.

Залежно від позиції у реченні підмета і присудка розрізняють *прямий і зворотний* П. с. Поширенішим є прямий П. с, коли підмет передує присудкові: *Голуби летять у сховок...* (М. Рильський). При зворотному П. с. присудок передує підметові: *Віє вітер з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину, на калині одиноке гніздечко гойдає* (Т. Шевченко). Як прямий, так і зворотний П. с. є нормою української мови. На відміну від прямого і зворотного П. с. *інверсія* є стилістично маркованою формою. Незвична позиція слова в реченні акцентує на ньому увагу, надаючи тексту в цілому особливого звучання, певних стилістичних відтінків: *Де дитина маленька, там ми будем ночувати, мале дитя присипляти* (Олесь Гончар).

ПОСТПОЗИЦІЯ (від лат. *post* – після і позиція) – порядок слів у реченні чи словосполученні, при якому дане слово стоїть після іншого, тобто займає кінцеву (наступну) лінійно-динамічну позицію (пор. *Інтерпозиція, Препозиція*).

ПОСТФІКС (від лат. *post* – після і *fixus* – прикріплений) – аглютинативна службова морфема, розташована в слові (словоформі) після закінчення і формотворчого суфікса, яка має граматичне і/або словотвірне значення. До П. в українській мові належать частки **-бо, -будь, -небудь, -но, -ся, -те, -таки**. П. **-небудь**, рідко **-будь** мають лише словотвірне значення і використовуються для творення неозначених займенників, прислівників: *щонебудь, як-небудь, будь-хто*. П. **-ся(-сь)** виконує словотвірну роль у творенні дієслів: *накричати-ся, плакати-ся*. Цей П. **-ся (-сь)** виражає також граматичне значення пасивного стану або зворотність дії: *вчити-ся, лікувати-ся*.

ПОХІДНІСТЬ слова – семантична і формальна вторинність слова, що в сучасній мові виявляється на основі співвіднесення похідного слова з твірним і відбивається у його двочленній структурі (твірна частина + *формант*). Формальна вторинність виражається у сукупності морфологічних і морфонологічних засобів, якими похідне слово відрізняється від твірного, – у формантах.

ПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ – просте *двоскладне* або *односкладне речення*, до якого, крім компонентів, що утворюють мінімальну структурну схему, входять другорядні члени. У двоскладних реченнях за рахунок реалізації різних типів підрядного зв'язку поширюються обидва головних члени, внаслідок чого принципи організації відповідних структурних схем залишаються незмінними, але виникають два відносно незалежні синтаксичні центри з властивими їм закономірностями внутрішньої організації – група підмета і група присудка: *Дидактична гра – метод розумового розвитку дітей*.

ПРАВОПИС – сукупність загальноновизнаних і загальнообов’язкових правил, що встановлюють способи передачі мови на *письмі*. П. охоплює *орфографію* та *пунктуацію*. Як правило, складається історично, відбиваючи давні традиції або нові тенденції в передаванні звуків, слів і форм, що виявляються в кожній писемній мові на різних етапах її розвитку.

ПРАВОПИСНИЙ СЛОВНИК – див. *Орфографічний словник*.

ПРАСЛОВ’ЯНСЬКА МОВА, СПІЛЬНОСЛОВ’ЯНСЬКА МОВА – мова-предок слов’янських мов. Сформувалася на основі одного з праіндоєвропейських діалектів (див. *Індоєвропейські мови*). Існують давні структурні риси у фонетиці, граматиці й лексиці, що є спільними для слов’янських і балтійських мов (припускається існування в минулому якогось виду балто-слов’янської мовної спільності).

ПРЕДИКАТ (від лат. *praedicatum* – сказане) – 1) формальна категорія синтаксису; те саме, що *присудок* (*граматичний П.*); 2) семантична категорія синтаксису; термін, який означає приписувану суб’єктові ознаку (*семантичний П.*); 3) основний зміст повідомлення, його ядро, *рема* (*комунікативний П.*); 4) частина *речення*, що відповідає П. судження (*логічний П.*). З терміном *присудок* пов’язують передусім формальний аспект цього члена *речення*, а з терміном *предикат* – його змістовий план. Тому розрізняють формальні типи присудка (дієслівний, іменний присудок) і семантичні типи П. (П. зі значенням дії, процесу, стану тощо).

ПРЕДИКАТИВИ (лат. *praedicativus* – стверджувальний, категоричний), категорія стану, безособово-предикативні слова – незмінні слова, які означають стан і вживаються у функції співвідносного з присудком головного члена односкладного *речення*. Останнім часом окремі українські мовознавці кваліфікують П. як специфічну групу аналітичних дієслів, які відрізняються від власне дієслів тим, що утворюються за допомогою зв’язку морфемного характеру. За значенневими, морфологічними і синтаксичними показниками П. зближуються з дієсловами. Здебільшого П. є вторинними утвореннями, похідними від прислівників, іменників і дієприкметників: *Ставало вогко й холодно* (М. Коцюбинський).

ПРЕДИКАТИВНІСТЬ – комплексна синтаксична категорія, яка виражає відношення повідомлюваного до дійсності й формує *речення* як комунікативну одиницю. Комплексність П. полягає у тому, що це єдність двох синтаксичних категорій: категорії *часу*, актуалізаційної за своєю природою, та категорії *модальності*, що вказує на інтерпретоване мовцем відношення змісту *речення* до дійсності.

ПРЕПОЗИЦІЯ (лат. *praepositio* – постановка спереду, від *prae* – спереду та *positio* – положення) – порядок слів у *реченні* чи словосполученні, при якому це слово стоїть перед іншим, тобто займає у *реченні* чи словосполученні першу (попередню) лінійно-динамічну позицію (пор. *Інтерпозиція, Постпозиція*).

ПРЕФІКС (лат. *praefixus*, від *prae* – спереду та *fixus* – прикріплений), **приросток** – *афікс*, розташований перед *коренем* або іншим *префіксом*, що

приєднується до всього слова і виконує словотвірну і/або граматичну функцію. Термін у латинському написанні вперше (1889) вжив в українському мовознавстві О. Огоновський. П., на відміну від суфіксів, утворюють слова на ґрунті слів, а не основ, тому вони не змінюють граматичного класу *твірного слова*: *батьківщина* > **пра***батьківщина*, *кликати* > **по***кликати*, *звуковий* > **ультра***звуковий*, *коли* > **ві***дколи*.

ПРЕФІКСАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ, **префіксація** – *спосіб словотворення* за допомогою *префіксів*. Його специфіка полягає у тому, що префікси як словотворчі форманти приєднуються до цілого слова, утворюючи нові слова того самого лексико-граматичного класу: *внучка* – **прав***нучка*, *верх* – **по***верх*, *читати* – **до***читати*, *добрий* – **пре***добрий*, *хто* – **де***хто*.

ПРЕФІКСАЛЬНО-СУФІКСАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ, **суфіксально-префіксальне словотворення**, **конфіксація** – *спосіб словотворення*, коли до твірної основи одночасно приєднується префікс і суфікс: *вибалок*, *увиразнити*, *походжати*. Від інших афіксальних способів словотворення відрізняється двокомпонентним переривчастим словотворчим *формантом*, префіксальна і суфіксальна частини якого діють комплексно, формуючи своєрідну словотвірну рамку, в яку вкладається твірна основа.

ПРЕФІКСОЇД (від *префікс* і грец. *εἶδος* – вигляд) – див. *Афіксоїд*.

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки мови, основою яких є *шуми*, що виникають унаслідок проходження видихуваного струменя повітря через певну перепону, утворювану *органами мовлення*. У сусідстві з голосними П. з. не можуть бути складотворчими. В українській мові є 32 приголосні *фонем*, які реалізуються у 45 звуках. П. з. класифікуються за місцем творення, за способом творення, за участю голосу у творенні. Див. *Консонантизм*.

ПРИЄДНУВАЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК, **приєднування** – різновид синтаксичного зв'язку; співвідношення двох синтаксичних одиниць на основі семантико-граматичної незалежності однієї з них (опорного речення) та смислового і граматичного тяжіння до неї іншої (приєднувальної конструкції). Остання є синтаксично зміщеною частиною простого або складного речення чи цілим реченням і передає додаткове повідомлення, зауваження, пояснення: *Квартира вчительки складалась із двох невеличких хатинок. Особливо мала була спальня* (М. Коцюбинський).

ПРИЙМЕННИК – незмінне *службове слово*, яке вказує на синтаксичне підпорядкування іменника (або його еквівалентів) іншим словам у реченні або словосполученні. Термін уперше подав у своїй граматиці О. Партацький у 70-х рр. ХІХ ст., пізніше він закріпився у працях О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, А. Кримського та ін. П. разом із формами непрямих відмінків іменника утворює єдиний член речення і здебільшого виражає обставинні (просторові, часові, причинові, цільові, допустові та ін.) значення.

ПРИКЛАДКА, апозиція — різновид *означення*, виражений *іменником* і узгоджений з опорним словом у формі *відмінка*. Термін започаткували С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер у «Рускій граматичі» (1893). Граматична своєрідність П. виявляється у словозміні, де залежний іменник-П. набуває однотипних з опорним словом-іменником відмінкових форм, пор.: *дівчина-красуня, дівчини-красуні, дівчині-красуні, дівчину-красуню*. П. може підпорядковуватися іменникам, займенниковим іменникам і субстантивованим словам у різних їх синтаксичних позиціях, напр.: *Пристрибала до ялинки тихо білка-сіроspinка* (Т. Коломієць); *Місто Київ – зелен сад* (М. Вороний).

ПРИКМЕТНИК – частина мови, що означає непроцесуальну ознаку (якість, властивість, відношення між предметами і явищами) і виражає її у синтаксично залежних словозмінних категоріях роду, числа й відмінка. Номінативна функція П. реалізується через поєднання їх з іменниками – назвами предметів, яким властиві відповідні ознаки (властивості): *висок-ий будинок, висок-им будинком; висок-а тополя, висок-ою тополею; висок-е дерево, висок-им деревом; висок-і (будинки, тополі, дерева), висок-ими (будинками, тополями, деревами)*. Самі ж механізми граматичної і семантичної сполучуваності П. з іменниками виявляються в атрибутивних і предикативних відношеннях як сферах семантико-синтаксичної організації речення.

ПРИЛЯГАННЯ – вид підрядного, зв'язку (див. *Підрядність*), коли головне слово (або граматична основа речення) не вимагає від залежного слова певних граматичних форм. Термін було рекомендовано в проекті «Українського правопису» (1926). Порівняно із залежними членами речення, поєднаними зв'язком *керування* й *узгодження*, залежне слово при П. є автономнішою (відносно самостійною) синтаксичною одиницею, що не зумовлена лексико-граматичною природою або граматичною формою головного слова. Воно поєднується з головним словом чи граматичною основою речення змістом. Типовими морфологізованими формами залежних слів тут виступають прислівники і дієприслівники: *Сонце тим часом піднялося дуже високо* (Ю. Смолич); *Вона сиділа замислившись* (Ю. Яновський).

ПРИСЛІВНИК – незмінна повнозначна частина мови, яка називає ознаку дії, процесу, стану та якості або вказує на обставини, за яких відбувається подія чи явище. П. вирізняється з-поміж інших частин мови сукупністю морфологічних, словотвірних, семантичних і синтаксичних особливостей. Визначальну морфологічну ознаку П. становить відсутність *словозміни* і морфологічних категорій, лексико-граматична співвідносність з іншими частинами мови, а також наявність специфічних афіксальних морфем, використовуваних при творенні П.

ПРИСЛІВНІ ПОШИРЮВАЧІ – другорядні члени речення, які залежать від певного слова в реченні й пояснюють його. Прислівною залежністю вони відрізняються від *детермінантних членів речення*. П. п.

бувають двох типів: 1) зумовлені семантичною *валентністю* опорного слова; 2) валентно не пов'язані з опорним словом. Перші характеризують явища внутрішньої, необхідної синтаксичної сполучуваності, другі – явища, що стосуються зовнішньої, вільної, незалежної від валентності опорного слова сполучуваності.

ПРИСТАВНІ ЗВУКИ – див. *Протеза*.

ПРИСУДОК – головний член *двоскладного речення*, який виражає предикативну (див. *Предикативність*) ознаку предмета і перебуває у синтаксичному взаємозв'язку з іншим головним членом – *підметом*. Термін уперше вжив М. Осадца у «Граматиці руского язика» (1862). П. має такі диференційні формальні і значеннєві ознаки: а) входить у структурну схему простого двоскладного речення як його головний член; б) вказує на дію, процес, стан, якість та інші ознаки вираженого підметом предмета; в) виражає синтаксичні категорії речення – *час* і *модальність*; г) передається спеціалізованим морфологічним засобом – часово-способовими дієслівними формами; г) перебуває у предикативному (двобічному) зв'язку з підметом; д) поєднується з підметом способом (формою) предикативного зв'язку – *координацією*; е) займає типову позицію після підмета; є) у типових випадках співвідноситься з *ремою* при *актуальному членуванні речення*. З-поміж цих ознак визначальною є модально-часова характеристика предмета, що полягає в її визначенні як реальної (у теп., мин. та майб. ч.), як можливої чи бажаної. За морфологічною природою усю сукупність присудкових форм можна об'єднати у два основні типи – *дієслівний* та *іменний* П. Дієслівний П. вказує на дію, процес, динамічний стан, а іменний – на статичну ознаку. Залежно від способу вираження П. поділяють на *простий*, *складений* і *подвійний* (*складний*).

ПРОКЛІТИКА (грец. *προκλιτικός*, від *προκλίνω* – нахилити вперед) – слово без *наголосу*, яке стоїть перед словом із наголосом і прилягає до нього, утворюючи з ним акцентну єдність. П. виступають переважно короткі слова (найчастіше службові), зокрема прийменники, сполучники, частки, допоміжні дієслова, займенники, напр.: *на сто'лі, а ві'н, не прийшо'в, був весе'лий, мій си'н* тощо. Пор. *Енклітика*.

ПРОНОМІНАЛІЗАЦІЯ (лат. *pronomen* – займенник) – вид *конверсії*, що полягає в переході слів з інших іменних частин мови до класу *займенників*. Відбувається внаслідок ослаблення, *десемантизації* того чи іншого їхнього лексичного конкретно-номінативного значення в напрямі розвитку вказівної функції.

ПРОРИВНІ ПРИГОЛОСНІ – див. *Приголосні звуки*.

ПРОСОДІЯ (грец. *προσῳδία* – приспів, наголос) – надзвукові (надсегментні) особливості *мовлення*: висота *тону*, *часокількість*, сила *голосу*. Ці елементи характеризують не окрему фонему, а цілий склад порівняно з іншими складами фонетичного слова. В українській мові до просодичних елементів належить лише словесний *наголос*.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ – найменша синтаксична одиниця з комунікативною функцією, яка означає подію чи ситуацію. На відміну від складного речення, П. р. містить один синтаксичний центр, який може складатися з підмета і присудка, пов'язаних між собою предикативним зв'язком, або тільки з одного головного члена, навколо яких об'єднуються усі інші члени. Прості речення з підметом і присудком характеризуються як двоскладні речення, а з одним головним членом – як односкладні речення. Вони бувають непоширеними реченнями і поширеними реченнями: *Минає час. Світає; Душа горить в смертельному вогні* (В. Стус). *Яка краса!* Необхідною граматичною категорією П. р. є предикативність, яка співвідносить зміст речення з дійсністю у модальному і часовому планах.

ПРОФЕСІОНАЛІЗМ (від лат. *profession (profesionis)*) – офіційно зазначене заняття, спеціальність) – слово або вислів, притаманні мові певної професійної групи. Звичайно П. називають емоційно забарвлені елементи, що виступають як розмовні синоніми-еквіваленти до стилістично індивідуальної професійної номенклатури чи слів-термінів і часто виходять за межі літературної норми. З професійною лексикою тісно пов'язана спеціальна термінологія окремих галузей науки, техніки, мистецтва тощо.

ПРЯМА МОВА – дослівно відтворене мовлення самого автора або іншої особи. Різновид чужої мови, переданої від тієї особи, якій вона належить. Нерідко є імітацією чужих слів. Здебільшого вводиться у текст словами автора, в яких він зазначає її авторство. Слова автора, що вводять П. м., містять лексико-семантичну групу слів на означення процесу мовлення, думки, відчуття, слуху, бажання, волевиявлення і тощо.

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ – 1) один із функційних стилів літературної мови, що використовується у сфері масової інформації (див. *Мова преси, Мова телебачення і радіо*); 2) емоційно забарвлена, піднесена мова з ознаками вольової оцінності (у цьому значенні виступає синонімом до понять «ораторський стиль», «риторичний стиль»). Як мова засобів масової інформації П. с. характеризується популярним, чітким викладом, орієнтованим на швидке сприймання повідомлень, на стислість і зрозумілість інформації. У другому значенні мовні засоби призначені для емоційного впливу на читача, слухача. Об'єднуючи писемну й усну форму літературної мови, П. с. виробляє лексичні, граматичні засоби стилістичного вираження мови, актуалізує певні стилістичні прийоми.

ПУНКТОГРАМА (від лат. *punctum* – крапка і грец. *ὑράγμα* – писемний знак, літера, написання) – вживання розділового знака, що відповідає правилу пунктуації. Термін вживається і як назва оформленої розділовим знаком синтаксичної одиниці, тобто пунктуаційного оформлення речення в цілому або його окремих частин.

ПУНКТУАЦІЯ (середньолат. *punctuatio*, від лат. *punctum* – крапка) – 1) історично сформована в даній мові система правил про вживання розділових знаків, яка разом з орфографією становить правопис мови; 2) розставлення в тексті розділових знаків; 3) те саме, що розділові знаки.

Р

РЕДУКОВАНІ ГОЛОСНІ – надкороткі голосні переднього ряду [ь] і [ѣ] у давньоруській мові та інших слов'янських мовах давнього періоду. Розвинулися ще в спільнослов'янській прамові з успадкованих від індоєвропейських коротких **голосних** [ь] з [i], а [ѣ] з [y]. Вимовлялися після приголосних у середині та кінці слова, утворюючи відкриті склади відповідно до діючого тоді закону відкритого складу; на початку слова і після голосних редуковані [ь], [ѣ] не вживалися. Залежно від тривалості й звучності вимови розрізнялися дві позиції [ь] та [ѣ] – сильна й слабка; у першій вони мали дещо більшу тривалість і звучність, ніж у другій.

РЕКУРСІЯ (лат. *recursion* – коловорот, кругообіг, від *recursare* – повертатися, бігти назад), **відступ** – див. *Артикуляція*.

РИМА (від грец. *ῥίμα* – сказане, слово, вислів, фраза) – див. *Актуальне членування речення*.

РЕЧЕННЯ – основна *синтаксична одиниця*, що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також є відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки. Термін *речення* (первісно *речене*) уперше вжито у «Граматичі руского язика» О. Партицького (1871). Р. як багатомірну одиницю розглядають із різних боків, зокрема з формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного. Основною ознакою Р. вважають *предикативність*, кваліфікуючи її як модально-часове відношення повідомлюваного до дійсності (реальність або ірреальність).

РЕЧОВИННІ ІМЕННИКИ – іменники, що означають однорідні за своїм складом речовини, матеріали, масу чогось і т. п., які можна поділити на частини, що зберігають властивості цілого, підлягають виміру, а не лічбі. Виділення Р. і. в окремий лексико-граматичний розряд зумовлене їхніми семантичними і граматичними ознаками.

РИТМОМЕЛОДИКА (від грец. *ρυθμός* – розмірність і мелодика) – інтонаційно-семантична та ритмічна організація мови, що визначається її надсегментними ознаками. До Р. входять мелодика, динаміка, *темп* мовлення, акцентуаційні особливості, паузація, синтагматичне членування, метричний склад. Р. залежить від стилістичних особливостей і комунікативної спрямованості мовлення, які розрізняються у протиставленнях: усна – писемна мова, спонтанне – підготовлене мовлення, нейтральна (стандартна) – розмовна форма, монолог – діалог, офіційний (публічний) – неофіційний стиль тощо.

РІВНІ МОВНОЇ СТРУКТУРИ – складові частини, автоматичні механізми мовної системи. Кваліфікуються як підсистеми, що становлять систему мови (див. *Структура і система мови*). Кожен рівень має свій тип одиниць, свою сферу мовного простору і своє функційне навантаження. Найчастіше виділяють 4 основних Р. м. с: фонологічний (одиниця – *фонема*),

морфологічний (одиниця – *морфема*), лексичний (одиниця – *лексема*) та синтаксичний (одиниця – *речення*). Названі рівні мають ієрархічні відношення: одиниці кожного попереднього рівня є будівельним матеріалом для одиниць наступного рівня.

РІД – 1. Несловозмінна *граматична категорія*, що є однією з морфологічних ознак *іменника*; полягає у поділі іменників на класи, віднесені відповідно до ч., ж. і с. Р. Термін (у сучасному значенні) вперше вжив Т. Глинський у неопублікованій граматиці; 1849 ним же скористався Я. Головацький. 2. Словозмінна *граматична категорія прикметників, займенників та деяких числівників*, дієслівних форм, конкретне значення якої дублюють відповідні родові значення іменників.

РОДОВИЙ ВІДМІНОК – 1) *грамема* категорії відмінка *іменників*, що в типовому вияві виражає різновиди означальних відношень і входить у парадигму однини і множини з диференційною сукупністю відмінкових закінчень: одн. *хати, яблуні, краю, батька, села, поля, любові, матері, курчати, імені*; мн. *хат, яблунь, країв, батьків, сіл, полів (піль), матерів, курчат, імен*; 2) залежна від Р. в. іменників і узгоджувана з ним *грамема прикметника* та інших слів *прикметникового типу* у функції означення, яка входить у парадигму однини та множини з відповідною сукупністю закінчень: одн. *високого, давнього, високої, давньої*; мн. *високих, давніх*. Термін увів А. Кримський в «Української граматики» (1907). В іменнику Р. в. здебільшого зумовлений дериваційним відношенням між відмінками або валентністю предиката, а в словах *прикметникової морфологічної природи* – відмінковою формою опорного іменника.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ – сукупність графічних знаків, що не належать до *алфавіту* даної мови, а служать засобом відображення тих ознак (сторін) писемної мови, які не можуть бути передані літерами та іншими писемними позначеннями (цифрами, знаками рівності, подібності тощо). Такими знаками є: *крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, дефіс, три крапки, знак оклику, знак питання, лапки, дужки, скісна риска, абзац, проміжок*. Їх використовують для членування тексту згідно із синтаксичними, смисловими, інтонаційними та іншими особливостями мовлення.

РОЗМОВНА ЛЕКСИКА – слова *розмовної мови*, що протиставляються стилістично нейтральній та книжній лексиці літературної мови своїм емоційно-експресивним забарвленням і функційно-стильовим навантаженням (у значенні слова, вислову, конструкції *розмовної мови* вживають також термін *колоніалізм*). Розмовність охоплює широку гаму стильових і емоційних оцінок у невимушеному, переважно побутовому спілкуванні.

РОЗМОВНА МОВА – особливий різновид *літературної мови*, яким послуговуються мовці в щоденному неофіційному спілкуванні. Р. м. властиві наддіалектні, загальнонаціональні ознаки, і водночас вона має регіональні особливості. Р. м. вважають також окремим стилем літературної мови. Р. м.

характеризується вживанням *розмовної лексики* і фразеології, переважно короткими, простими синтаксичними конструкціями, експресивним інтонуванням фрази.

РОЗПОВІДНЕ РЕЧЕННЯ – *речення*, комунікативне завдання якого полягає у констатації якого-небудь реального або ірреального факту, в повідомленні про нього в усній або писемній формі.

РУСЬКА МОВА – 1. Мова («рус(ь)(с)кьш языкъ») східнослов'янських племен Київської Русі та деяких суміжних земель (див. *Давньоруська мова*). У такому загальному, недиференційованому значенні мови (мов) усіх трьох східнослов'янських народів ця назва вживалася й пізніше. 2. Історична назва («рус(ь)кий язык», «рус(ь)ка мова») *української мови* до заміни її пізнішими назвами, зокрема *староукраїнської літературної мови*, а також українсько-білоруської літературної мови XIV-XVI ст., яка продовжувала традиції мови ділової писемності Київської Русі.

РЯД – місце язика при просуванні в горизонтальному напрямі під час творення голосних, що надає їм специфічного тембру. В українській мові розрізняють голосні переднього – [і], [и], [є] і заднього – [о], [у], [а] Р. Чистих голосних середнього Р. в українській мові немає. У межах одного Р. можливі різні відмінності артикуляції, напр., більш задня або більш передня, як в [ó] закритому й [o] відкритому.

С

САМОСТІЙНІ СЛОВА – див. *Повнозначні слова*.

СЕМА (грец. *σημα* – знак) – мінімальна семантична одиниця двосторонніх мовних знаків – морфем і слів, елементарне лексичне чи граматичне значення, яке є складовим елементом плану змісту цих одиниць. Синонімічні назви: маркер, елементарний смисл, семантичний множник, компонент значення.

СЕМАНТИКА (франц. *se'mantique*, від грец. *σημαντικός* – який має значення, означає) – 1) план змісту в мові, що складається із значень мовних одиниць різних рівнів (морфем, слів, граматичних форм слів, стійких лексичних і фразеологічних словосполучень, синтаксичних словосполучень і конструкцій, речень та ширших елементів тексту) і категорій; 2) значення мовної одиниці; 3) розділ *мовознавства*, що вивчає план змісту в мові, значення мовної одиниць; *семасіологія*; 4) у семіотиці – один із основних аспектів знака (відношення знака до позначуваного об'єкта – на відміну від синтактики і прагматики) і, відповідно, один з основних розділів семіотики як науки. Термін запровадив 1883 року французький учений М. Бреаль. За рівнем мови розрізняють лексичну, фразеологічну, граматичну (морфемну, морфологічну, синтаксичну С. і С. тексту), словотвірну С.

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ – поняття синтаксичної семантики; спосіб абстрактного вираження змісту (смислу) речення як відображення фрагмента об'єктивної дійсності (ситуації, події, факту). Визначення С. с. р. передбачає абстрагування як від формально-синтаксичної

структури, так і від модально-часових та інших комунікативних значень. Це суто номінативний план речення, який характеризує організацію його змісту у зв'язку зі структурою позамовної ситуації. У змісті речення ієрархізуються три рівні його передачі: денотативний, логіко-семантичний і мовно-семантичний.

СЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні звуки, що утворюються за участю середньої спинки язика. У сучасній українській мові С. п. є палатальний [j], а також палаталізовані [т'], [д'], [л'], [н'], артикуляція яких представлена у трьох різновидах – дорсально-альвеолярному, апікально-альвеолярному та дорсально-зубному.

СИЛА ЗВУКА, інтенсивність звука – акустична ознака звука, вимірювана у децибелах (дБ). С. з. залежить від амплітуди коливання. Між С. з. і голосністю звука існує певна залежність, яка визначається висотою звука. С. з. є акустичним наслідком ступеня м'язового напруження *органів мовлення*. Це один із компонентів *наголосу*. Кожний звук при ізольованій вимові чи у слові має власну інтенсивність.

СИНЕКДОХА (грец. *συνεκδοχή*, букв. – співвіднесення, співрозуміння) – вид метонімії, що ґрунтується на суміжності кількісного характеру при відношеннях між цілим або взагалі чимось більшим і його частиною або взагалі чимось меншим, між певною сукупністю та її окремих елементів. За допомогою С. щось ближче, вужче може виступати як знак дальшого, ширшого (*копійка* – гроші взагалі, *хліб* – харчові продукти і взагалі засоби до існування) і, навпаки, дальше – як знак ближчого (*твар* «творіння, те, що створене: предмет, істота» – у значенні – «обличчя»).

СИНКРЕТИЗМ (грец. *συνκρητισμός* – з'єднання) – формальне нерозрізнення, злиття в одній формі різнорідних мовних елементів. Явище С. притаманне всім *рівням мовної структури*, однак на кожному з рівнів має специфічні особливості. С. пов'язаний, з одного боку, з *нейтралізацією*, з іншого – з процесами взаємоперехідності одиниць мови.

СИНОНІМИ (грец. *συνώνυμα*, від *συνώνυμος* – однойменний) – слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотвірні типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних і граматичних характеристиках та в сполучуваності). Синонімія найповніше і найвиразніше виявляється в лексиці, що пояснюється індивідуальнішим, конкретнішим характером лексичних значень порівняно з іншими типами мовного значення і, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю. За різними принципами класифікації С. поділяють на кілька різновидів: а) абсолютні, або повні (див. *Синоніми абсолютні*), – неповні (останніх у мові переважна більшість); б) семантичні – стилістичні – семантико-стилістичні; в) різнокореневі – спільнокореневі; г) загальномовні – контекстуальні.

СИНОНІМИ АБСОЛЮТНІ, синоніми повні – синоніми, повністю рівнозначні й загалом тотожні за вживанням, тобто стильовою сферою функціонування, емоційно-експресивною характеристикою, частотністю, сполучуваністю та ін. Напр.: *пейзаж, краєвид; вік, століття, сторіччя; гарний, красивий* (і *вродливий* – щодо людини); *безмежний, безкрайній, нескінченний* та ін.

СИНТАКСЕМА – мінімальна (неподільна, що не членується на синтаксичні одиниці нижчого рангу) семантико-синтаксична одиниця, компонент *семантичної структури речення*. На відміну від членів речення, що визначаються на основі синтаксичних зв'язків, а отже, стосуються формально-синтаксичної структури речення, С. виділяється на основі семантико-синтаксичних відношень (див. *Синтаксичні відношення*) і позначає відповідні явища дійсності.

СИНТАКСИС (грец. *σύνταξις* – побудова, поєднання, порядок) – 1) граматична будова речень та словосполучень і способи поєднання у них слів, а також правила творення й функціонування речень і словосполучень; 2) розділ *граматики*, який вивчає граматичну будову речень і словосполучень, їхні типи, функції та особливості вживання, роль у них слова. С. протиставляється *морфології*, що поширюється на структуру слова і морфеми, та *словотворові*, який стосується творення похідних слів за певними граматичними зразками.

Головними поняттями С. є *синтаксичні одиниці, синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичні відношення* (див. *Синтаксичні відношення*), синтаксична категорія (див. *Граматична категорія*), *позиція синтаксична, синтаксична функція*. Систему С. найбільшою мірою репрезентує його основна одиниця – *речення*, в якому відбито особливості формальної і семантичної структури синтаксичних одиниць і синтаксичної категорії конкретних мов. С. членують на три взаємопов'язані підрозділи: 1) С. частин мови (прислівних зв'язків, словосполучення); 2) С. речення; 3) актуальний С., С. тексту.

СИНТАКСИЧНА КОНСТРУКЦІЯ – 1) поєднання слів (словоформ), що в типових випадках утворюють *речення* або *словосполучення*; 2) сукупність *синтаксичних одиниць*, яким звичайно властива неодноразовна структура. До С. к. належать: 1) речення; 2) словосполучення; 3) частини речень (звороти, вставні сполуки тощо), що мають граматикалізовану будову і до складу яких входять два або більше компонентів.

Основною С. к. є речення, яке має такі різновиди: а) елементарні *прості речення* формально-синтаксичного типу, що містять необхідні для їхньої побудови головні члени речення: *Настала осінь; Три та три – шість; Було сумно; Тиша...*; б) елементарні прості речення семантико-синтаксичного типу, які складаються з одного предиката і зумовлених його валентністю компонентів: *Доля сміливого любить; Надворі смеркало і сутеніло*; в) ускладнені прості речення, що включають валентно не пов'язані

компоненти: *Довго щось ходив я по городу* (О. Довженко); *Арарат Золотими вітрилами кличе* (Д. Павличко); г) елементарні складні речення, тобто речення, в яких поєднано тільки дві предикативні частини: *Орач торкнеться до керма руками – і нива дзвонить темним сріблом скиб* (М. Стельмах); *У кого серце мудрістю багате, тому глибини всякі перейти* (А. Малишко); г) багатокомпонентні складні речення, що об'єднують три або більше предикативні частини: *Краса боятися не звична, бо звикла вірити, що вічна* (І. Муратов).

У межах речення функціонує інша С. к. – словосполучення. Відповідно до типу синтаксичного зв'язку виділяють підрядні й сурядні словосполучення, їх мінімальний вияв становлять двокомпонентні С. к.: *зелені осокори, читання вголос, діти і батьки*. Словосполучення, що мають понад два компоненти, є ускладненими: *розповідь про героїв війни*.

СИНТАКСИЧНА ФУНКЦІЯ (від лат. *function* – виконання, здійснення) – роль, призначення синтаксичних одиниць і граматичних засобів у побудові зв'язного мовлення. Поняття С. ф. передбачає єдність з її носієм, окреслення пов'язаних з нею одиниць і форм. Носієм функції може бути будь-яка з синтаксичних одиниць: мінімальна синтаксична одиниця – синтаксичне слово, словосполучення, речення. Речення як основна синтаксична одиниця відбиває особливості функціонування інших синтаксичних одиниць (слова як мінімальної синтаксичної одиниці, словосполучення). На відміну від речення, словосполучення виступає у функції складної назви, розчленованого позначення певного елемента дійсності. Воно підпорядковується реченню і членується на відповідні функційні компоненти за типом синтаксичного зв'язку і семантико-синтаксичними відношеннями. Мінімальна синтаксична одиниця виявляє у реченні різні С. ф. Вона може виконувати роль членів речення, виділюваних на основі певного синтаксичного зв'язку, і синтаксем, сукупність яких визначається за типом семантико-синтаксичних відношень.

СИНТАКСИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК – зв'язок слів, членів речення і частин складного речення, що виражає специфіку їх поєднання. За диференційну ознаку, яка розмежовує типи С. з., править характер синтаксичної залежності – двобічна залежність (взаємозв'язок, предикативний зв'язок), однібічна (односпрямована) залежність (підрядний зв'язок) і відсутність залежності, тобто незалежність (сурядний зв'язок). Одним з основних типів С. з. є зв'язок предикативний, що поєднує головні члени речення – *підмет* і *присудок*, які однаковою мірою передбачають один одного (див. *Координація*). Підрядний зв'язок вводить другорядний член простого речення або підрядну частину складнопідрядного речення. Залежно від структури опорної синтаксичної одиниці виділяють прислівний підрядний зв'язок і детермінантний підрядний зв'язок (див. *Підрядність*). Сурядний зв'язок поєднує рівноправні сурядні частини складносурядного речення або однорідні члени у простому реченні (див. *Сурядність*).

СИНТАКСИЧНІ ВІДНОШЕННЯ – це значеннєві (змістові) відношення поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць. На відміну від синтаксичних зв'язків, що спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць-конструкцій (речень, словосполучень) і стосуються характеру формальних граматичних залежностей, С. в. виявляють зовнішнє спрямування: виражають відношення між предметами і явищами позамовного світу. С. в. поділяють на три найбільш абстраговані основні типи: субстанціальні, які передають значення предметності, атрибутивні й адвербіальні.

СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ – одиниці синтаксичного рівня мови, які виділяються на основі синтаксичних зв'язків і синтаксичних відношень. Серед С. о. вирізняють, з одного боку, мінімальні С. о., що функціонують як компоненти *речення* (див. *Члени речення*) або *словосполучення*, і, з другого боку, синтаксичні одиниці-конструкції – речення і словосполучення, у межах яких визначаються мінімальні одиниці. Основною С. о. виступає речення, якому підпорядковані мінімальна одиниця і словосполучення. Речення виражає модально-часові значення: реального факту, що стосується теп., мин., майб. ч., а отже, співвідноситься з моментом мовлення; або ірреальності, зокрема спонукальності чи бажальності. Закріплені в реченні відповідними формами модально-часові значення називаються категорією предикативності, яка відображає відношення повідомлюваного до дійсності.

СКЛАД – фонетичне слово або його частина, що складається з голосного (Г), до якого можуть долучатися один або кілька приголосних (П). В українській мові структура С. різна: він може мати тільки голосний (Г – у, о-се-ля); сполучення з одним приголосним (ГП – із; ПГ – за, се-ло); сполучення з двома приголосними (ПГП – ліс; ППГ – при-їзд, ме-тро; ГПП – ко-е-фі-ці-єнт); з трьома приголосними (ППГП – млин-ці, ПГПП – президент; ПППГ – е-ле-ктри-ка); з чотирма приголосними (ППППГ – е-ле-ктрич-ний, ППППГ – ше-фство) та ін. Голосний звук в українській мові є центром (вершиною) С. і визначається як складотворчий. С., що закінчується на голосний, називається відкритим (Г, ПГ – о-сінь, су-сі-ди), а С., що закінчується на приголосний, – закритим (ГП, ПГП, ПППГ – ось, рід, су-ча-сний). ПГП, ПППГ – ось, рід, су-ча-сний). Для української мови властивий переважно відкритий С. Крім того, С. розрізняють за початковим звуком: ті, що починаються з приголосного, називаються прикритими (ПГ, ПГП – мі-стом, сік), а ті, що починаються з голосного, – неприкритими (Г, ГП – у-весь, ой). Українській мові притаманні переважно прикриті С. С. у словах бувають наголошені й ненаголошені.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ – синтаксична конструкція, утворювана поєднанням щонайменше двох складових частин, кожна з яких являє собою предикативну одиницю, ізоморфну за визначальними принципами внутрішньої організації з простим реченням односкладної або двоскладної будови. Складне речення протиставляється простому передусім як поліпредикативна конструкція, частини (компоненти) якої поєднуються у

складні одиниці вищого рангу за допомогою відповідних формальних засобів, характеризуються спільним інтонаційним оформленням як супрасегментною ознакою і комунікативно-інформативною незавершеністю. Розрізняють три групи, або макротипи, С. р.: *безсполучникові складні речення, складносурядні речення і складнопідрядні речення.*

СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ – див. *Надфразна єдність.*

СКЛАДНЕ СЛОВО – похідне слово, утворене способом *основоскладання* чи *словоскладання*, що має не менше, ніж дві основи. С. с. у сучасній українській мові розглядають як особливі синтаксичні структури (який *відбувся цього року* > *цьогорічний*). У С. с. згортаються переважно словосполучення з сильним зв'язком компонентів (атрибутивні: *червоні щоки червонощокий* та дієслівно-субстантивні з об'єктними відношеннями: *різати овочі* > *овочерізка*). С. с. можуть об'єднуватися сурядним (*жовто-синій, мовно-літературний*) і підрядним (*синьоокий, хлібовиробник*) зв'язком подібно до компонентів словосполучення, з якими вони співвідносяться. Серед С. с. переважають *композиції* (за даними сучасних словників української мови, їх близько 10 000): *життєлюб, сінокіс*. Юкстапозитів близько 1 000: *заяць-біляк, фізик-теоретик.*

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ – 1. Складні речення, що являють собою поєднання трьох і більше частин (простих речень) із різнотипним синтаксичним зв'язком. 2. С. с. к. – складні словосполучення з різними типами або способами синтаксичного зв'язку. Вони становлять численні комбінації вихідних двокомпонентних (мінімальних) словосполучень.

СКЛАДНОПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ – різновид *складного речення*, дві або більше предикативних частин якого поєднано підрядним зв'язком. Термін уперше використано в «Українському правописі (проекті для ознайомлення)» 1926 року. Диференціальну ознаку С. р. становить граматична нерівноправність поєднаних частин. Частину С. р., синтаксично залежну від іншої, називають *підрядною* (див. *Підрядне речення*), а частину, що підпорядковує підрядну, – *головною* (див. *Головне речення*).

Формальними ознаками С. р. є види підрядного зв'язку, засоби його вираження, кількісний склад предикативних частин та особливості їхньої синтаксичної будови. Сутність підрядного зв'язку визначає його передбачуваність/непередбачуваність. Передбачуваний підрядний зв'язок, зумовлений лексичними чи граматичними властивостями опорного слова в головній частині, називається *прислівним*: *І снилось, як гаряче дихають дні* (А. Малишко). Непередбачуваний підрядний зв'язок визначає неграматична природа головної частини, а комунікативні потреби висловлення. Такий зв'язок називають *детермінантним* (неприслівним) підрядним зв'язком: *Пам'ять могла б убити нас, коли б не мала рятівної властивості забувати* (Л. Первомайський).

СКЛАДНОСКОРОЧЕНЕ СЛОВО – див. *Абревіатура.*

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ – тип складного речення, частини (предикативні конструкції) якого поєднуються сурядним зв'язком (див. *Сурядність*). Суттєва відмінність функціонування сурядного зв'язку в складному реченні від того, який існує в простому реченні, полягає у тому, що частинами синтаксичної одиниці виступають конструкції з внутрішньою предикативною організацією, співвідносною за визначальними засадами з відповідними ознаками простих речень. С. р. становить єдине інтонаційне ціле, у зв'язку з чим належні до його складу предикативні конструкції позбавлені інтонаційної завершеності та окремого комунікативного функціонування. С. р. є структурою вищого синтаксичного рівня, мотивованою з комунікативно-інформативного погляду потребою вираження за допомогою формальних засобів відповідних семантико-синтаксичних відношень між предикативними конструкціями. Відповідно до характеру цих відношень між складовими частинами і вживаних для їх формального вираження сполучників С. р. поділяють на *єднальні, зіставні, протиставні, розділові і градаційні*: *Сичі в гаю перекликались, Та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко); *Дівчина спить тихо в кімнаті, а місяць промінням тремтить* (Леся Українка); *Хотів поворухнутись, говорити, однак і слово, й рух були б брехнею* (С. Йовенко); *Я випадав з цього світу чи світ утікав від мене...* (Ю. Мушкетик); *Нас дратують не тільки нові обіцянки напередодні виборів, але й пече досада, що не виконано попередніх* (З газети).

СКЛАДОПОДІЛ – визначення межі складу та кількості складів у слові.

СЛЕНГ (англ. *slang*, первісно – мова бродяг і злодіїв, жаргон) – 1) термін, що донедавна в українському мовознавстві зрідка вживався в тому самому значенні, що й *жаргон* (перев. щодо англ. мов. країн); 2) інтержаргонне явище; не маючи чітко окреслених меж, він уживається в значенні особливостей мовлення чималих верств носіїв мови, пов'язаних не лише груповою, корпоративною спільністю, а й просторовою, наближаючись до просторіччя, хоча С. використовується не лише людьми, недостатньо обізнаними з нормами літературної мови, а й особами, які ними володіють, – для посилення експресивності висловлювання (напр., молодіжний С.).

СЛОВА-РЕЧЕННЯ, еквіваленти речення – клас структурно нечленованих щодо засобів вираження предикативності (підмет і присудок у двоскладному реченні; недиференційований головний член в односкладному реченні) синтаксичних одиниць із комунікативною функцією, опосередкованою конкретною ситуацією спілкування. Природну сферу функціонування С.-р., або квазіречень, становить усне мовлення, насамперед його діалогічна форма: – *А сні доводилось бачити?* – *Звичайно* (Олесь Гончар).

СЛОВНИК – 1. Словниковий склад мови, *лексика*. 2. Довідкове зібрання у вигляді книги (тепер і в комп'ютерному варіанті) слів, а також інших мовних одиниць з інформацією про їхнє значення, вживання, будову, походження тощо чи з перекладом їх на іншу мову (мовні, або лінгвістичні, філологічні С.) або про поняття та предмети, що ними позначаються

(енциклопедичні С.). Теорією і практикою створення С. займається *лексикографія*.

СЛОВНИКАРСТВО – див. *Лексикографія*.

СЛОВО – найменша самостійна і вільно відтворювана в мовленні відокремлено оформлена значеннева *одиниця мови*, яка співвідноситься з пізнаним і вичленуваним окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) і основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента – його називання, вказування на нього або його вираження (див. *Номінація*). С. – основна одиниця *лексики* і центральна структурно-семантична одиниця мови в цілому, оскільки різними своїми аспектами воно входить до різних структурних рівнів мови. Структура С. складається з двоярусної форми – фонетичної (певним чином організованої сукупності сегментних і суперсегментних елементів, що становлять його звукову оболонку) і граматичної форми та двох принципово відмінних типів мовного значення – *лексичного значення* і *граматичного значення* (див. *Грамматичне значення і способи його вираження*). С. як сукупність усіх його форм і значень, як структурний елемент мови протиставляється як *лексема* його конкретним реалізаціям – *словоформам*, слововживанням і словозначенням (окремим значенням при полісемії).

СЛОВОЗМІНА – див. *Формотворення, Форма слова*.

СЛОВОСКЛАДАННЯ – спосіб словотворення дво- або кількакорневих похідних – юкстапозитів – шляхом поєднання окремих слів чи словоформ. С. найчастіше використовується для творення складних прислівників (*звечора, щонайдобріше*), досить характерне для іменників (*бета-проміння, бета-спектрометр, метр-ампер, теплохід-криголам, механік-конструктор*) і мало – для прикметників, виступаючи в них як засіб стилістичного посилення або уточнення значення певної ознаки (*малий-малесенький*).

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ – синтаксична конструкція, утворювана поєднанням двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного або сурядного зв'язку (див. *Синтаксичний зв'язок, Підрядність, Сурядність*) і відповідних йому семантико-синтаксичних відношень (див. *Синтаксичні відношення*). За типом синтаксичного зв'язку С. поділяють на *підрядні* й *сурядні*. Вони мають певну структурну схему – типовий граматичний зразок, за яким будуються С. у мовленні.

СЛОВОТВІР, дериватологія – розділ *мовознавства* (традиційно – розділ *граматики*), що вивчає будову і творення похідних слів. В українському мовознавстві в самостійну галузь оформився в 60-х рр. ХХ ст. Фундатором української дериватологічної школи є І. Ковалик (у його працях розбудовано теоретичний апарат С., визначено одиниці словотвірної системи мови, *способи словотворення*, основні тенденції його розвитку в сучасній мові). Основний напрям дослідження явищ словотворення – структурно-семантичний, тобто від змісту мовних одиниць до їхніх форм.

СЛОВОВІРНА КАТЕГОРІЯ – сукупність похідних слів, що мають твірні, які належать до тієї самої частини мови, наділені спільним *словотвірним значенням* і використовують однаковий *спосіб словотворення*. При такому підході С. к. є об'єднанням словотвірних типів із різними словотвірними формантами. Кожна частина мови має свої С. к., які поділяють відповідно на іменникові, дієслівні, прикметникові, прислівникові. Наприклад, С. к., що об'єднує назви осіб, які виявляють себе відносно до предмета, названого твірним іменником, групує типи з суфіксами **-ак** (*волиняк*), **-анин** (*харків'янин*), **-ар** (*виноградар*), **-ник** (*пожежник*), **-ист** (*бандурист*), **-ець** (*зв'язківець*), **-ій** (*грамотій*) та ін.

СЛОВОВІРНА МОДЕЛЬ – схема творення слів у межах того самого словотвірного типу, яка не впливає на їхню словотвірну семантику, але відрізняється морфонологічними ознаками, наприклад, тип назв осіб за знаряддям дії, вказаної твірним словом, реалізується моделями з усіченням основи і без нього: *такс(і) > таксист, мотор > моторист*.

СЛОВОВІРНА ПАРАДИГМА – сукупність слів, що мотивуються тим самим твірним і перебувають на одному ступені похідності. Члени С. п. рівноправні й пов'язані змістом через посередництво того самого твірного. С. п. мають зонну структуру впорядкування похідних, в якій є зони іменника, прикметника, дієслова та прислівника. Слова, що належать до однієї лексико-семантичної групи, мають схожі С. п., які об'єднуються в одну типову С. п. У ній фіксуються близькі набори похідних і реалізованих словотвірних категоріальних значень.

СЛОВОВІРНА СИСТЕМА – сукупність словотвірних одиниць у їхніх взаємозв'язках. С. с. можна уявити як мікросистему похідних слів і множину слів, утворених від однієї частини мови (напр., похідні іменники, прикметники, дієслова, прислівники і слова різних частин мови, утворені від іменників, числівників тощо). С. с. є також сукупністю продуктивних, малопродуктивних і непродуктивних типів у їхніх зв'язках і протиставленнях.

СЛОВОВІРНА СТРУКТУРА СЛОВА – формально-семантичне взаємовідношення між твірною частиною слова і його словотворчим формантом. У С. с. с. відбите семантичне відношення похідного до твірного, що виражається за допомогою словотворчих засобів і повторюється в інших парах слів.

СЛОВОВІРНЕ ГНІЗДО – сукупність слів, упорядкованих відношеннями *похідності* й об'єднаних спільним коренем. Спорідненість слів одного *гнізда* виражається у подібності форми і значення. Їх носієм є корінь слів: *вичитуватися, зачитуватися, зчитувачка*. С. г. є складним структурним утворенням, кожен елемент якого займає місце, передбачене системою мови і закріплене нормою вживання. Слова, упорядковані зв'язком послідовної похідності, утворюють *словотвірний ланцюжок* С. г.: *сіль > солоний > солонуватий > солонуватість*.

СЛОВОТВІРНЕ ЗНАЧЕННЯ – узагальнене категоріальне значення слів певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичного співвідношення похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотворчого *форманта*. С. з. абстраговане від конкретного *лексичного значення* слова і є спільним для ряду слів з тією самою словотвірною структурою, що характеризується єдністю семантики твірної основи і словотворчого форманта.

СЛОВОТВІРНИЙ ЛАНЦЮЖОК – комплексна одиниця *словотвірного гнізда*, що об'єднує ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях послідовної похідності й взаємозалежності. Кожен попередній член є твірним для наступного, зумовлюючи його форму і значення: *читати* > *начитати* > *начитувати* > *начитуватися* > *поначитуватися*.

СЛОВОТВІРНИЙ ТИП – формально-семантична схема побудови похідних слів, мотивованих твірними словами певної частини мови, за допомогою того самого словотворчого форманта з тим самим значенням. Основна одиниця класифікації словотвірної системи мови. С. т. – ряд (щонайменше з двох) слів із спорідненим значенням. Одні з них високопродуктивні (за їхніми зразками активно утворюють нові слова), інші – малопродуктивні (вони рідко поповнюються новими словами), є й непродуктивні (об'єднують закриті списки слів). Наприклад, іменники – назви виконавців дії (осіб) оформляються за високопродуктивними віддієслівними типами на *-льник* (*луцильник, мастильник, плескальник, плющильник, правильник*), *-ник* (*ремонтник, візник, розвідник*), *-ач* (*глядач, прохач, слухач, читач*), а також малопродуктивними на *-чик/-щик* (*наладчик, паяльщик, льотчик*) і непродуктивними *-аг/яг* (*а*) (*бродяга, мотяга*); *-уг/юг* (*а*) (*волоцюга, злодюга*), *-с* (*а*) (*плакса*), *-тух* (*пастух*).

СЛОВОТВОРЕННЯ, деривація – творення похідних простих та складних слів за дериваційними правилами і *словотвірними типами*. С. здійснюється за допомогою словотворчих засобів і залежно від їхнього характеру поділяється на словопородження (коли в акті творення похідного слова використовують *афіксацію*), *основоскладання* і *словоскладання* (якщо творення складних слів ґрунтується на поєднанні двох або й більше повнозначних одиниць), *абревіацію* (коли похідні виникають внаслідок скорочення слів), *конверсію* (при переході слів з однієї частини мови до іншої).

СЛОВОФОРМА – граматична форма того самого слова, його граматичний різновид, який виявляє лексичну тотожність з іншими співвідносними С. цього слова і протиставляється їм за своїми граматичними значеннями. С. є двобічною одиницею, якій притаманне певне зовнішнє оформлення (послідовність фонем із позначенням місця наголосу) і внутрішня якість, тобто граматичне значення (див. *Граматичне значення і способи його вираження*), що в українській мові здебільшого формується з кількох елементарних значень (морфологічних та синтаксичних) і цілком виявляє себе в реченнях.

СЛОВ'ЯНОРУСЬКА МОВА – див. *Староукраїнська літературна мова*.

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ – група близькоспоріднених мов індоєвропейської сім'ї. Поширені на територіях Східної і Центральної Європи та Азії. Загальна кількість носіїв С. м. – понад 287 млн. чол. (за даними на 1986). За генетичними і територіальними зв'язками та ступенем структурної близькості С. м. поділяються на три підгрупи: східну, західну і південну. До східнослов'янських мов належать українська, російська та білоруська мови. Українська поширена, крім України, в Росії, Казахстані, Білорусі, Польщі, Бразилії, Аргентині, Румунії, США, Канаді та інших країнах.

СОНОРНІ ПРИГОЛОСНІ (від лат. *sonorous* – дзвінкий, звучний), **сонанти** – приголосні звуки, при творенні яких голос переважає над шумом. В українській мові розрізняють такі сонорні: губно-губні [в], [в'], губні носові [м], [м'], передньоязикові плавний [л] та носовий [н], вібранти [р], [р'], середньоязикові [л'], [н'], [j].

СОЦІОЛЕКТ – див. *Діалект 2*.

СОЦІОЛІНГВІСТИКА (від лат. *societas* – спільність і лінгвістика), соціальна лінгвістика – галузь мовознавства, що вивчає соціальні аспекти розвитку мови, її суспільні функції у синхронії і діахронії, механізми взаємодії мови і суспільства. С. розвивається на стику мовознавства, соціології, соціальної психології, етносоціології. Її поняттєвий апарат включає, з одного боку, лінгвістичні поняття, з іншого – соціологічні, між якими встановлюються певні кореляції. Найголовнішими проблемами соціолінгвістичного опису є соціальна диференціація мови, мова і суспільство, мова і нація, мовна політика та мовне планування (будівництво), мова і культура, двомовність.

СПІВВІДНОСНІ СЛОВА – вказівні займенники або займенникові прислівники, що в складнопідрядному реченні виступають компонентом головної частини, зміст якої розкривають підрядні частини. С. с. через свою значеннєву ненаповненість є показником формальної і змістової незавершеності головної частини, синтаксичним засобом, що накреслює зміст залежної від нього підрядної частини. Займенникові слова, які виконують роль С. с. у головній частині складнопідрядного речення, сполучаються зі значеннєво відповідними їм відносними словами (відносними займенниками або займенниковими прислівниками) у підрядній частині, утворюючи корелятивні єдності, пор.: *той – хто, такий – який, там – де, там – куди, там – звідки, туди – куди, туди – звідки, туди – де, так – як*. Напр.: *Хто чисте сумління має, той спокійно спать лягає* (Народна творчість).

СПІЛЬНИЙ РІД – див. *Рід*.

СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА – див. *Праслов'янська мова*.

СПОЛУЧНА МОРФЕМА – див. *Інтерфікс*.

СПОЛУЧНИК – незмінне службове слово, яке виражає синтаксичні зв'язки речень або слів і семантико-синтаксичні відношення між ними. Вираження синтаксичного зв'язку є для С. основною функцією. Термін *сполучник*, що є калькою грец. *σύνδεσμοσ*і лат. *conjunction* (букв. – зв'язок, поєднання), уперше вжив О. Огоновський у «Граматиці руского языка для школь середныхъ» (1889).

За походженням С. поділяють на **непохідні** (первинні) й **похідні** (вторинні). До непохідних належать ті, які в сучасній українській мові не співвідносяться з іншими словами і в генетичному плані не членуються на морфеми, напр.: *і (й), та, а, бо*. Похідні С. утворилися від інших частин мови, здебільшого поєднанням займенників і прислівників із прийменниками та частками: *проте – про* (прийменник) + *те* (займенник), *щоб – що* (займенник) + *б* (частка).

За способом уживання розрізняють С. одиничні, повторювані й парні. Одиничні поєднують частини складного речення або члени речення і не повторюються. Повторювані С. звичайно вживають перед кожним компонентом синтаксичної конструкції: *і...і, ні...ні, або...або, то...то*. Парні С. складаються з двох елементів, позиційно віддалених, формально відмінних і поєднаних з різними частинами складного речення або різними членами простого речення: *не тільки...але й, не лише...а й, як...так* і под.

Залежно від типу синтаксичного зв'язку С. поділяють на **сурядні** й **підрядні**. Перші вказують на відносну граматичну автономність, рівноправність поєднаних одиниць, а другі – на залежність однієї одиниці від іншої: *І серцеданоне бідніти, і думам не дано всихати* (М. Стельмах); *Не знаю, що буде після нас, в які природи убереться шати* (Л. Костенко).

СПОЛУЧНІ ГОЛОСНІ – див. *Основоскладання*.

СПОЛУЧНІ СЛОВА – займенникові слова, які виконують функції підрядних *сполучників*, позначаючи залежність підрядної частини у *складнопідрядному реченні* (зовнішня функція) і *члена речення* у складі підрядної частини (внутрішня функція). С. с. поділяють на кілька лексико-морфологічних розрядів: займенникові прикметники (*який, котрий, чий*), займенникові іменники (*хто, що*), займенникові прислівники (*де, куди, звідки, як, коли, чому, навіщо, наскільки*), займенникові числівники (*скільки*) та ін., напр.: *Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям* (Олесь Гончар); *Той про все знає, хто багато читає* (Народна творчість); *Був я в гостині, де люди живуть співочі* (Д. Павличко). Окремий різновид С. с. становлять відносні слова.

СПОНУКАЛЬНЕ РЕЧЕННЯ – речення, що виражає спонукання співрозмовника або читача до виконання/невиконання дії, позначеної дієсловом або іншим повнозначно-лексичним компонентом. У межах категорії спонукання як засобу реалізації волевиявлення, спрямованого на співрозмовника або читача, об'єднуються такі її різновиди, як наказ, команда, розпорядження, вимога, заборона, погроза, застереження,

попередження, заклик, звернення, дозвіл, згода, прохання, благання, пропозиція, рекомендація, порада тощо.

СПОНУКАЛЬНИЙ СПОСІБ – див. *Спосіб*.

СПОРІДНЕНІ СЛОВА – слова з тим самим *коренем*, що об'єднані в *словотвірне гніздо* і є семантично та морфемно пов'язаними. Одне зі споріднених слів виступає в ролі вихідного (здебільшого воно є непохідним у сучасній мові), решта належить до похідних. С. с. нанизуються одне на одне в *словотвірних ланцюжках* і диференціюються за ступенями *похідності*.

СПОСІБ – *граматична категорія* дієслова, яка виражає значення можливості, бажаності, необхідності та інших умов реалізації дії або стану. Термін у сучасному значенні вперше вжив Т. Глинський у своїй неопублікованій граматиці (1845); 1862 року ним скористався М. Осадца. Семантична суть категорії С. полягає у протиставленні реальних дій (дійсний С.) ірреальним модальним діям (недійсні С). Серед морфологічно виражених недійсних С. виділяють чотири: *наказовий, умовний, спонукальний і бажальний*.

СПОСІБ СЛОВОТВОРЕННЯ – прийом зміни *твірного слова* або *словосполучення* (його морфемної будови, звукового складу, лексичного значення), внаслідок чого утворюється нова похідна одиниця. Існують морфологічний і лексико-семантичний С. с. Перший виражений за допомогою словотворчих формантів у структурі похідного слова (*мудрий > мудр-ість, читати > пере-читати, читати > чит-ач > чита-цький*). Другий у межах слова формально невиражений (*Україна* — держава; Палац культури «Україна»; готель «Україна»; журнал «Україна» пароплав «Україна»). С. с. різняться також матеріальними (формальними) засобами вираження словотвірних значень у похідному слові, кількістю твірних (одне чи кілька слів), які беруть участь в акті словотворення. Так, морфологічний С. с. об'єднує *афіксальний і безафіксний способи, абрєвіацію, конверсію, основоскладання, словоскладання*.

СПРОЩЕННЯ, опрощення – один із видів історичних змін морфемної будови слова: стирання меж між морфемами і, відповідно, втрата морфемного поділу основи або слова в цілому, внаслідок чого вони стають нерозкладними, непохідними (з погляду синхронії мови), а основа дорівнює кореню (протилеж. *Ускладнення*). Напр., слово *вікно* в сучасній українській мові членується на дві морфеми – кореневу *вікн-* і флектину *-о*, у той час як етимологічно в цьому слові виділяється суфікс *-н-*, що втратив свій морфемний статус, увійшовши до складу кореня. С. можна вважати кінцевим результатом *перерозкладу*.

СПРОЩЕННЯ У ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ – втрата одного із звуків у групах приголосних, що виникли внаслідок занепаду слабких редукованих [ь] і [ъ] (див. *Редуковані голосні*).

СТАН – *граматична категорія* дієслова, якою передається взаємовідношення суб'єкта й об'єкта в процесі виконання дії. Термін запровадили С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер у «Руській граматиці» (1893).

Станові форми передають дві взаємопов'язані значеннєві ситуації, якими розкривається співвідношення реального діяча з граматичним підметом: 1) логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет збігаються (*Письменник пише роман*); 2) логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет не збігаються (*Роман пишеться письменником*).

СТАРОСЛОВ'ЯНІЗМИ – лексичні, фонетичні, фразеологічні запозичення зі старослов'янської мови. Одні С. входять у лексику тієї чи іншої сучасної мови як органічна частина, інші використовуються зі стилістичною метою. Наприклад: *Я стверджуюсь, я утверджуюсь, бо я живу...* (П. Тичина).

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА – перша писемно зафіксована слов'янська літературна мова, створена Кирилом і Мефодієм на базі одного з праслов'янських діалектів – солунського – для репрезентації слов'янською мовою богослужбових і канонічних книг. С. м. близька до *праслов'янської мови* і зберігає багато архаїзмів, утрачених іншими слов'янськими мовами. Обслуговувала переважно культові потреби. С. м. називають ще староцерковнослов'янською. Особливо чітко їх ототожнення настає в XI-XII ст., коли книги, написані цією першою літературною мовою слов'ян, потрапляють спочатку до східних слов'ян, а від них знову повертаються до південних. Певний час ця мова – тепер уже просто *церковнослов'янська мова* – побутувала також у західних слов'ян, про що свідчать «Київські листки» (X ст.) і «Фрейзінгенські уривки» (X-XI ст.), які зберегли моравізми. С. м. представлена в пам'ятках, написаних двома системами письма: *кирилицею і глаголицею*.

СТАРОУКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА – поширена в XIV-XVIII ст. в Україні, Білорусі, а частково і в прилеглих землях (Польщі, Молдові) мова юридичних документів, згодом – конфесійної, полемічної, художньої, проповідної, історіографічної, частково наукової літератури. Українська і білоруська писемні мови XIV-1-ї пол. XVI ст. представлені головним чином юридичними документами: дарчими і купчими грамотами, заповітами тощо. Їхня мова – це колишній діловий стиль літератури Київської Русі, збагачений місцевими словами й формами, а також запозиченнями з інших мов. Фонетична і морфологічна системи української мови у грамотах повністю утвердилися, хоч і розходилися часто з традиційною системою письма.

СТВЕРДЖУВАЛЬНЕ РЕЧЕННЯ – модальний різновид речення, в якому стверджується наявність пов'язаної з відповідним носієм або незалежної предикативної ознаки. Найтиповішою формою С. р. виступають різноструктурні розповідні речення (прості й складні): *По садах іде гордовито осінь жовтокоса на баскім коні* (В. Сосюра); *Літо знов прилине, прийде мила годинонька, як зима та згине; І заквітне наше поле, і зазеленіє, – знов його весна прекрасна квіточками вкриє* (Леся Українка). Стверджувальна модальність протиставляється заперечній.

СТИЛІ МОВИ – див. *Стиль, Стильові різновиди староукраїнської мови, Стильові різновиди української мови.*

СТИЛІСТИКА, лінгвостилістика – розділ мовознавства, що вивчає: а) закономірності існування та структурну організацію суспільно зумовлених різновидів мови – функційних стилів; б) мовні одиниці з погляду додаткового експресивно-стильового забарвлення; в) цілеспрямований вибір мовних засобів, що відповідає стильовим і стилістичним нормам (див. *Норма мовна*). С. обґрунтовує існування системи функційних стилів, властивих певному періодові історії літературної мови; встановлює співвідношення функційних і експресивних стилів; визначає стилетворчі чинники (позамовні й власне мовні); досліджує функціонування мовних одиниць у текстах (писемних і усних). Розрізняють *функціональну С.* та *С. мовних ресурсів.*

СТИЛІСТИЧНА ФІГУРА – див. *Фігура мови.*

СТИЛІСТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ – додаткове значення (один із видів *конотації*) мовної одиниці, яке нашаровується на її предметно-поняттєвий або граматичний зміст. У ширшому розумінні С. з. об'єднує стильове і власне С. з. Стильове значення вказує на усталене вживання мовних одиниць у певних функційних різновидах мови. Власне С. з. існує як компонент загальної семантики мовної одиниці, як її оцінний, емоційно-експресивний зміст, що виявляється на тлі стилістично нейтральних мовних засобів (див. *Нейтральні стилістичні засоби мови*), напр., різні С. з. передають слова з суфіксами емоційної оцінки, слова-символи, за якими постають асоціації культурно-історичного плану, типи словопорядку тощо.

СТИЛЬ (франц. *style*, від лат. *stilus, stylus* – спочатку загострена паличка для письма, згодом – манера письма) – різновид, видозміна літературної мови; манера мовного вираження у різних сферах, умовах, формах (усній і писемній) спілкування; мистецтво слова. Функціонуючи у різних сферах суспільного життя, мова набуває типових стильових ознак. Ці колективно усвідомлені різновиди мови, що об'єднують мовні одиниці за їх функційним призначенням у певні структури, становлять систему *функціональних* (або структурно-функціональних) *стилів*. Кількість і структура останніх залежить від ваги літературної мови в державному, політичному, науковому, культурному житті нації. Староукраїнська *книжна мова* послуговувалася *конфесійним стилем, епістолярним стилем, діловим та літописним стилями.* *Нова українська літературна мова* була започаткована на народній основі в кін. XVIII ст. художньою творчістю І. Котляревського. Сучасний *науковий стиль і публіцистичний стиль* сформувалися у кін XIX - на поч. XX ст. Розрізняють такі основні функціональні С. *сучасної української літературної мови:* розмовний, публіцистичний, науковий стиль, *офіційно-діловий стиль, художній стиль, конфесійний стиль.*

СТРУКТУРНА СХЕМА РЕЧЕННЯ – абстрактний зразок *речення*, до складу якого входить мінімум компонентів, необхідних для його побудови. С. с. р., відбиваючи формальну організацію речення, включає лише ті *члени речення*, які утворюють його предикативний мінімум, – головні члени

речення (*підмет* і присудок у двоскладному реченні, *головний член односкладних речень*).

СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ – *граматична категорія* прикметників, функціонування якої ґрунтується на протиставленні форм за вираженням ними ступеня вияву якісної ознаки. С. п. п. властиві тільки тим якісним прикметникам, що означають градуйовані, змінні щодо ступеня вияву ознаки. Розрізняють три форми С. п. п. – *звичайний, вищий і найвищий*. У термінологічній кваліфікації С. п. п. домінує лексико-семантичний критерій, а саме: 1) *звичайний* ступінь означає якісну ознаку предмета без порівняння з такими ж ознаками інших предметів, напр.: *І давня казка, вічно мила, зринає крізь хвилястий спів* (М. Рильський); 2) *вищий* ступінь називає якісну ознаку, яка виявляється більшою мірою, ніж позначувана формою *звичайного* ступеня, напр.: *О серце, серце, будь щирішим і делікатнішим ти будь...* (В. Крищенко); 3) *найвищий* ступінь називає максимально виявлену ознаку предмета, якою він виділяється з-поміж інших предметів, напр.: *Час – найбільший лікар і найперший руйнівник. У світі немає нічого дорожчого за час* (Ю. Мартич).

СТЯГНЕНІ І НЕСТЯГНЕНІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ – форми *прикметників*, протиставлювані за ознакою односкладовості (*стягнені*) – двоскладовості (*нестягнені*) *закінчень*. Це прикметникові форми наз. і знах. в. одн. ж. і с. р. (*нов-а – нов-ая, нов-у – нов-ую, нов-е – нов-ее*); наз. і знах. в. мн. (*нов-і – нов-ї*).

СУБ'ЄКТ (від лат. *subjectum*, букв. – підкладене) – 1) формальна категорія *синтаксису* (граматичний С.), те саме, що *підмет*; 2) семантична категорія синтаксису, що означає предмет або істоту, про які повідомляється у реченні (семантичний С.); 3) тема повідомлення, дане, відоме, топик (комунікативний С.); 4) вихідне уявлення (психологічний С.); 5) термін логіки, який означає предмет, про який щось стверджується або заперечується у судженні (логічний С.). У граматичній традиції термін *суб'єкт* було вжито на означення члена речення, що відповідає предметові думки (судження). Для уникнення сплутування граматичних і логічних категорій цей термін у ряді слов'янських мов було замінено калькою (укр. *підмет*, польс. *podmiot*, рос. *подлежащее*). У західноєвропейській синтаксичній терміносистемі збережено термін логіки (англ. *subject*, нім. *Subjekt*, франц. *sujet*, ісп. *sujeto*, італ. *sogge'tto*).

Грамматичний С. – це головний член речення, який поєднаний формою *координації* з присудком і стосується формально-синтаксичної структури речення. З ним пов'язані терміни *суб'єктно-предикатна структура речення, суб'єктна функція, суб'єктні дієслова*, тобто дієслова, при яких використовуються іменники в синтаксичній позиції підмета.

СУБСТАНТИВАЦІЯ (від лат. *substantivum* – іменник) – вид *конверсії*, що полягає в переході слів (словоформ) з інших частин мови до класу *іменників*. Найчастіше субстантивуються слова іменних частин мови та дієприкметники: *кошовий* (отаман), *друге «я»*, *наші* прийшли, *чотири*

ділиться на *два*, *один* із сошкою, *семеро* з ложкою, *віруючий*, *повсталі*, *печене* й *варене*.

СУБСТАНЦІАЛЬНІ ВІДНОШЕННЯ – див. *Синтаксичні відношення*.

СУПІДРЯДНІСТЬ – формально-синтаксичні відношення між двома або кількома другорядними членами речення, а також між підрядними реченнями в межах складнопідрядного речення, що підпорядковуються тому самому компонентові. У простому реченні опорним компонентом, від якого залежать два або більше супідрядних членів речення, може виступати будь-який член речення або предикативна основа речення у цілому (в ост. випадку залежні члени є детермінантами (див. *Детермінантні члени речення*): *Сміються гори, доли, і вершини, і всі підкови, згублені в полях* (Л. Костенко). У складнопідрядному реченні як опорний компонент функціонує головна частина в цілому або член (члени) речення головної частини: *Але я тим не журюся, бо кохаю сонце красне, бо кохаю світло ясне...* (М. Вороний).

Розрізняють *однорідну* й *неоднорідну* С. Однорідна С. відзначається тим, що два чи більше другорядних членів речення або підрядних частин залежать від того самого компонента і виконують тотожну синтаксичну функцію: *Не знаю, що буде після нас, в які природа убереться шати* (Л. Костенко). Неоднорідна С. звичайно збігається з однорідною С. лише залежністю другорядних членів речення або підрядних частин від певного компонента і відрізняється відмінними синтаксичними функціями: *Те, що ми побачили і почули, переконало нас, що актора знайдено* (О. Довженко).

СУПЛЕТИВІЗМ (франц. *suppletivisme*, від пізньолат. *suppletivus* – доповнювальний) – наявність утворених від різних коренів форм одного слова (на словозмінному рівні) і корелятивних за значенням, взаємодоповнюваних членів одного номінативного ряду або пари слів (на лексичному рівні): *я – мене, брати – взяти, красивий – гарний, багато – більше*. Лексичний С. називається також *гетеронімія* (грец. *ἕτερος* – інший і *ὄνομα*, *ὄνομα* – ім'я, назва). Крім повного (різнокореневого), є частковий С., коли форми слова представлені різними основами (*кіт – кішка, дитя – діти*).

СУРЖИК (букв. – невисокої якості суміш зерна різних культур – пшениці й жита, а також жита і ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші) – поширена в Україні розмовна назва ненормативного індивідуального мовлення певної особи та соціолекту певної групи, що будується на основі змішування, *інтерференції* елементів двох і більше мов. Для характеристики таких змішаних типів мовних утворів кажуть, напр., про українсько-польський, українсько-словацький та ін. С, про українсько-англійський С. (у США, Канаді); з протилежною точкою зору – про російсько-український С. Але найчастіше під С. розуміють певний структурно-функційний компонент українського *просторіччя* з помітною домішкою *русизмів*, що став розмовною мовою і фактично основним засобом спілкування більшості україномовного населення України внаслідок масової тривалої контактної українсько-російської *двомовності* в її асиметричній (диглосній) формі (див. *Українсько-російські мовні контакти*).

СУРЯДНІСТЬ, паратакис – синтаксичний зв'язок між граматично рівноправними компонентами – членами простого або частинами (предикативними одиницями) складного речення: *Орач торкнеться до керма руками – і нива дзвонить темним сріблом скиб* (М. Стельмах).

За характером компонентів конструкції розрізняють три різновиди С: С. членів речення, С. речень, С. члена (членів) речення і речення. С. протиставляється *підрядності*, типологію якої визначає підпорядкування одного компонента іншому.

У простому реченні компоненти сурядних конструкції утворюють ряд *однорідних членів* (головних або другорядних), пов'язаних відношеннями, які з огляду на взаємодію повнозначно лексичних одиниць синтаксичного плану кваліфікують як семантико-синтаксичні, а саме: *єднальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні й приєднувальні*.

СУФІКС (лат. *suffixus* – прикріплений) – *афікс*, що розташований у слові після кореня або іншого суфікса перед закінченням, іншим суфіксом чи в самому кінці слова і надає йому нового значення або відтінку. Термін уперше (1906) вжитий в українському мовознавстві П. Залозним. У цьому ж значенні вживався також термін «наросток». На відміну від *префіксів* і *постфіксів* С. приєднують переважно до твірної основи, а не до слова. В українській мові близько 400 С. та їхніх варіантів.

За значенням С. поділяють на *граматичні* (інфінітивний: *зна-ти, нагри-ти, смика-ти*; прикметники вищого ступеня: *гаряч-іш-ий, дов-ш-ий, кра-ш-ий*) й *словотвірні* (*квасол-ин-а, лиж-ник; біл-уват-ий, велич-езн-ий; пис-а-ти, люб-и-ти*).

СУФІКСАЛЬНА ДЕРИВАЦІЯ – див. *Суфіксальне словотворення*.

СУФІКСАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ, суфіксальна деривація – словотворення шляхом суфіксації, тобто приєднання суфіксів до твірної основи, яка може бути непохідною чи похідною. В українській мові С. с. найбільш характерне для утворення іменників: у системі словотвору української мови зафіксовано близько 350 іменникових (**-ник, -ння, -ар, -ість** та ін.), понад 50 прикметникових (**-н-, -ов-, -ськ-, -ч-** та ін.), майже 20 дієслівних (**-а-, -и-, -ота-, -ува-** та ін.), 10 дієприкметникових (**-н-, -т-, -л-, -ом-** та ін.) суфіксів (точні підрахунки складно здійснити через можливість суфіксальної омонімії).

СУФІКСАЛЬНО-ПРЕФІКСАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ – див. *Префіксально-суфіксальне словотворення*.

СУФІКСОЇД (від *суфікс* і *είδος* – вигляд, сорт, тип, вид) – див. *Афіксоїд*.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА – мова сучасних засобів масової інформації, ділового спілкування, науки, освіти, художньої творчості, розмовного стилю. У широкому розумінні ототожнюється з *новою українською літературною мовою* (у теперішніх нормативних словниках, граматиках саме в такому розумінні використовуються тексти нової української літературної мови, що сприймаються сучасними читачами як

нормативні). У вузькому розумінні – *літературна мова*, яку вживають три останні покоління учасників мовної комунікації, тобто часові межі її охоплюють 60 років. Визначальними для неї є літературні норми (див. *Норма мовна*), яких дотримується середнє, найактивніше в суспільному житті, покоління.

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ – цілісна й найчисельніша група слов'янських мов у Східній Європі, до складу якої входять українська, російська та білоруська мови. Виникли на основі близькоспоріднених територіальних східнослов'янських говорів (VI-IX ст.), які в процесі консолідації набули рис, що стали спільною ознакою сучасних С. м.

Т

ТАВТОЛОГІЯ (грец. *ταυτολογία* – повторення, від *ταυτό* (τὸ αὐτό) – те саме і *λόγος* – слово) – неусвідомлюваний, мимовільний або, навпаки, навмисний *повтор* у межах словосполучення, речення спільнокореневих слів (формально-семантична Т.) або різнокореневих слів із тотожним чи подібним значенням (семантична Т.).

ТАКТ (нім. *Takt*, від лат. *tactus* – дотик) – 1. Ритмічна група, одиниця сегментації мовленнєвого *тексту*, пов'язана з ритмом. Т. містить наголошений склад з одним чи кількома ненаголошеними складами, рідше – тільки наголошений склад. 2. Елемент інтонаційної структури, який характеризує тональні зміни на першому наголошеному складі фрази або синтагми.

ТВЕРДА ГРУПА ІМЕННИКІВ – див. *Відміна*.

ТВІРНЕ СЛОВО, вихідне слово – слово, від якого безпосередньо утворено дане похідне; матеріальна і семантична база формування похідних слів. Т. с. є центральним елементом словотвірного гнізда. У словниковому складі мови виділяють певну сукупність слів, на основі яких утворюються похідні слова. Пор. *Основа словотвірна*.

ТЕКСТ (від лат. *textum* – зв'язок, поєднання, тканина) – писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність *висловлень*, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю. Одиницею Т. є реально вичленований найменший словесний масив, що складається з лінійно розташованої сукупності *речень*, об'єднаних у тематичну і структурну цілісність, після якої йде інша цілісність того ж рівня. Найменша реальна одиниця Т. – *надфразна єдність, абзац*.

ТЕМА (від грец. *ἔμα* – положення, основа) – див. *Актуальне членування речення*.

ТЕМБР (франц. *timbre*, від грец. *τύμπανον* – барабан) – якісна ознака звука, забарвлення, якого надають йому обертони переважно третьої і четвертої формант. Залежить від джерела звучання, будови органів мовлення

та величини резонаторних порожнин, психічного стану людини, експресивності мовлення.

ТЕМП (італ. *tempo*, від лат. *tempus* – час) – часова характеристика усного мовлення, його швидкість. Буває повільний, уповільнений, середній, пришвидшений, швидкий. Важливий складник інтонації висловлення поряд із мелодикою (*тоном*) та інтенсивністю.

ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ (лат. *temporalis* – часовий, від *tempus* – час), категорія часу – семантична категорія, що охоплює усі різновиди значення часу. Людина членує час на окремі відрізки, пов'язуючи їх із поняттями тривалості й нетривалості, повільності й швидкості, початку й кінця, одночасності й різночасності, співвіднесеності з моментом мовлення тощо. У сучасній українській мові Т. формують морфологічні, синтаксичні, лексичні і словотворчі засоби, які групуються навколо граматичної категорії часу дієслів.

ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС – форма граматичної категорії часу дієслова, яка означає віднесеність часу дії або стану до моменту мовлення. Термін запровадив Т. Глинський у неопублікованій на той час (1845) граматиці, згодом його повторив О. Портацький у праці «Грамматика руска для ужитку в школах людових» (1880).

ТЕРМІН (лат. *terminus* – рубіж, межа) – слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки тощо. Основними ознаками Т. є: системність; наявність дефініції; тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля, тобто термінології певної галузі (*морфологія* – у мовознавстві, медицині, біології); стилістична нейтральність; точність семантики, висока інформативність. Ці ознаки реалізуються лише в межах терміносистем, за їх межами Т. втрачає свої дефінітивні та системні характеристики – детермінологізується, тобто переходить у загальноживану лексику (див. *Детермінологізація*).

ТЕРМІНОЛОГІЯ (від лат. *terminus* – рубіж, межа і грец. *λόγος* – слово, вчення) – 1. Сукупність термінів, що обслуговують певну сферу знань, пов'язаних із системою понять: мистецтво, техніку, виробництво тощо. Це особливий пласт лексики, який піддається свідомому регулюванню та впорядкуванню. 2. Розділ *лексикології*, що займається загальнотеоретичними питаннями терміна, Т., *номенклатури* і термінографії. У цьому значенні термін вживається з 60-х рр. 20 ст. Інша назва – *термінознавство*.

ТИРЕ (–) (франц. *tiret*, від *tirer* – тягнути) – розділовий знак у вигляді горизонтальної риски, що використовується в простому або складному реченні. Вживання Т. у значенні, близькому до сучасного, спостерігається вже в «Енеїді» І. Котляревського, у граматиці О. Павловського (1818), у словниках П. Білецького-Носенка (I-а половина XIX ст.), Є. Желехівського, Б. Грінченка (1907-09) та ін.

ТОН (лат. *tonus* – звук, від грец. *τόνος* – напруження) – акустичний компонент звуку, пов'язаний із частотою коливання напружених голосових

зв'язок. Сприймається як мелодична ознака звучання поряд з інтенсивністю (силою) звука та його довготою (тривалістю, *часокількістю*).

ТРАДИЦІЙНІ ЧЕРГУВАННЯ – див. *Історичні чергування*.

ТРАНСКРИПЦІЯ (лат. *transcription* – переписування) – спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового складу слів і текстів мови. Розрізняють три типи Т.: фонетичну, фонематичну і практичну.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ (від лат. *trans* – через і *lit(t)era* – літера) – літерна передача слів і текстів, записаних за допомогою однієї графічної системи засобами іншої графічної системи (на відміну від транскрипції).

ТРАНСПОЗИЦІЯ (середньолат. *transpositio* – переставлення, від лат. *transponere* – переставляти) – використання однієї мовної форми у функції іншої. Термін вживають у вузькому і широкому розумінні. У вузькому розумінні Т., або функціональна Т., стосується переходу слова з однієї частини мови до іншої або його вживання у функції інших частини мови. У широкому розумінні Т. – будь-яке переносне вживання мовної форми; зокрема, буває Т. грамам дієсл. часу (напр., функціонування теп. ч. замість мин. або майбутнього), способу (напр., використання нак. сп. у функції умовного), комунікативних типів речення (напр., уживання розповідного речення в ролі наказового) тощо.

ТРИ КРАПКИ, крапки (...) – розділовий знак у вигляді трьох поставлених поряд крапок, яким позначають на письмі незакінченість або перерваність висловлення, а також пропуски у тексті.

У

УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВЕ РЕЧЕННЯ – односкладне речення, структурну основу якого становить головний член, виражений дієсловами 2-ї ос. одн. дійсн. і нак. сп. та 3-ї ос. мн. дійсн. сп. Дія (стан), позначувана головним членом У.-о. р., виступає як ознака широкого, невизначеного загалу без певних темпоральних і просторових обмежень, напр.: *Удосвіта встанеш – більше діла зробиш* (Народна творчість); *За цю науку цілуйте батькам руку* (Народна творчість).

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО – при *однорідних членах речення* слово, що виражає загальне значення однорідних членів речення і відноситься до них як родове поняття до видового, ціле до частини. У. с. звичайно належать до тих же членів речення, що й однорідні, і можуть узгоджуватися з ними. Найчастіше вони передаються займенниковими словами *все, всі, ніщо, всюди* тощо, а також іменниками, зрідка – дієсловами й прикметниками, напр.: *Цвітуть сади, неначе густим молоком облиті всі фруктові дерева: вишні, сливи, черешні, груші* (О. Копиленко); *Луки, гори, пшні сади – все зелене й пронишкле* (Олесь Гончар).

УЗГОДЖЕННЯ – вид підрядного зв'язку (див. *Підрядність*), коли вибір граматичної форми залежного слова зумовлений граматичними формами опорного (головного). Термін у сучасному значенні увів 1928 року

М. Наконечний замість «згода», «погодження», «узгоджування» та ін. Зв'язок У. найтиповіший для словосполучень, опорним словом яких є іменник, а залежним – прикметник, що має як частина мови несамотійні, зумовлені іменником, категорії відмінка, числа і роду, напр.: *тепла осінь, теплої осені, теплій осені, теплу осінь, теплою осінню, теплій осені*.

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ – сукупність літер, прийнятих в українській писемності й розмічених у певному усталеному порядку. У. а. сформувався на основі кирилиці, що поширилася в Київській Русі з прийняттям християнства і протягом Х-XVIII ст. зазнавала змін у зв'язку з потребою пристосувати її до звукового складу народного мовлення.

УМОВНИЙ СПОСІБ – див. *Спосіб*.

УНІВЕРБІЗАЦІЯ (від лат. *unus* – один і *verbum* – слово), **універбізація** різновид суфіксального способу словотворення, при якому словосполучення за допомогою суфіксації згортається в слово: *вівсяна каша > вівсянка, залікова книжка > заліковка*. У. ґрунтується на відношенні семантичної еквівалентності між твірним словосполученням і похідним словом. Основою слова стає той член мотивуючого словосполучення, який виконує роль атрибута, функцію іменника бере на себе суфікс із предметним значенням (здебільшого це **-к-, -івк-, -ик-, -иц-**): *гречана крупа > манка*.

УСІЧЕННЯ – 1. Те саме, що *апостола*. 2. Відпадиння від основи слова при творенні граматичних форм або слів кінцевих частин (протил. *Нарощення морфем*). Один із способів пристосування морфів на морфем, шві поряд з їх накладанням і *чергуванням звуків*. При У. усувають скупчення приголосних і голосних. Характер У. залежить від домінуючих ознак фонемного кінця основи, належної до певної частини мови. Різновидом У. є неморфемне, тобто аббревіатурне (див. *Абревіація*).

УСКЛАДНЕНЕ ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ – синтаксична конструкція, що характеризується синтаксичними і семантичними зв'язками та відношеннями, які доповнюють зв'язки і відношення між членами простого неускладненого речення. До У. п. р. традиційно відносять речення з відокремленими членами, однорідними членами, звертаннями, вставними і вставленими компонентами (див. *Відокремлені члени речення, Вставлені слова, словосполучення і речення; Вставні слова, словосполучення і речення; Звертання; Однорідні члени речення*). На відміну від складних У. п. р. мають одну граматичну (предикативну) основу. Водночас вони допускають розгортання у складне речення. Напр.: *Секвойя, найвище дерево у світі, росте в Північній Америці, і сягає заввишки до 120 метрів* (З журналу); *У світі є не тільки добро, а й зло* (В. Сухомлинський).

УСКЛАДНЕННЯ – один із видів історичних змін морфемної будови слова: виділення афіксальної морфем у складі раніше нерозкладної основи і, відповідно, перетворення її на подільну і навіть похідну (протил. *Спрощення*), напр.: *танок, ринок* виділяється суфікс **-ок-** за аналогією до слів *свідок, випадок*.

УСНА МОВА – мова, втілена у звуках, сприймана на слух; одна з двох (див. *Писемна мова*) форм реального існування мови як засобу комунікації. В історичному плані У. м. – первісна форма існування мови, до появи писемності вона була єдиною формою словесного спілкування. Є такі сфери мовної діяльності, які забезпечуються тільки усною формою: територіальні діалекти, розмовна літературна мова, фольклор, деякі жанри офіційної мови монологічного характеру – судові промови, коментарі теле- і радіожурналістів із місць подій, розповіді екскурсоводів у залах музеїв тощо (можлива, зрозуміло, писемна фіксація таких форм, але цей, вторинний, спосіб реалізації не порушує їхніх типологічних ознак як зразків усномовної норми). Сфера функціонування усної літературної мови значно розширилася з розвитком технічних засобів масової комунікації – телебачення і радіо.

УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ – див. *Відокремлені члени речення, Відокремлення*.

Ф

ФАЗОВІ ДІЄСЛОВА – див. *Допоміжні дієслова*.

ФІЛОЛОГІЯ (грец. *φιλολογία* від (*φιλέω* – люблю і *λόγος* – слово) – сукупність наук, предметом вивчення яких у різних аспектах є мова й література: *мовознавство*, *літературознавство* та *допоміжні* – *джерелознавство*, *текстологія*, *палеографія*. Окремі з цих наук або їхні розділи перебувають на стику з іншими науками або можуть розглядатися в їхніх межах, напр., *джерелознавство* – в історії, *математична лінгвістика* – у прикладній математиці.

ФЛЕКСІЯ (лат. *flexio* – згинання), **закінчення** – словозмінний афікс, що виражає у словоформах української мови граматичне значення відмінка, роду, числа, особи, часу і способу, а також реляційне значення, тобто синтаксичне відношення слова до інших слів у реченні та словосполученні. Ф. як показник граматичного значення протиставляється основі як носієві лексичного значення. Як службовий елемент у словах її вичленовують відокремленням від основи: *хат-а*, *садк-ом*, *радісн-их*, *пиш-уть*. Набір Ф. формує словозмінну парадигму слова та засвідчує його належність до певного типу відмінювання чи дієвідмінювання.

ФОНЕМА (грец. *φώνημα* – звук, голос) – найменша неподільна *одиниця мови*, протиставлена всім іншим фонемам у системі мови. Служить для творення і розрізнення слів та їхніх форм, здатна мати самостійне значення. Ф. виконує три основні функції: *конститутивну*, коли виступає як одиниця мови, що входить до складу вищих мовних одиниць – морфем та слова; *розрізнявальну* (сигніфікативну), оскільки вона виступає як одиниця розрізнення морфем і слів; *розпізнавальну* (перцептивну), або ототожнювальну. Ф. як абстрактна одиниця не підлягає безпосередньому спостереженню, вона щоразу в мовленні реалізується у *звуках*, які називають відтінками, варіантами або *алофонами*. Розрізняють *головний* варіант Ф., мінімально залежний від позиції у слові та від сусідніх звуків, *додаткові*, які

бувають *позиційні* (тобто залежні від позиції Ф. у слові – ініціальної, в середині слова, фінальної, наголошеності/ненаголошеності), *комбінаторні* (залежні від звукового оточення) і *факультативні* (можливі замість головного варіанта в незалежній позиції).

ФОНЕМНА СТРУКТУРА МОРФЕМИ – фонем, що входять до складу морфем як одиниці нижчого рівня, є її будівельним матеріалом і наділені певними функціями у межах морфемного рівня мови. Ф. с. м. підлягає певним закономірностям будови слова, які виявляються через комбінаторику фонем, характерні для мови фонемні початки та кінці морфем, слів і диктують правила морфонологічних перетворень морфем.

ФОНЕТИКА (грец. *φωνητικός* – звуковий, голосовий) – 1) звукова будова мови; 2) розділ *мовознавства*, що вивчає звуковий бік мови (див. *Фонетичні одиниці*). Щодо об'єкта дослідження Ф. існують різні погляди: одні вчені (Р. Аванесов, О. Реформатський) вважають, що ним є лише *звуки*, оскільки саме вони оформляють значеннєві одиниці мови – *морфем* і *слова*, інші (О. Гвоздєв, М. Панов, Н. Тоцька) відносять сюди також інтонаційні засоби мови (див. *Інтонація, Просодія*), деякі (Л. Зіндер, М. Матусевич) включають до нього ще й зв'язок звуків із *письмом*, тобто також *орфографію*. Як окремих розділ до Ф. включають також *орфоєпію*, що вивчає сукупність норм літературної вимови.

ФОНЕТИЧНІ ОДИНИЦІ – одиниці фонетичного рівня мови. Ф. о. поділяють на *сегментні* (лінійні) та *суперсегментні* (нелінійні). До перших належать ті одиниці, які в мовному потоці розташовані в лінійній послідовності – насамперед це *звук* і *склад*. Суперсегментні одиниці характеризують, виділяють як єдність одиниці більші, ніж звук, – *слова, фрази*. Це наголос і *інтонація*.

ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА – сукупність *фонем* певної мови в їхніх взаємозв'язках. Ф. с. функціонує за властивими їй закономірностями і може мати деякі специфічні особливості навіть у близькоспоріднених мовах. У складі Ф. с. української мови налічується 38 фонем; у ній, за винятком слів іншомовного походження, уживаються лише тверді губні, фонема [в] виступає як сонорна.

ФОНОЛОГІЯ (від грец. *φωνή* – звук, голос і *λόγος* – слово, вчення) – 1) розділ *мовознавства*, що вивчає *звуки* з погляду їх функціонування у мові – як фонем; 2) фонологічний *рівень мовної структури*.

ФОРМА СЛОВА (лат. *forma* – зовнішність, вигляд, устрій) – граматична видозміна слова, його морфологічний різновид (див. *Формотворення*), якому притаманний певний комплекс граматичних значень та їхніх формальних показників. Термін стосується як певного конкретного слова (див. *Словоформа*), так і класу однофункційних граматичних форм різних слів. Напр.: *канікул-и* – форми наз. і знах. в. мн., *канікул-ами* – форма ор. в. мн. У першому випадку (щодо конкретних слів) уживають також термін *словоформа*. У другому випадку Ф. с. набуває

узагальненого значення. Напр., форма ор. в. іменників поширюється на всі іменники одн. та мн.

ФОРМАНТ (від лат. *formans (formantis)* – твірний, який формує), **форматив** – морфема чи інший формальний показник похідності слова або граматичної форми слова. Кожне похідне слово, крім твірної частини, має Ф. Словотвірний Ф. – складна одиниця, сукупність усіх засобів, що беруть участь у творенні слова. До Ф. належать афікси та морфонологічні засоби (чергування фонем, зміна наголосу, накладання морфем, усічення та нарощення твірної основи), що супроводжують афіксацію: *косити* > *кос-а*, *синій* > *синь-о́*. Ф. як сукупність формальних показників, якими похідне слово відрізняється від твірного, виражає його словотвірне значення. У словоформі Ф. є та її частина, що не входить до спільної словозмінної основи слова і не належить іншим словоформам: *мор-е*, *мор-я*, *мор-ю*, *мор-ем*.

ФОРМОТВОРЕННЯ – утворення граматичних (морфологічних і синтаксичних) форм слова. Пов'язане лише з граматичними значеннями, які потребують обов'язкового формального вираження, і не стосується значень лексичних і словотвірних. Основою Ф. є словозміна, тобто утворення форм того самого слова (напр., форми роду, числа і відмінка прикм.: *довгий*, *довгого*, *довгому*, *довгим*; *довга*, *довгої*, *довгій*, *довгою*; *довге*; *довгі*, *довгих*). До Ф. зараховують також творення співвідносних форм різних слів, об'єднаних граматичними значеннями певної категорії. Такими формами, зокрема, є видові пари дієслів, утворювані переважно за допомогою префіксів і суфіксів: *учити* – *навчити*, *вітати* – *привітати*, *переписувати* – *переписати*, *провідувати* – *провідати*.

ФРАЗА (від грец. *φράσις* – спосіб висловлення, стиль, зворот) – основна одиниця мовлення у його звуковій формі, яка має смислову цілісність та інтонаційну структуру. Іноді відповідає поняттю *речення*, проте не має таких синтаксичних обмежень, які властиві реченню: Ф. може бути й одне слово, вигук, парцельована частина речення, і послідовність речень, об'єднаних у процесі мовлення.

ФРАЗЕМА – див. *Фразеологізм*.

ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЯ – процес творення стійких, невільних сполучень слів, поступового набуття вільносинтаксичними прототипами категоріальних ознак *фразеологізмів*. До основних умов Ф. належать семантичне перетворення, граматичне зміщення та деякі позамовні чинники. Повні або часткові семантичні перетворення слів у процесі Ф. ведуть до *десемантизації* фразеологічних компонентів або набуття ними позасистемних значень, не вказаних у тлумачних словниках. Розрізняють первинну і вторинну Ф. Перша відбувається на базі вільних синтаксичних сполучень, друга – на основі вже існуючих фразеологізмів, прислів'їв, приказок та інших стійких сполучень слів. Протилежним процесом Ф. є дефразеологізація – розпад фразеологізму.

ФРАЗЕОЛОГІЗМ (від фраза і грец. *λόγος* – слово), **фразеологічна одиниця**, **фразеологічний зворот**, **фразема** – нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм

виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичних рівнів. Напр.: *до душі припадати* – подобатись; *камінь спотикання* – перешкода; *точити ляса, правити теревені* – вести пусті, безпредметні розмови. У процесі синтезу фраземотворчих компонентів різних рівнів відбуваються глибокі перетворення і переосмислення лексичної і граматичної семантики, завдяки чому зворот набуває ознак Ф. Серед цих основних ознак виділяють універсальні (загальномовні) й специфічні. До перших належать відтворюваність і стабільність компонентного складу, до других – семантичне перетворення фраземотворчих компонентів, смислова цілісність та експресивно-емоційний характер фразеологічної семантики. Одним із головних наслідків цих перетворень є цілісне значення Ф.

ФРАЗЕОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ – притаманне фразеологічній одиниці категоріальне значення, своєрідність якого полягає у його цілісності й переосмисленості та впливає із специфіки, компонентності складу та способу утворення *фразеологізму*. Цілісне Ф. з. порівняно з *лексичним значенням* набагато складніше завдяки його конотативному аспекту.

ФРАЗЕОЛОГІЯ (грец. *φράσις* – спосіб висловлення, стиль, зворот і *λόγος* – слово, вчення) – 1) розділ *мовознавства*, що вивчає фразеологічну систему мови в її сучасному функціонуванні та з погляду історичного розвитку; 2) сукупність характерних засобів вираження думки, притаманних певній соціальній групі, окремому авторові, літературно-публіцистичному напрямкові, діалекту чи групі говорів; 3) сукупність *фразеологізмів* тієї чи тієї мови. Частіше термін Ф. використовується в перших двох значеннях; для вираження третього поняття ще вживається термін *фраземіка* або *фразеологічний склад мови*.

ФРИКАТИВНІ ПРИГОЛОСНІ (франц. *fricatif*, від лат. *fricatus* – тертя), щілинні приголосні, спіранти – див. *Приголосні звуки*.

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ СТИЛЬ – різновид літературної мови, що характеризується системним об'єднанням мовних одиниць різних рівнів, функції яких зумовлені суспільною сферою використання мови, настановами та умовами спілкування. Див. *Стиль, Стильові різновиди української мови*.

Х

ХУДОЖНИЙ СТИЛЬ, художня мова, мова художньої літератури – функціональний різновид літературної мови. Виявляючи особливий спосіб мислення, Х. с. відтворює дійсність через конкретно-чуттєві образи. Мовна картина світу письменника виконує естетичну функцію, що передбачає зв'язок між тим, хто створює художній світ, і тим, хто його сприймає. До екстралінгвістичних чинників Х. с. належать естетичні, соціальні, психічні та інші засади мовно-художньої творчості. Х. с. – це особливий спосіб мислення, створення мовної картини світу. Х. с. обслуговує духовно-естетичну сферу життя народу.

Ц

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА – писемно-літературна мова слов'янських народів, які успадкували й зберігали кирило-мефодіївську традицію як у православному (українці, росіяни, білоруси, болгары, македонці, серби), так і в римському (чехи, хорвати) обрядах, а також румунів і молдован. Виникла на основі старослов'янської мови під впливом живомовних середовищ народів, які нею користувалися. Вже в кін. IX ст. почали формуватися окремі її редакції. Виділяються редакції болгарська, македонська, сербська, східнослов'янська з українською та російською підредакціями, хорватська (глаголична), чеська та румунська.

ЦИТАТА (нім. *Zitat*, від лат. *citare* – приводити, викликати, проголошувати) – дослівно наведений у мовленні уривок якогось тексту чи точно відтворений вислів якоїсь особи. Ц. включають як в усний, так і в писемний словесний масив; цитувати можна й усну, і писемну мову. Ц. вводять у текст: а) для підтвердження думки автора свідченням авторитетного джерела; б) для критичної оцінки процитованого положення і розгортання полеміки; в) для побудови системи наукових доказів із залученням загальноновизнаних, аксіоматичних тверджень; г) для ілюстрування текстовими зразками типологічних ознак певних різновидів мовлення (у лінгвістичних дослідженнях) тощо.

Ч

ЧАС – граматична категорія дієслова, що співвідносить дію або стан із моментом мовлення. Термін уперше вжив Т. Глинський у праці «Граматика мало руського языка...» (1845, неопубл.). Виражається в особових формах, які вказують на час дії – до, після (див. *Минулий час*, *Давноминулий час*, *Майбутній час*) і в момент мовлення (див. *Теперішній час*). Він притаманний також, із відповідними формальними вираженнями, дієприкметникам, дієприслівникам і присудковим формам на **-но**, **-то**.

ЧАСТИНИ МОВИ – лексико-граматичні класи слів, кожен з яких характеризується морфологічними, синтаксичними і лексико-семантичними особливостями. Термін запровадив П. Залозний (1906). Принципи віднесення слів до різних Ч. м. досі не усталені, тому в різних граматичних розробках визначається неоднакова кількість Ч. м. Одні дослідники поділяють слова на Ч. м., віддаючи перевагу їх лексичному значенню, інші – їхній формальній структурі. Загальноприйнята класифікація, в основу якої покладено морфологічний принцип, що доповнюється синтаксичним і лексико-семантичним. Головною морфологічною ознакою, покладеною в основу лексико-граматичної класифікації слів, є здатність або нездатність їх до формотворення (словозміни). За цією ознакою виділяють *змінювані* й *незмінювані* слова. За співвіднесеністю з поняттями слова поділяються на *повнозначні* (співвідносні з поняттями) і *неповнозначні* (неспіввідносні з поняттями).

ЧАСТКИ – незмінні службові слова, які надають реченням або членам речення додаткових значенневих відтінків, а також беруть участь у творенні дієслівних форм граматичної категорії способу. Термін *частка* вперше використано в «Українському правописі (проекті для ознайомлення)» (1926). Ч. виконують дві основні функції – комунікативну і пов'язану з нею формотворчу.

ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ, альтернація – закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів та їхніх форм, яка полягає в заміні однієї фонемі іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем і служить одним із морфологічних засобів мови в галузі формо- та словотворення. Існують *позиційні чергування* та *історичні чергування*, за іншими критеріями – Ч. з. регулярні, малорегулярні й рідкісні. Див. *Морфонологія*.

ЧЕРГУВАННЯ ІСТОРИЧНІ – див. *Історичні чергування*.

ЧЕРГУВАННЯ ОРФОЕПІЧНІ – див. *Милозвучність*.

ЧЕРГУВАННЯ ПОЗИЦІЙНІ – див. *Позиційні чергування*.

ЧИСЛІВНИК – частина мови, клас слів зі значенням кількості. Традиційно до Ч. зараховують і слова, що визначають стосунок предмета до числа під час лічби: *перший, другий, третій, четвертий* тощо. Категорійне значення кількості Ч. охоплює значення абстрактно-математичного числа і кількості предметів. Воно ґрунтується на їхній співвіднесеності з натуральним рядом чисел. Відповідно в межах номінативної функції Ч. виділяють *нумеративну*, суть якої полягає у відтворенні числового ряду називанням абстрактно-математичної кількості – числа: *один, два, три, чотири, п'ять* і т. д. та *квантитативну* – означення кого-, чого-небудь у категорії кількості: *два щоденника, три учні, двісті кілометрів*.

ЧИСЛО – граматична категорія, властива іменникові, прикметникові, дієслову, яка виражає інформацію про кількість предметів. Термін відомий в українській граматичній традиції з XVI-XVII ст. («Грамматика словенська» Лаврентія Зизанія, 1596). У сучасній українській мові структура категорії Ч. становить протиставлення однини і множини. У давньоукраїнській мові була ще *двоїна*, залишки якої збереглися у словах *очі, плечі* (ор. в. *очима, плечима*).

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ – мінімальні *синтаксичні одиниці*, які виконують у реченні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні функції та виражаються повнозначними словами або сполуками слів. Виникнення терміна пов'язане з браком прямої відповідності між морфологічними класами слів і виконуваними ними в реченні синтаксичними функціями. Ч. р. виділяють за їхніми синтаксичними функціями і морфологічними показниками, розрізняючи головні Ч. р. – *підмет, присудок* та головний член *односкладних речень*, а також другорядні – *додаток, означення і обставину*.

ЧОЛОВІЧИЙ РІД – див. *Рід*.

ЧУЖА МОВА – введена до авторської мови чи тексту мова іншої особи. Ч. м. може мати характер прямої цитації – наведення слів чи думок іншої людини у тій формі, у якій вони висловлені (див. *Пряма мова*). Вона

може бути викладена автором як певна інформація із зазначенням її джерела (з посиланням на мовця) та відповідно до комунікативного спрямування мови за допомогою дієслів (*сказати, спитати, повідомити, вигукнути* і под.) (див. *Непряма мова*). Її включають до авторської мови також як *напівпрямую мову* та *невласне-прямую мову*, зберігаючи ознаки Ч. м., відтворюючи структуру та емоційно-експресивний характер усного мовлення.

Ш

ШИПЛЯЧІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні звуки, при артикуляції яких виникає специфічний шум. Артикулюються кінчиком язика, який утворює на альвеолах і вище щілину, значно ширшу, ніж при [з], [с]. Звук шипіння утворюється у передньому резонаторі між зубами, язиком, щоками й губами. Ш. п. виникли у праслов'янський період унаслідок пом'якшення задньоязикових **г, к, х** перед голосними переднього ряду (див. *Палаталізація*).

ШУМ – звук від неперіодичного коливання повітряної хвилі з випадковими змінами акустичних показників. Ш. утворюються при проходженні повітряного струменя через щілину чи зімкнені *органи мовлення* в процесі *артикуляції* і є компонентом приголосних. У дзвінких приголосних Ш. переважає над *голосом*, у сонорних він більшою мірою сполучається з *тоном*, у глухих становить усю їхню звукову якість (див. *Приголосні звуки*).

ШУМНІ ПРИГОЛОСНІ – див. *Приголосні звуки*.

Щ

ЩІЛИННІ ПРИГОЛОСНІ, фрикативні приголосні, спіранти – див. *Приголосні звуки*.

Ю

ЮКСТАПОЗИТ (франц. *juxtaposition* – розміщення поряд, від лат. *Juxta* – поряд, біля і *positio* – положення) – кількоосновне *складне слово*, що утворюється шляхом складання слів (*наче – неначе – неначеб – неначебто, альфа-проміння, вічнозелений, так-сяк*) або слівформ (*насамперед, жалюгідний*). Термін запровадив А. Білецький. Ю. поширені серед іменників (*інженер-будівельник, інженер-економіст*) та прислівників (*ген-ген, де-не-де, часто-густо*).

**Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет**

Карабута О.П., Климович С.М., Мартос С.А.

КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ З СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

**для студентів спеціальності
014 Середня освіта (українська мова та література)
заочної (дистанційної) форми навчання**

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 31.07.2019 р.
Папір офсетний. Формат 60x84/16
Умовні друк. арк. 6,56 Гарнітура Times New Roman.
Зам 9/8/19-1
Друк ТОВ «ВКФ«СТАР»ЛТД»
м. Херсон, вул. Михайлівська, 45
тел.: (0552) 46-05-43, 46-05-35, 26-40-64
www.stardruk.com.ua